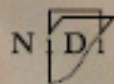

BEVOLKINGSATLAS VAN NEDERLAND

DEMOGRAFISCHE ONTWIKKELINGEN VAN

1850 TOT HEDEN

BEVOLKINGSATLAS VAN NEDERLAND

DEMOGRAFISCHE ONTWIKKELINGEN VAN
1850 TOT HEDEN

SAMENSTELLING

Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut

Colofon

Bevolkingsatlas van Nederland – Demografische ontwikkelingen van 1850 tot heden

is een uitgave van Uitgeverij Elmar B.V., Rijswijk – 2003

© NIDI, Den Haag – 2003

Samenstellers: Peter Ekamper, Rob van der Erf, Nicole van der Gaag,

Kène Henkens, Evert van Imhoff en Frans van Poppel

Vormgeving: Pam van Vliet, Harlingen

Vormgeving omslag: Wil Immink

Fotoresearch: Cora Hollema

ISBN 90389 1364 8

Voorwoord

Inzicht in huidige en voor de toekomst te verwachten bevolkingsontwikkelingen is onontbeerlijk voor een goed begrip van maatschappelijke ontwikkelingen en voor de beleidsvorming op uiteenlopende terreinen. Een zorgvuldige behandeling van bevolkingsvraagstukken vereist een hoogwaardige kennisinfrastructuur met een stevige verankering in maatschappij en beleid. Als nationaal demografisch instituut neemt het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI) een unieke plaats in deze kennisinfrastructuur in, naast de planbureaus, de universiteiten en het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS).

De kerntaak van het NIDI is het verrichten van wetenschappelijk onderzoek op het terrein der bevolkingsvraagstukken, in het bijzonder ten behoeve van samenleving en beleid. In het verleden van dit onderzoek heeft het NIDI eveneens tot taak bij te dragen aan voorlichting, opleiding en scholing, dienstverlening en beleidsadvisering.

Het NIDI is opgericht in 1970, aanvankelijk als interuniversitair instituut, vanaf 1987 als zelfstandige stichting met basisfinanciering van het Rijk. In de meer dan dertig jaar van zijn bestaan heeft het NIDI zich ontwikkeld tot een internationaal toonaangevend centrum van demografische expertise. Het werkterrein van het NIDI bestrijkt de bevolkingsvraagstukken in volle breedte, en kenmerkt zich door een oriëntatie die niet uitsluitend op Nederland is gericht doch nadrukkelijk ook internationaal van aard is, zowel Europees als mondiaal.

1 januari 2003 markeert het begin van een nieuwe fase in de bestaansgeschiedenis van het NIDI. Met ingang van deze datum maakt het NIDI onderdeel uit van de onderzoeksorganisatie van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW). In plaats van als zelfstandige stichting zal het NIDI voortaan als KNAW-instituut door het leven gaan. De besturen van de Stichting NIDI en de KNAW zijn verheugd dat de aanhechting bij een krachtige en prestigieuze

koepelorganisatie het NIDI volop gelegenheid biedt om zijn positie op het snijvlak van wetenschap en samenleving verder uit te bouwen en te versterken.

Ter gelegenheid van de overgang van het NIDI naar de KNAW is de voorliggende demografische atlas van Nederland samengesteld. De atlas vormt daarmee de eerste publicatie van het KNAW-instituut NIDI.

De atlas is samengesteld door de NIDI-stafleden drs. P. Ekamper, drs. R. van der Erf, dr. N. van der Gaag, dr. K. Henkens, dr. E. van Imhoff en dr. F. van Poppel.

Geografische kaarten vormen een uitstekend middel om lokale variatie in demografische gegevens te presenteren. Deze lokale variatie is zeer groot, en in velerlei opzichten ook opvallend stabiel over de tijd.

Hoewel de mobiliteit sinds de 19^e eeuw natuurlijk spectaculair is toegenomen, en de regionale verschillen binnen ons land daardoor tegenwoordig niet meer zo groot zijn als in vroeger jaren, zijn zij zeker niet verdwenen. Deze atlas bevat een groot aantal kaarten met gegevens op gemeenteniveau op diverse meetmomenten binnen de periode 1850-2000. Op deze kaarten is goed te zien hoe de ingrijpende demografische veranderingen die zich de afgelopen 150 jaar in ons land hebben voltrokken een grote mate van ruimtelijke variatie hebben gekend.

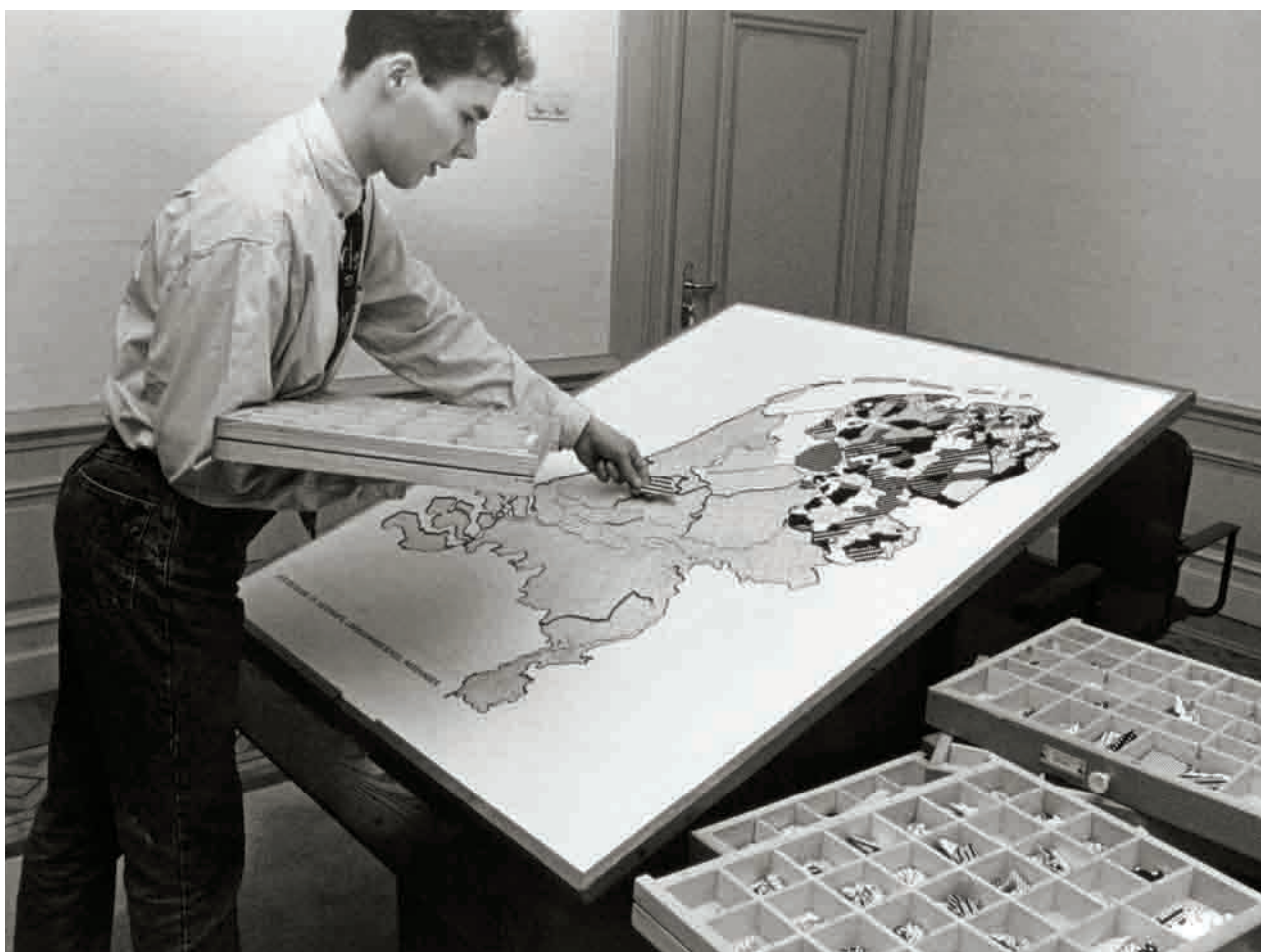
Met het uitbrengen van een demografische atlas van Nederland wordt tevens een oude traditie tot leven gewekt. Wij doelen hierbij op het pionierswerk dat prof. dr. E.W. Hofstee vanaf de jaren vijftig tot aan zijn dood in 1987 heeft verricht. Hofstee, lid van de KNAW én de eerste voorzitter van het NIDI-Bestuur, heeft in zijn historisch-demografische onderzoek de cartografie een centrale plaats toegekend. Hiertoe ontwikkelde Hofstee een ingenieus instrument, zijn zogenoemde 'kartofoot' (thans in

bezit van het NIDI). De kartofoot is een grote legpuzzel van Nederland, waarbij elke gemeente een stukje vormt. Elk stukje is in tienvoud beschikbaar, elk met een eigen arcering. Met behulp van dit instrument construeerde Hofstee op ambachtelijke wijze zijn kaarten, die vervolgens werden gefotografeerd en gepubliceerd. De huidige atlas is met minder tijdrovende middelen samengesteld, maar van de inspiratie én de historische databank van Hofstee is in ruime mate gebruikgemaakt.

Behalve de geografische kaarten op gemeentenniveau bevat deze demografische atlas ook een groot aantal tabellen en figuren waarin de demografische ontwikkeling van Nederland op nationaal en provinciaal niveau wordt weergegeven. Daarmee wordt, naar wij hopen en verwachten, onder niet-demografen de belangstelling gewekt voor het boeiende vakgebied van de demografie en de bevolkingswetenschappen in brede zin.

Prof. dr. W.J.M. Levelt
President KNAW

Drs. W.J. Deetman
Voorzitter Stichting NIDI

De kartofoot van prof. dr. E.W. Hofstee.
Foto: W.F.J. de Jonge.

Inhoud

VOORWOORD	3
INTRODUCTIE	7
Opzet en doel van deze atlas	7
37 miljoen mensen	8
KORTE DEMOGRAFISCHE SCHETS	13
Van 3 naar 16 miljoen inwoners	13
<i>Geboorte en sterfte</i>	16
<i>Immigratie en emigratie</i>	18
PROVINCIES EN GEMEENTEN, 1850-2000	21
BEVOLKINGSOMVANG	29
<i>Gemeentelijke inwonertallen</i>	31
<i>Gemeentelijke bevolkingsgroei</i>	37
<i>Gemeentelijke bevolkingsdichtheid</i>	42
<i>Inwoners binnen een straal van 25 kilometer</i>	49
GEBOORTE	55
Nationaal	55
Regionaal	60
<i>Huwelijksvruchtbaarheid per gemeente</i>	61
<i>Buitenechtelijke geboorte per gemeente</i>	68
HUWELIJKSSLUITING EN -ONTBINDING	73
Nationaal	73
Regionaal	82
<i>Huwelijkssluiting</i>	82
HUWELIJKSSLUITING PER GEMEENTE	83
<i>Echtscheiding</i>	88
ECHTSCHIEDING PER GEMEENTE	89
STERFTE	93
Nationaal	93
Regionaal	99
<i>Sterfte per gemeente</i>	100
<i>Zuigelingensterfte per gemeente</i>	105
MIGRATIE	111
Nationaal	111
Regionaal	113
<i>Vestiging en vertrek vóór de Tweede Wereldoorlog</i>	114
<i>Binnenlandse migratie na de Tweede Wereldoorlog</i>	120
<i>Buitenlandse migratie na de Tweede Wereldoorlog</i>	126

BEVOLKINGSSTRUCTUUR	131
Leeftijd en burgerlijke staat	131
<i>Nationaal</i>	131
<i>Regionaal</i>	134
LEEFTIJDSTRUCTUUR PER GEMEENTE	135
Huishoudens en gezinnen	140
<i>Nationaal</i>	140
<i>Regionaal</i>	141
ALLEENSTAANDEN EN HUISHOUDENSGROOTTE PER GEMEENTE	143
Niet-Nederlanders en allochtonen	148
<i>Nationaal</i>	148
<i>Regionaal</i>	151
ALLOCHTONEN PER GEMEENTE	154
EPILOOG	163
TECHNISCHE TOELICHTING	165
Algemeen	165
Per figuur	165
Per tabel	166
Per kaart	166
FIGUREN	169
KAARTEN	170
TABELLEN	172
BRONNEN	173
VOOR WIE VERDER WIL LEZEN	175

Introductie

Opzet en doel van deze atlas

Kaarten vormen een onontbeerlijk instrument voor iedereen die zich aan een tocht te land of ter zee wil wagen. Kaarten zijn echter ook van grote betekenis voor hen die een tocht door de tijd willen afleggen. Historische kaarten leggen getuigenis af van de veranderingen in de fysieke, sociale en ruimtelijke omgeving waarin de mens leeft.

Demografische processen, zoals het sluiten van huwelijken, de geboorte van kinderen, sterfte en migratie, behoren tot de meest wezenlijke collectieve gedragingen van een samenleving. Het zijn veranderingen in de menselijke levensloop die een directe weerslag vinden in de omvang en de samenstelling van de bevolking. Ruimtelijke voorstellingen van demografische verschijnselen en van de veranderingen daarin verschaffen ook inzicht in de relaties tussen verschillende vormen van collectief gedrag en zijn als zodanig van grote betekenis voor het toetsen van ideeën of voor het construeren van theorieën.

De atlas vormt echter ook een middel tot een beter begrip van de meer algemene sociale, economische en culturele veranderingen die Nederland in de afgelopen eeuwen heeft ondergaan. Tussen de demografische veranderingen enerzijds en de sociale, economische, culturele en ruimtelijke ontwikkeling van de samenleving anderzijds bestaat immers een nauwe relatie. De ruimtelijke ontwikkeling van Nederland kan niet begrepen worden zonder daarbij de bevolkingsgroei of –afname te betrekken. De economische ontwikkeling valt niet los te zien van het door de bevolkingsontwikkeling gestuurde aanbod van arbeid, de vraag naar consumptiegoederen en collectieve voorzieningen voor kinderen en ouderen. Het algemeen worden van de beroepsarbeid van vrouwen, het proces van individualisering, de veranderende positie van het gezin, zijn voorbeelden van ontwikkelingen die nauw verbonden zijn aan de beperking van het kindertal, het uitstel van het huwelijk en de toe-

name van echtscheidingen. De verminderde greep van de godsdienst op het privé-leven valt uitstekend te illustreren aan de hand van de kaarten met gegevens over echtscheidingen en kindertal binnen het huwelijk.

Het is bij het maken van een historische atlas als de onderhavige onvermijdelijk een keuze te maken ten aanzien van de tijd die men wenst terug te gaan. Gekozen is voor het midden van de 19^e eeuw als ondergrens. Deze keuze is vooral ingegeven door de beschikbaarheid van gegevens. De meest recente informatie in deze atlas heeft betrekking op het jaar 2000. Er is naar gestreefd om, waar dat mogelijk is (met het oog op de beschikbaarheid van gegevens) en zinvol (gelet op de veranderingen in de tijd), ook voor tijdstippen tussen 1850 en 2000 kaarten te presenteren. Deze hebben echter niet steeds op identieke tijdstippen binnen de periode 1850-2000 betrekking.

In de atlas wordt aandacht besteed aan de belangrijkste aspecten van de ontwikkeling van de bevolking, bevolkingsaantallen en veranderingen daarin, alsmede aan de regionale verschillen in de componenten van de bevolkingsgroei: geboorte, sterfte en binnenlandse en buitenlandse migratie. Daarnaast komt de ontwikkeling van huwelijk en gezin aan de orde. Ook de wijze waarop als gevolg van demografische processen de samenstelling van de Nederlandse bevolking is veranderd (naar leeftijd, etnische afkomst, etc.) komt aan bod.

Er is naar gestreefd om de hoofdtekst zo toegankelijk mogelijk te houden. Dit houdt in dat subtiële verschillen in gebruikte gegevens en gepresenteerde demografische maten grotendeels worden veronachtzaamd. Dergelijke details zijn terug te vinden in de 'Technische toelichting' achterin deze atlas.

Nicolaas Struyck.

Foto: Thijs Quispel naar afbeelding in: J.A. Vollgraff, *Les Oeuvres de Nicolas Struyck*, Amsterdam, 1912.

De verschillende kaarten met gegevens over demografische processen vormen de hoofdmoot van deze atlas. Het commentaar daarbij is beperkt gehouden. Kort wordt gesignaleerd welke geografische verschillen zich voordeden, welke gebieden voorop liepen bij veranderingen en welke achterbleven. Beknopt wordt ingegaan op de vraag waaraan eventuele verschillen zijn toe te schrijven en wat de achterliggende oorzaken van veranderingen zijn geweest. Een kort overzicht van de belangrijkste bronnen en een korte lijst met literatuur voor wie zich verder wil verdiepen in een van de onderwerpen is aan de atlas toegevoegd.

37 miljoen mensen

De eerste echte 'telling des volks' in Nederland wordt gehouden in 1795 en komt uit op 2,08 miljoen inwoners. Vanaf dat jaar raken we beter en beter geïnformeerd over het bevolkingsaantal van Nederland en over de aantallen geboorten en sterfgevallen die er plaatsvinden (zie kader). Dat wil niet zeggen dat men over de demografische ontwikkeling van Nederland vóór de aanvang van de 19^e eeuw volledig in het duister tast. De kerkelijke registratie van dopen, begraven en huwen, fiscale tellingen van zeer verschillende aard (tellingen van haardsteden), tellingen met een militair oogmerk (weerbare mannen) en talloze andere bronnen maken het mogelijk een schatting te maken van de ontwikkeling van de Nederlandse bevolking vóór de aanvang van de bevolkingsstatistiek. Het bevolkingsaantal voor het jaar 1500 is geschat op een getal tussen 900 duizend en 1 miljoen. Voor 1550 komt de schatting uit op 1,2 à 1,3 miljoen terwijl rond 1650 met 1,85 à 1,90 miljoen inwoners een voorlopig maximum wordt bereikt. Bij de eerste 'echte' volkstelling in 1795 worden nauwelijks méér Nederlanders geteld. Vóór 1500 is het bronnenmateriaal nog schaarser en de onzekerheid veel groter. De meest gebruikte schatting voor het jaar 1000 komt uit op zo'n 300 duizend mensen, ongeveer evenveel als momenteel in de provincie Flevoland wonen.

Op grond van deze soms zeer magere gegevens en gebruik makend van enkele aanvullende veronderstellingen mag worden aangenomen, dat vanaf de aanvang van het tweede millennium circa 70 miljoen mensen het Nederlandse grondgebied hebben bewoond. Vanaf 1850 hebben circa 37 miljoen mensen voor kortere tijd of levenslang in Nederland gewoond. Over deze 37 miljoen Nederlanders gaat deze atlas.

DERDE
 VERHANDELING
 OVER DE PROBABLE MEENIGTE
 DES VOLKS
 IN DE PROVINTIE VAN
 HOLLANDT EN WESTVRIESLANDT,
 BEVATTENDE, EERSTELYK
 EEN VERTOOG
 OVER DE PROPORITIE DER MEENIGTE DES VOLKS
 TEGENS HET GETAL DER GEBOORENE.
 EN TEN TWEEDEN
 DE WAARDYE VAN LYFRENTE
 IN PROPORITIE VAN LOSRENTE.

— NIL SINE MAGNO
 VITA LABORE DEDIT MORTALIBUS.

In 'sGravenhaage by JAN VANDEN BERGH,
 Bockverkooper in de Wagenstraat, 1742.

Voor informatie over de demografische ontwikkeling vóór 1800 is het werk van Nicolaas Struyck en Willem Kersseboom van grote betekenis. Struyck (1687-1769) was wiskundige en astronoom, genoot internationaal een grote reputatie maar vond het niet beneden zijn waardigheid om zelf als teller van huisgezinnen in Amsterdamse kelderwoningen af te dalen. Voor een aantal dorpen ten noorden van Amsterdam organiseerde hij samen met kennissen een telling van deur tot deur die informatie opleverde over onder meer de verhouding tussen aantallen mannen en vrouwen, sterftcijfers, huwelijken en kindertal. Kersseboom (1691-1771) verzekeringswiskundige, internationaal even beroemd als Struyck, is vooral bekend geworden door drie verhandelingen over de 'probable menigte des volks' in Holland. De derde verhandeling waarvan het titelblad is afgebeeld kwam uit in 1742. In deze verhandeling treft men onder meer een 'tafel van levenskracht' aan, een sterftetafel die als weergave van het sterftepatroon van de bevolking grote faam verwierf.

Bronnen van demografische gegevens

De eerste 'volks'telling in de letterlijke zin van het woord die het hele Nederlandse grondgebied bestrijkt dateert van 1795. De daaropvolgende telling vindt pas plaats in 1830. Sindsdien worden deze momentopnamen van de toestand van de bevolking met grote regelmaat gehouden, tot de Tweede Wereldoorlog deze regelmaat verstoort. In 1971 vindt de laatste telling plaats. Tussen 1830 en 1971 is de hoeveelheid informatie die de volkstellingen opleveren enorm toegenomen. Uit de volkstellingen komen gegevens over de bevolkingsaantallen van iedere gemeente, vaak onderverdeeld naar kenmerken als leeftijd, geslacht, burgerlijke staat, geboorteplaats en dergelijke.

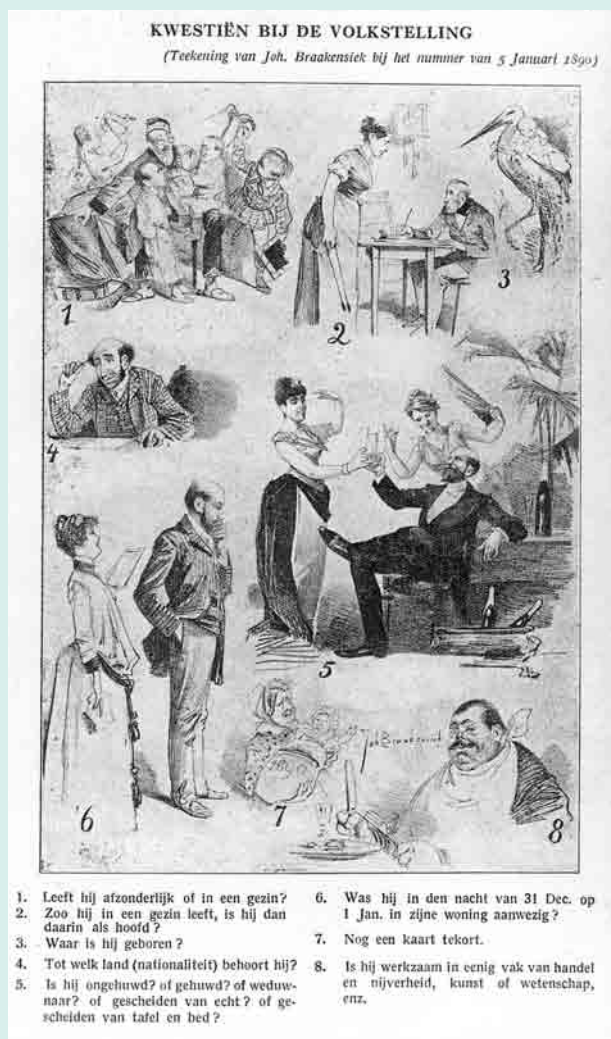
Rond de jaarwisseling van 1930-'31 werd de 11e volkstelling gehouden. Het affiche dat door het Centraal Bureau voor de Statistiek onder alle gemeenten werd verspreid roept de bevolking op "door nauwkeurige beantwoording der op de kaart gestelde vragen tot een welslagen der Volkstelling mede te werken." Overtreding der voorschriften wordt gestraft met hechtenis van ten hoogste 96 dagen.

Politie bezoekt diverse woonwagenvelden om bewoners voor telling te controleren. Bewoners hoeven alleen maar een kruisje te zetten, waarna de teller de vragen invult.

Foto's: Spaarnestad Fotoarchief.

Gegevens over jaarlijkse veranderingen in de bevolking door geboorte, overlijden en migratie komen uit andere bronnen. Vanaf 1811 is in iedere Nederlandse gemeente een aanvang gemaakt met een uniforme registratie van geboorten, sterfgevallen en huwelijken. De aangiften bij de ambtenaren van de burgerlijke stand verschaffen de informatie die door de overheidsadministratie wordt omgezet in statistieken over geboorte, sterfte en huwelijk. De informatie die wordt bewerkt en publiek gemaakt is vooralsnog echter zeer beperkt, zeker op het niveau van de afzonderlijke gemeenten. Gegevens over veranderingen van de bevolking als gevolg van vestiging in en vertrek uit ons land laten nog langer op zich wachten. In rudimentaire vorm komen ze pas beschikbaar als vanaf 1850 in iedere gemeente een bevolkingsregister wordt aangelegd waarin de veranderingen van woonplaats worden geregistreerd. Vanaf datzelfde tijdstip gaat de overheid ook op steeds ruimere schaal over tot bewerking en openbaarmaking van steeds meer gedetailleerde statistische gegevens over de bevolkingsontwikkeling.

Volkstellingen waren ook in de 19e eeuw niet onomstreden. In 1890 publiceerde het weekblad *De Amsterdammer* (de Groene van nu) deze tekening van Johan Braakensiek, waarmee de tekenaar duidelijk de spot drijft met de nieuwsgierigheid van de staat.

Kwestiën bij de volkstelling. Teekening van Johan Braakensiek van 5 januari 1890 *De Amsterdammer*. Collectie Koninklijke Bibliotheek, Den Haag.

Loketten van de afdeling burgerlijke stand en bevolking van de gemeente 's-Gravenhage, 1906. Foto: Haags Gemeentearchief.

Korte demografische schets

Van 3 naar 16 miljoen inwoners

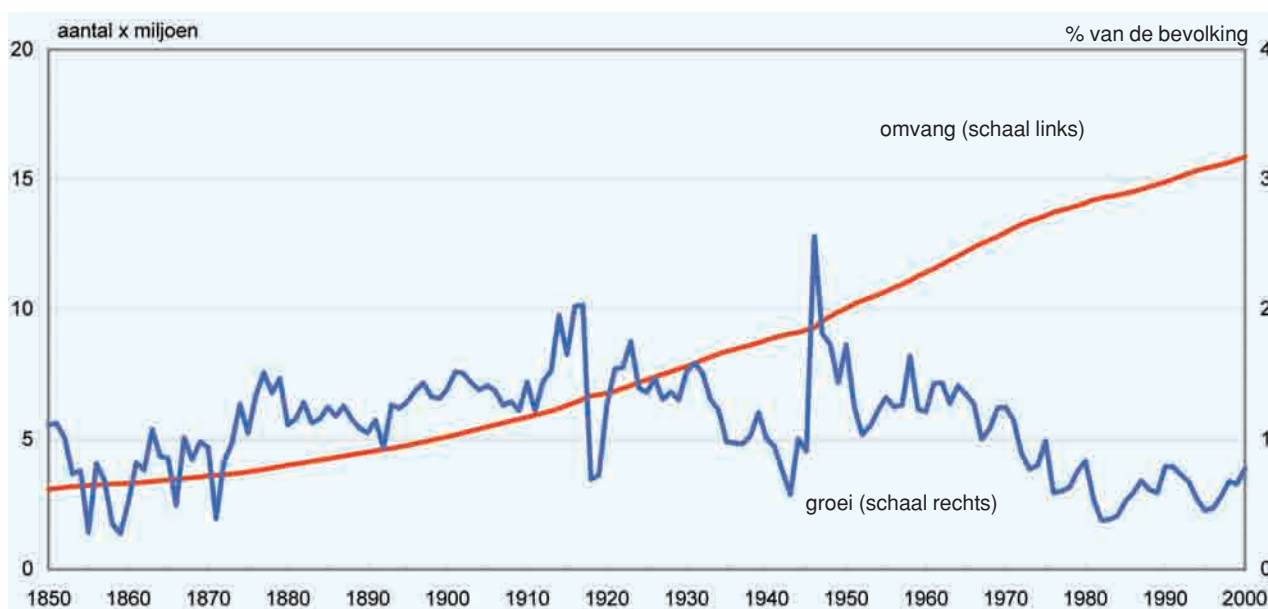
Nederland telt in 1850 3,1 miljoen inwoners. Sindsdien is de omvang van de bevolking meer dan vervijfvoudigd. Dit komt overeen met een gemiddelde bevolkingsgroei van 1 procent per jaar (Figuur 1). In de hele periode 1850-2000 is er geen enkel jaar met een negatief groeipercentage. De jaren met de laagste percentages zijn 1855 en 1859 (0,28 procent), jaren waarin door verschillende epidemieën de sterfte buitengewoon hoog is. De grootste afwijking naar boven doet zich met 2,56 procent voor in 1946, het jaar dat te boek staat als de top van de naoorlogse 'babyboom'.

Afgezien van de soms sterke jaarlijkse fluctuaties, vooral rond de beide wereldoorlogen, kan de hele periode 1850-2000 voor wat betreft de groei wor-

den onderverdeeld in een aantal tijdvakken. Het eerste tijdvak bestrijkt de jaren 1850 tot omstreeks 1900 en kenmerkt zich door een stijgend groeipercentage van minder dan 1 tot rond 1,4. Daarna blijft tot halverwege de jaren zestig het jaarlijkse groeipercentage rond dit niveau schommelen. Vervolgens loopt de groei tot het midden van de jaren tachtig sterk terug tot minder dan een half procent. De laatste periode, 1985-2000, laat weer enige stabilisatie van het groeipercentage zien.

Het heeft 36 jaar geduurd om Nederland van 3 naar 4 miljoen inwoners te brengen. Van 4 naar 5 miljoen heeft 19 jaar geveerd. In de daaropvolgende decennia wordt deze periode steeds korter totdat in de jaren vijftig en zestig van de 20^e eeuw de bevolking in nauwelijks 6 jaar tijd met 1 miljoen toeneemt. Sedertdien is deze periode echter weer verlengd tot 11 jaar.

Figuur 1 Bevolkingsomvang en jaarlijks groeipercentage, 1850-2000

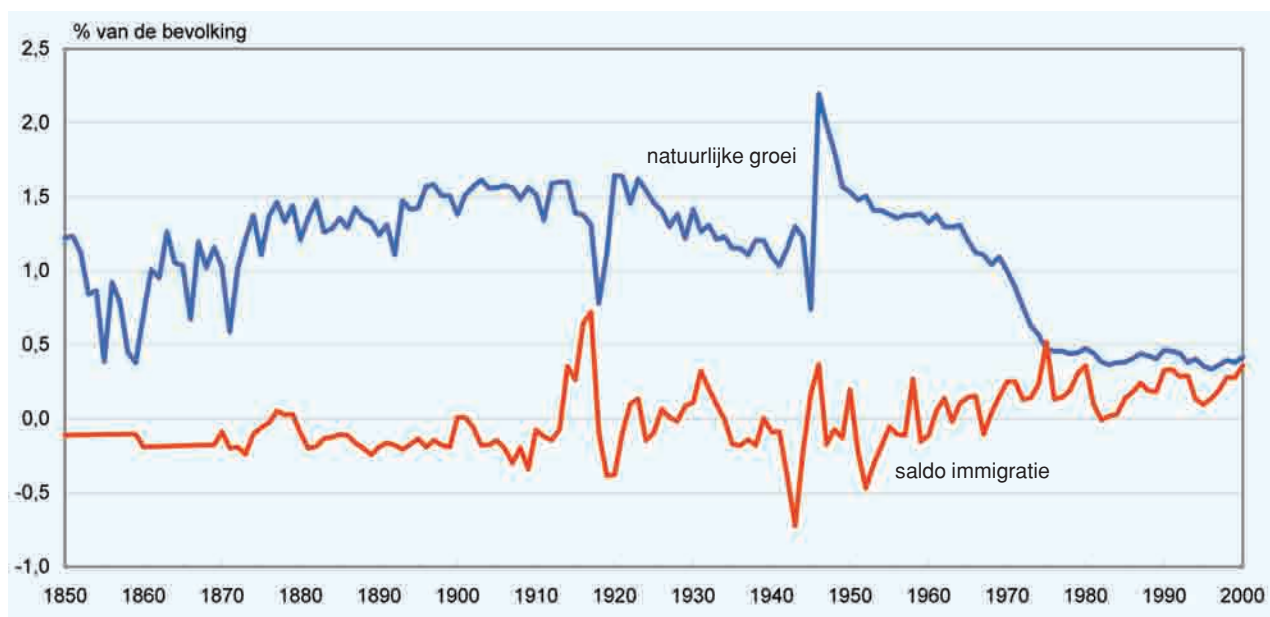

Bron: Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS).

De mate van bevolkingsgroei is tot 1970 vooral bepaald door het verloop van de natuurlijke aanwas, het verschil tussen het aantal geboren en het aantal overledenen. De bijdrage van de buitenlandse migratie is over het algemeen bescheiden en bovendien is bijna voortdurend sprake van een vertrekoverschot (*Figuur 2*). Alleen rond 1918 en rond 1945 komen de natuurlijke aanwas en het immigratie-overschot bij elkaar in de buurt.

Na 1970 is het aandeel van de buitenlandse migratie in de bevolkingsgroei flink toegenomen doordat enerzijds de natuurlijke aanwas fors afneemt en tegelijkertijd het immigratiesaldo (het verschil tussen vestiging in Nederland en vertrek uit Nederland) sterk toeneemt. Anno 2000 geldt echter nog steeds dat de natuurlijke aanwas belangrijker is voor de totale bevolkingsgroei dan het immigratiesaldo.

Figuur 2 Jaarlijkse natuurlijke groei en saldo immigratie, 1850-2000

Bron: CBS.

Debatten over de bevolkingsgroei, over vergrijzing en over migratie, over de gevaren en voordelen van terugloop van het aantal geboorten zijn in Nederland bij herhaling gevoerd, ook in de negentiende eeuw. In de jaren dertig van de twintigste eeuw hield de Amsterdamse hoogleraar sociologie W.A. Bongers een pleidooi voor afremming van de bevolkingsgroei van overheidswege omdat hij Nederland overbevolkt achtte. De Utrechtse hoogleraar Van Vuuren reageerde in 1936 met een waarschuwing aan de Nederlandse bevolking dat 'gewilde geboortenbeperking' de volkskracht zou ondermijnen en tot veroudering van de bevolking zou leiden.

De voortzetting van de bevolkingsgroei na de Tweede Wereldoorlog en de verontrustende prognoses van de te verwachten verdere groei gaven uiteindelijk het bevolkingsvraagstuk in de jaren zestig een meer prominente plaats op de politieke agenda.

In 1966 werd op initiatief van de Koninklijke Academie van Wetenschappen een congres georganiseerd onder de veelzeggende titel 'De mens in dichte pakking'. Inleiders op het congres laakten de afwijzende houding van de overheid tegenover het bevolkingsvraagstuk en de congresdeelnemers stuurden telegrammen naar de Verenigde Naties, het Vaticaan en de Wereldraad van Kerken om ervoor te zorgen dat het bevolkingsvraagstuk op de internationale politieke agenda werd geplaatst. Overigens drongen ze bij de regering ook aan op 'spoedige totstandkoming van het voorgestelde onafhankelijke demografisch instituut te 's-Gravenhage'.

In 1972 werd een staatscommissie ingesteld tot bestudering van het bevolkingsvraagstuk. Taak van de commissie was onder meer de regering te adviseren over de te verwachten demografische ontwikkeling en de gevolgen voor de volksgezondheid en het milieu. Het eindrapport werd in 1977 officieel gepubliceerd onder de titel 'Bevolking en Welzijn in Nederland'.

Foto: Thijs Quispel.

Gedurende de jaren 1850-2000 zijn er in Nederland 14,5 miljoen personen overleden. Dit komt neer op een gemiddelde van 96 duizend per jaar.

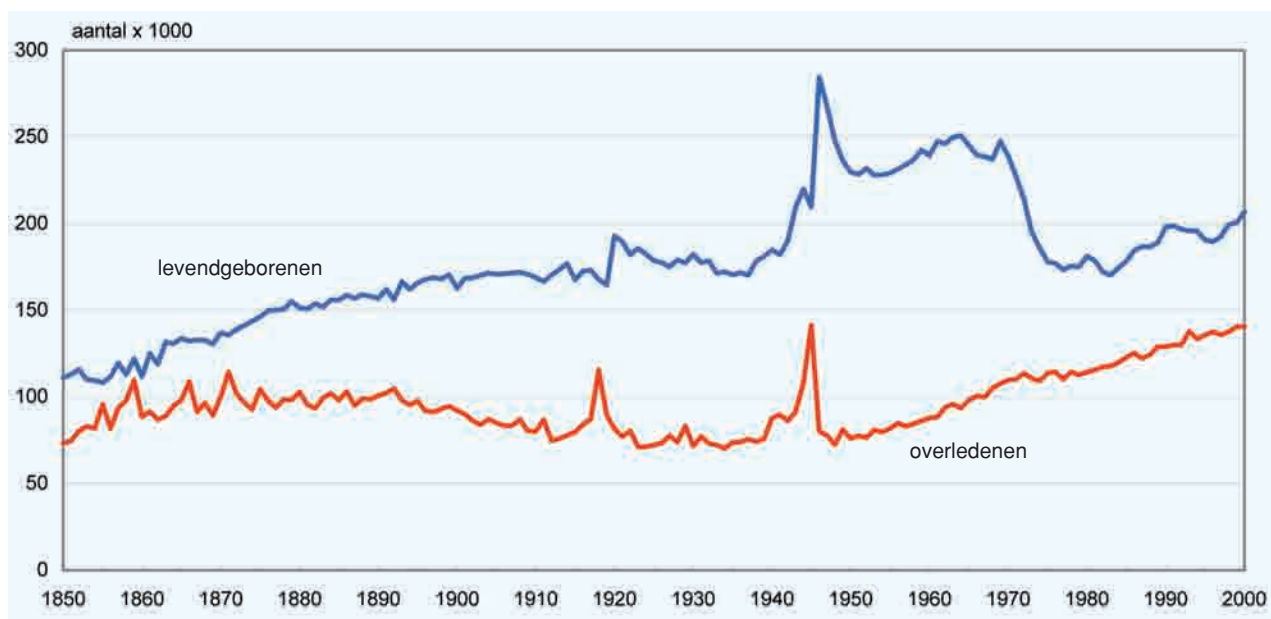
Tot 1880 neemt het jaarlijkse aantal sterfgevallen licht toe, zij het met flinke uitschieters als gevolg van diverse epidemieën, zoals in 1855 cholera, mazelen en tyfus, in 1859 pokken en cholera, in 1866 opnieuw cholera en in 1871 pokken. Deze jaarlijkse uitschieters zijn na 1880 voorbij. Na 1880 treedt tot omstreeks 1925 een daling op. Deze daling wordt overigens abrupt verstoord in 1918, het jaar waarin de Spaanse griep toeslaat.

In de Tweede Wereldoorlog leiden de oorlogsomstandigheden, in combinatie met strenge winters, tot een hogere sterfte, met als piek het jaar 1945 (141 duizend). Overigens worden de sterftcijfers uit die tijd onderschat, omdat vele oorlogsslachtoffers, met name de meer dan 100 duizend omgebrachte joden, niet in de Nederlandse sterftestatistiek zijn opgenomen. Na de beëindiging van de Tweede Wereldoorlog stijgt het jaarlijkse aantal overledenen sterk, uiteraard mede als gevolg van het groeiende aantal inwoners. In 2000 wordt de recordhoogte van 1945 voor het eerst geëvenaard.

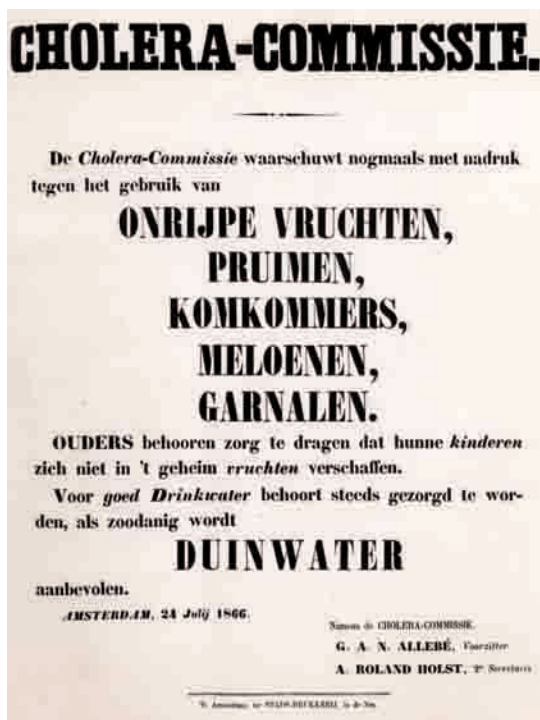

Foto: Spaarnestad Fotoarchief.

Figuur 3 Jaarlijkse geboorte en sterfte, 1850-2000

Bron: CBS.

Een herinnering aan de cholera-epidemie in 1866. Tijdens de cholera-epidemie van 1866-1867 stierven in Nederland meer dan 21 duizend mensen. De cholera, een besmettelijke ingewandsziekte, waarvan de veroorzaker, de bacterie *vibrio cholerae* in 1883 werd ontdekt, werd vooral verspreid via drinkwater. De gedachte bestond dat ingewandsstoornissen belangrijke wegbereiders voor cholera waren: uit een onschuldige diarree kon onder bepaalde omstandigheden de dodelijke cholera ontstaan. Men kon het risico verkleinen door ervoor te zorgen dat de ingewanden niet van streek raakten en er werd daarom gewaarschuwd tegen artikelen, zoals onrijp fruit, komkommers en meloenen, die bij overmatig gebruik 'loslijvigheid' veroorzaakten.

Foto: Spaarnestad Fotoarchief.

Immigratie en emigratie

In het tijdvak 1865-2000 hebben in totaal 6,5 miljoen mensen zich in Nederland gevestigd (immigranten) terwijl 6,0 miljoen mensen naar het buitenland vertrokken (emigranten). Dit betekent dat, afgezien van extra geboorten als gevolg van migratie (de hier geboren kinderen van migranten), per saldo de bevolking van Nederland met 'slechts' een

half miljoen personen is toegenomen door buitenlandse migratie (Figuren 4 en 5).

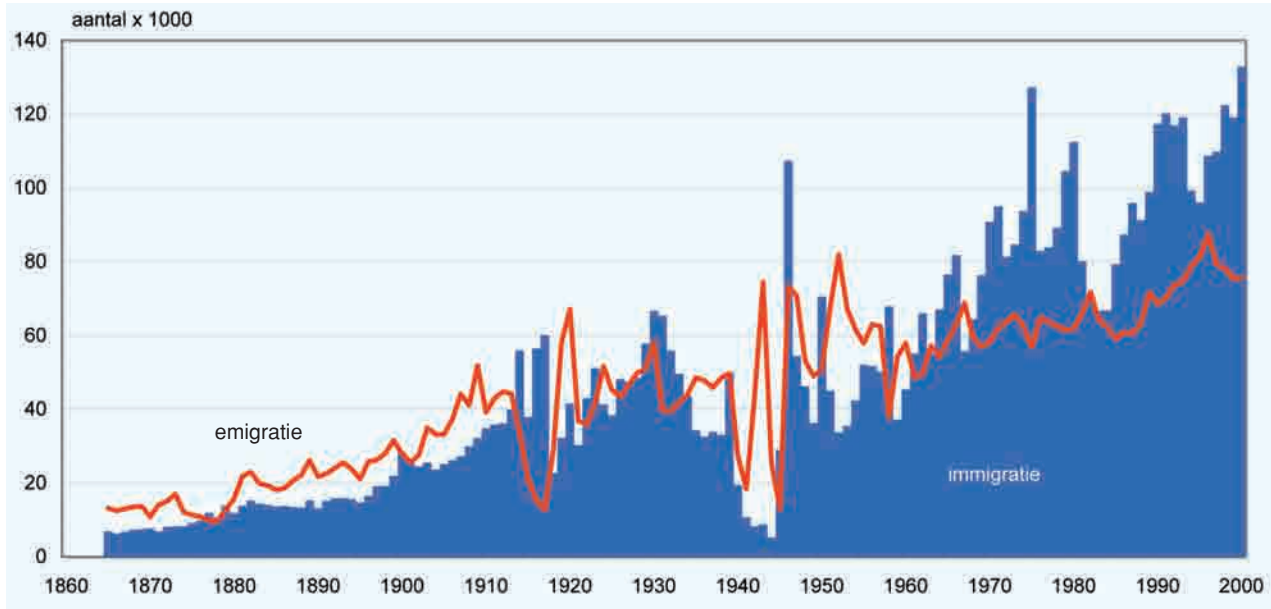
Worden vanaf 1865 (eerdere gegevens ontbreken) alle migratie-overschotten opgeteld, dan is er pas sedert 1986 sprake van een surplus aan immigranten. In 1960 stond de teller nog op een vertrekoverschot van een half miljoen.

Eindeloze rijen Belgische vluchtelingen voor de Nederlandse grens in 1914.

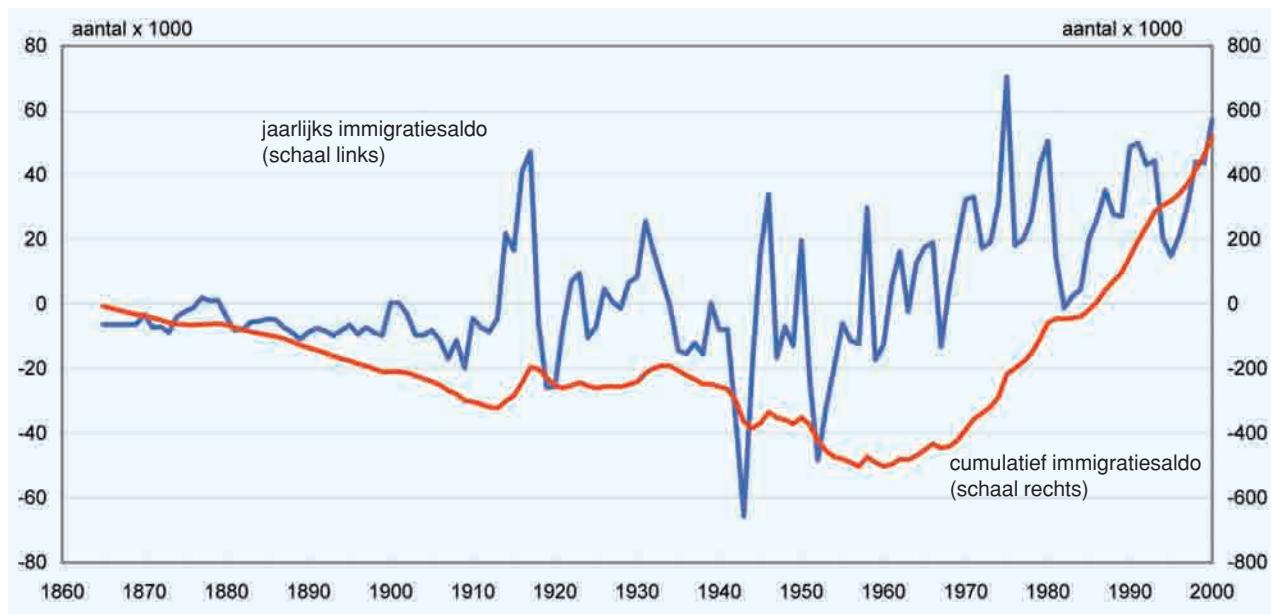
Uit: *Vluchten voor de Groote Oorlog: Belgen in Nederland 1914-1918*. J.B.C. Kruishoop en M. Bossenbroek (red.), Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 1988.

Figuur 4 Immi- en emigratie, 1865-2000

Bron: CBS.

Figuur 5 Immigratiesaldo per jaar en cumulatief, 1865-2000

Bron: CBS.

Provincies en gemeenten, 1850-2000

Ruimtelijke variatie in demografische gegevens leent zich bij uitstek voor presentatie in geografische kaarten. Belangrijk daarbij is de keuze van de meest geschikte regionale eenheid. In deze demografische atlas is vooral gekozen voor een cartografische presentatie op gemeentelijk niveau. Hierbij speelt een aantal overwegingen een rol.

In de eerste plaats is de beschikbaarheid van gegevens van belang. De kleinste (bestuurlijke) regionale eenheid waarvoor gegevens voor de gehele periode van 1850 tot 2000 beschikbaar zijn is de gemeente.

Om regionale demografische veranderingen te kunnen begrijpen verdient het voorts de voorkeur een regionale eenheid te kiezen die voldoende gedetailleerd is om die veranderingen ook te kunnen waarnemen. Een keuze voor de op de gemeente volgende bestuurlijke eenheid, de provincie, zal onderliggende regionale veranderingen vaak niet adequaat weergeven. Tussenliggende regionale eenheden, zoals economisch-geografische gebieden, zijn vaak op andere dan bestuurlijke gronden afgebakend, bijvoorbeeld op basis van sociaal-economische kenmerken. Die kunnen echter in de loop van de tijd sterk zijn veranderd en zijn bovendien niet in oudere gegevensbestanden verankerd.

Een historische vergelijking wordt vergemakkelijkt door gebruik te maken van in de tijd vergelijkbare regionale eenheden. In de praktijk is dit echter lastig. Regionale indelingen veranderen in de loop van de tijd, waardoor gegevens niet meer op dezelfde regionale eenheid betrekking hebben. Gebruikmaken van bijvoorbeeld de meest recente gemeentelijke indeling voor de historische gegevens lost dit probleem op, maar staat volstrekt los van de historisch geldende bestuurlijke realiteit. Hoewel het bezwaar van de veranderde indeling dus ook voor gemeenten geldt, doen de werkelijke gemeentelijke indelingen wel het meeste recht aan de op ieder moment bestaande geografische en bestuurlijke situatie.

De eerste officiële territoriale afbakening van de Nederlandse gemeentegrenzen op basis van kadastrale gegevens werd in 1832 ingevoerd. De hiervoor uitgevoerde kadastrale opmetingen zijn te danken aan Napoleon, die hiertoe beval na de inlijving van Nederland bij Frankrijk in 1810. Tot dan toe waren de grenzen vaak niet goed vastgelegd. In 1522 werd bijvoorbeeld de grens tussen Callantsoog en Petten nog bepaald door de plaats 'daar men kan staan op de stranden en zien uit den westen ten oosten door de bom- of klokgaten van de kerktoren te Schagen'.

Sinds de eerste officiële territoriale afbakening van de gemeentegrenzen is de gemeentelijke indeling van Nederland aanzienlijk veranderd. De afgelopen 150 jaar is het aantal gemeenten door diverse gemeentelijke herindelingen en gemeentegrenswijzigingen per saldo fors afgenomen. De in 1851 door Thorbecke ontworpen 'Gemeentewet' resulteerde in het verdwijnen van een groot aantal kleine gemeenten. Volgens Thorbecke dienden gemeenten die niet ten minste 25 kiezers op de been konden brengen te worden samengevoegd met andere gemeenten. Het aantal kiezers was destijds overigens nog wel beperkt tot de meest gegoede mannen: in de provincie Groningen bijvoorbeeld, waren er in 1850 minder dan 8 duizend kiesgerechtigden op een bevolking van 185 duizend personen.

In 1850 kende Nederland nog 1209 gemeenten, in 2000 nog maar 537 (*Figuur 6*). Het ruimtelijke effect van de gemeentelijke herindelingen wordt zichtbaar door een vergelijking van de kaarten van de gemeentelijke indeling van Nederland in 1850 en die in 2000 (*Kaart 1a* en *Kaart 1b*). Meer gedetailleerde versies van deze kaarten, inclusief gemeentenamen, zijn los bij deze atlas gevoegd.

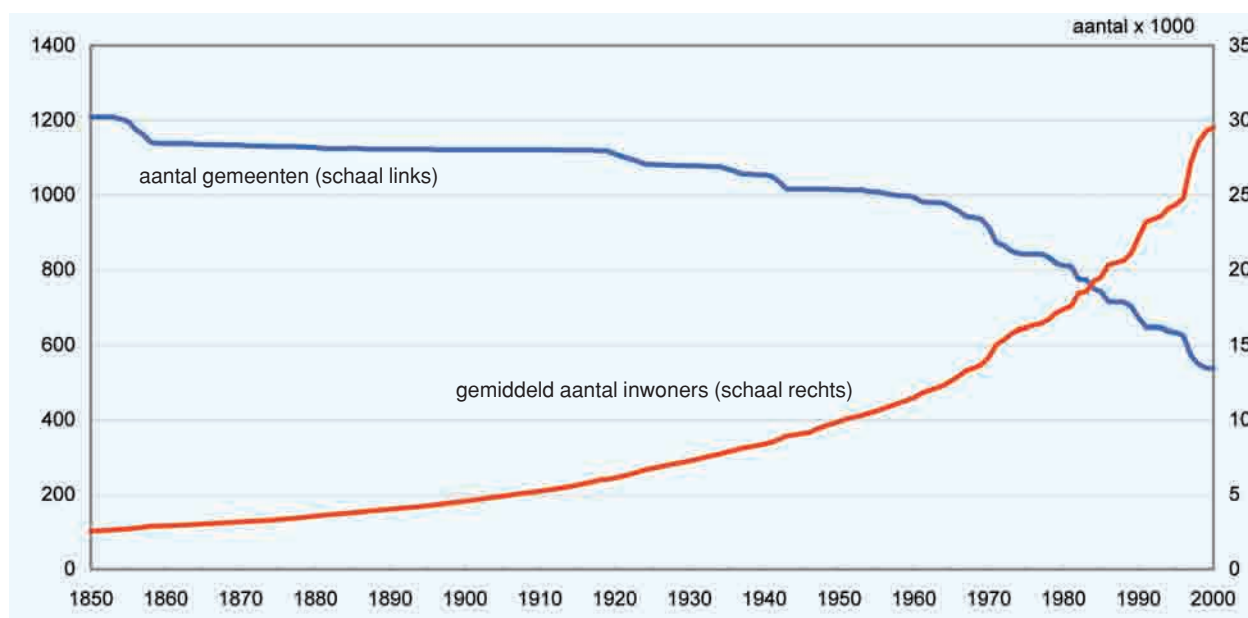
Als gevolg van de vele samenvoegingen steeg de gemiddelde oppervlakte van een gemeente van 27 km² in 1850 tot 63 km² in 2000. De veruit kleinste gemeente in laatstgenoemd jaar is Bennebroek met 1,8 km², de grootste Noordoostpolder met 465 km².

Kaart 1a De indeling van Nederland in gemeenten en provincies op 1 januari 1850

Kaart 1b De indeling van Nederland in gemeenten en provincies op 1 januari 2000

Figuur 6 Aantal gemeenten en gemiddeld aantal inwoners op 1 januari, 1850-2000

Bron: CBS.

De meeste gemeenten gingen verloren in de provincies Zuid-Holland (140) en Noord-Brabant (115). Verhoudingsgewijs de grootste klappen kreeg de provincie Zeeland. Bestond deze provincie in 1850 nog uit 116 gemeenten, in 2000 zijn er slechts 17 over (*Tabel 1*).

Een kleiner aantal gemeenten in combinatie met een groeiende bevolking betekent dat het gemiddelde inwonertal per gemeente sterk is gestegen: van minder dan 3 duizend in 1850 tot bijna 30 duizend in 2000.

Tabel 1 Aantal gemeenten per provincie op 1 januari 1850, 1900, 1950 en 2000

	1850	1900	1950	2000
Groningen	57	57	56	25
Friesland	43	43	44	31
Drenthe	33	34	34	12
Overijssel	62	61	52	44
Flevoland				6
Gelderland	118	116	113	77
Utrecht	91	72	65	36
Noord-Holland	144	134	121	70
Zuid-Holland	235	188	173	95
Zeeland	116	109	101	17
Noord-Brabant	185	184	143	70
Limburg	125	123	112	54
Nederland*	1.209	1.121	1.015	537

* 1950: inclusief de toen nog niet-provinciaal ingedeelde gemeente Noordoostpolder.

Bron: CBS.

Kanttekeningen bij de regionale cijfers

Bij alle berekeningen van demografische cijfers op regionaal niveau doet zich het probleem voor dat de uitkomsten gevoelig zijn voor de gehanteerde definities. Dit geldt zowel voor in de loop der jaren veranderde definities van demografische begrippen als voor de veranderde regionale indelingen.

Sterfgevallen en geboorten kunnen geclassificeerd zijn naar de plaats waar de gebeurtenis zich feitelijk afspeelde maar ook naar de woonplaats van de betrokkene (bij overlijden) of diens ouders (bij geboorten). De eerste wijze van registratie was tot 1900 gebruikelijk. In die situatie kan een vertekening van de uitkomsten optreden doordat in gemeenten met grote ziekenhuizen of inrichtingen de vele niet in die gemeente woonachtige maar daar wel overleden personen de sterftcijfers hoger maken. Iets vergelijkbaars kan zich ook voordoen bij gemeenten met academische ziekenhuizen, waar in de 19^e eeuw veel buitenechtelijke kinderen ter wereld worden gebracht, ook van moeders die niet in de gemeente wonen. Bij gemeentelijke cijfers omtrent huwelijken en echtscheidingen zijn deze problemen nog wat groter omdat het hierbij gaat om twee betrokken partijen voor wie de woonplaatsen niet identiek hoeven te zijn.

Bij iedere vergelijking tussen kaarten voor verschillende perioden dient terdege rekening te worden gehouden met verschillen tussen de gemeentelijke indelingen voor diezelfde perioden. Gemeenten in 2000 zijn gemiddeld aanzienlijk groter in oppervlakte dan in 1850. De zichtbare regionale verschillen tussen gemeenten in 1850 kunnen bijvoorbeeld in 2000 verdwenen zijn, louter en alleen door de samenvoeging van die gemeenten. Ruimtelijke patronen moeten dan ook vooral worden gezien binnen het totale kaartbeeld voor Nederland.

Bij het in gemeentelijke kaarten weergeven van demografische indicatoren op verschillende tijdstippen, kan zich een probleem voordoen als de veranderingen over de tijd zeer groot zijn. Dat probleem heeft betrekking op de klasse-indeling die moet worden gekozen bij de inkleuring van de kaart: welke klassengrenzen corresponderen met welke kleur? Een indeling die voor elk tijdstip dezelfde klassengrenzen gebruikt, heeft als voordeel dat de niveauveranderingen tussen twee tijdstippen direct zichtbaar worden als men beide kaarten naast elkaar legt. Het nadeel is echter dat de veranderingen in de regionale verschillen veelal nauwelijks te zien zijn. Regionale verschillen worden wél zichtbaar als men voor iedere kaart een aparte klasse-indeling kiest. Om aan dit dilemma te ontsnappen zijn veel van de gemeentelijke kaarten in deze atlas op twee manieren getekend: een kleine kaart, ingekleurd volgens een klasse-indeling die alle tijdstippen bestrijkt, en een grote kaart, ingekleurd naar de mate waarin de indicator op dat specifieke tijdstip varieert.

De provinciale indeling van Nederland veranderde de afgelopen 150 jaar in veel geringere mate. Met de instelling van de provincie Flevoland in 1986 kwam het aantal provincies in Nederland op twaalf. Dit ging gepaard met de overgang van de gemeenten Urk en Noordoostpolder van Overijssel

naar Flevoland. Eerder, in 1950, was Urk al overgegaan van Noord-Holland naar Overijssel. In 1942 gingen Terschelling en Vlieland over van Noord-Holland naar Friesland. De belangrijkste recente wijziging betreft de in 1989 van Zuid-Holland naar Utrecht overgegangene gemeente Woerden.

Ter illustratie van het grote aantal verdwenen gemeenten staan in de Kaarten 2a, 2b en 2c de gemeenten in de regio Delft-Rotterdam aangegeven op drie tijdstippen, te weten 1681, 1850 en 2000. De meeste gemeenten in deze regio zijn opgeheven en opgegaan in de gemeenten Delft en Rotterdam. De meeste oude gemeentenamen leven daar nog slechts voort in wijk-, buurt- en straatnamen.

Een bijzonder geval is de gemeente Tempel. Deze gemeente, ooit een grazig ambacht, eindigt na uitturving in de achttiende eeuw als een grote onbewoonde waterplas. Hoewel de gemeente in 1850 al geen inwoners meer telt, is deze pas in 1858 officieel opgeheven.

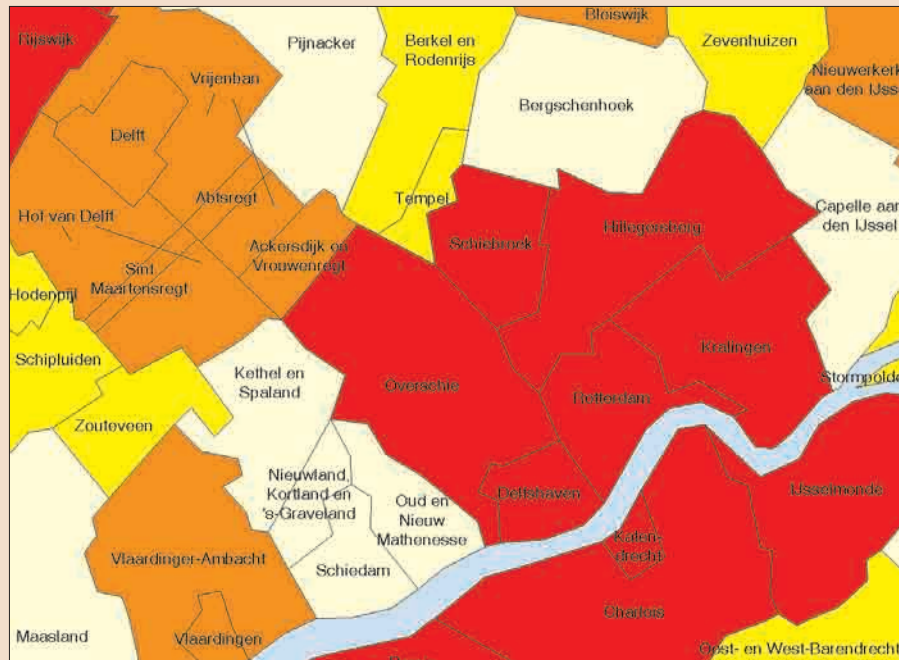
Kaart 2a De regio Delft-Rotterdam in 1681

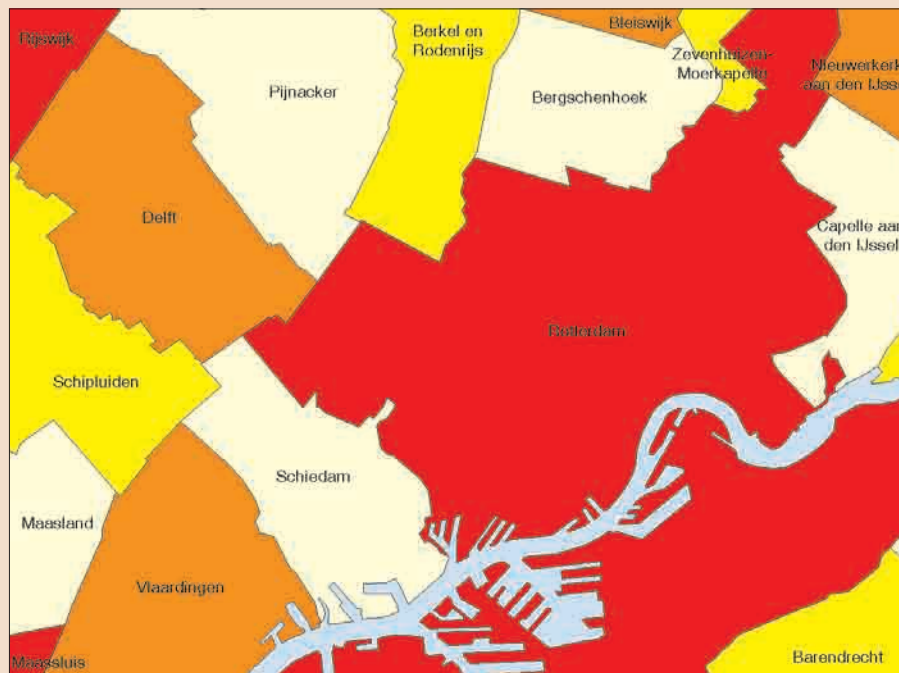
Fragment van de regio Delft-Rotterdam uit de kaart *Delflandia, Schielandia et circumjacentes Insulae ut Voorna, Overflackea, Goerea, Yselmonda et aliae* van 1681.

Bron: Atlas van der Hagen, ca. 1690.

Kaart 2b De gemeentelijke indeling van de regio Delft-Rotterdam in 1850

Kaart 2c De gemeentelijke indeling van de regio Delft-Rotterdam in 2000

Bevolkingsomvang

De afgelopen anderhalve eeuw is de bevolking van Nederland vijf keer zo groot geworden. Voor Nederland als geheel nam de bevolkingsdichtheid daardoor toe van 95 inwoners per km² land in 1850, via 157 in 1900 en 301 in 1950, tot 468 in 2000.

Op provinciaal niveau zijn er evenwel flinke verschillen in de groei sinds 1850. Zo is de bevolking van de provincie Utrecht meer dan verzevenvoudigd, terwijl de bevolking van de provincie Zeeland

maar iets meer dan verdubbeld is (*Tabel 2*).

Over de hele periode 1850 tot 2000 bezien is het gemiddelde jaarlijkse groeipercentage het laagst voor de provincies Zeeland en Friesland (beide 0,6 procent) en het hoogst voor de provincie Utrecht (1,3 procent; *Tabel 3*).

Tabel 2 Bevolkingsomvang en -dichtheid per provincie, 1850-2000

	1850	1900	1950	2000	1850	1900	1950	2000
	aantal x 1000				inwoners per km ²			
Groningen	185	296	460	563	81	129	198	240
Friesland	248	345	465	625	75	103	136	186
Drenthe	83	149	281	470	31	56	106	177
Overijssel	216	336	670	1.078	64	99	198	323
Flevoland				317				223
Gelderland	365	567	1.078	1.919	74	114	215	385
Utrecht	153	254	573	1.108	112	186	425	813
Noord-Holland	472	961	1.843	2.518	193	357	661	948
Zuid-Holland	571	1.141	2.383	3.398	193	386	806	1.185
Zeeland	160	217	269	372	95	123	153	206
Noord-Brabant	393	554	1.243	2.356	80	112	253	478
Limburg	204	282	728	1.141	95	130	329	527
Nederland	3.084	5.107	10.027	15.864	95	157	301	468

Bronnen: Historisch-ecologische databank (HED); CBS.

Tabel 3 Gemiddelde jaarlijkse bevolkingsgroei per provincie, 1850-1999

	1850/74	1875/99	1900/24	1925/49	1950/74	1975/99	1850/1999
	% van de bevolking						
Groningen	0,9	1,0	1,0	0,8	0,6	0,2	0,7
Friesland	1,0	0,4	0,6	0,6	0,7	0,5	0,6
Drenthe	1,2	1,2	1,6	0,9	1,4	0,6	1,2
Overijssel	0,8	1,0	1,4	1,4	1,5	0,4	1,1
Gelderland	0,8	1,0	1,3	1,3	1,6	0,7	1,1
Utrecht	0,8	1,3	1,6	1,7	1,6	1,0	1,3
Noord-Holland	1,1	1,8	1,4	1,2	0,9	0,4	1,1
Zuid-Holland	1,0	1,8	1,8	1,2	1,0	0,5	1,2
Zeeland	0,6	0,6	0,6	0,3	0,8	0,5	0,6
Noord-Brabant	0,5	0,9	1,5	1,8	1,8	0,8	1,2
Limburg	0,5	0,8	2,2	1,7	1,5	0,4	1,2
Nederland	0,8	1,2	1,4	1,3	1,2	0,6	1,1

Bronnen: HED; CBS.

Dat Noord- en Zuid-Holland over de hele periode iets boven het nationale gemiddelde scoren is te danken aan de relatief forse groei in de tweede helft van de 19^e eeuw. Met name sinds 1950 ligt het groeipercentage in beide provincies duidelijk beneden het nationale gemiddelde.

Geheel anders is het groeipatroon van de twee zuidelijke provincies, Noord-Brabant en Limburg. In deze provincies wordt de relatief lage groei in de tweede helft van de 19^e eeuw gecompenseerd door de naar verhouding sterke groei in respectievelijk

de periode 1925 tot 2000 (Noord-Brabant) en 1900 tot 1975 (Limburg).

De provinciale verschillen in de bevolkingsgroei hebben ertoe geleid dat zowel het aandeel van Friesland als het aandeel van Zeeland in de totale bevolking sinds 1850 meer dan gehalveerd is. Ook Groningen schaart zich bij de sterk verliezende provincies. De aanvankelijk sterke stijging van de betekenis van Noord- en Zuid-Holland ebt na 1950 weer enigszins weg, vooral ten voordele van Noord-Brabant, Gelderland, Utrecht en later ook Flevoland.

Hemmen was lange tijd de kleinste gemeente van Nederland. Dit dorpsgezicht uit de jaren zestig toont links de voormalige pastorie en rechts het kerkje. Het oorspronkelijke gemeentehuis, annex postkantoor, werd naar aanleiding van de opheffing van de gemeente Hemmen op 1 juli 1955 officieel gesloten door waarnemend burgemeester mr. G.A.F. baron van Lijnden.

Foto: Gemeentearchief Overbetuwe.

Gemeentelijke inwonertallen

Achter de provinciale bevolkingsontwikkelingen gaat op gemeentelijk niveau een enorme variatie schuil. Rond 1850 zijn er nog diverse gemeenten in Nederland waar het voor de burgemeester niet moeilijk is om iedere inwoner persoonlijk te kennen. De Vennip, in 2000 deel van de gemeenten Hillegom en Haarlemmermeer, is dan de kleinste bewoonde gemeente met slechts 13 inwoners. Nog 14 andere gemeenten tellen ook minder dan honderd inwoners. Ruim een derde van de gemeenten heeft in 1850 minder dan duizend inwoners. In 2000 is de kleinste gemeente, Schiermonnikoog, met precies duizend inwoners al groter (*Tabel 4*).

De verdeling van gemeenten naar aantal inwoners is in de periode 1850-2000 dan ook sterk veranderd. Hiervoor zijn twee processen verantwoordelijk: de verkleining van het aantal gemeenten door herindelingen, en de (gemeentelijke) bevolkingsgroei.

De *Kaarten 3a-3d* geven voor de jaren 1850, 1900, 1950 en 2000 een beeld van de spreiding van de gemeenten naar gemeentegrootte, gemeten in aantal inwoners. Deze kaarten geven in feite vooral een indicatie van de spreiding van de lokale bestuurlijke eenheden en niet zozeer van de spreiding van de bevolking.

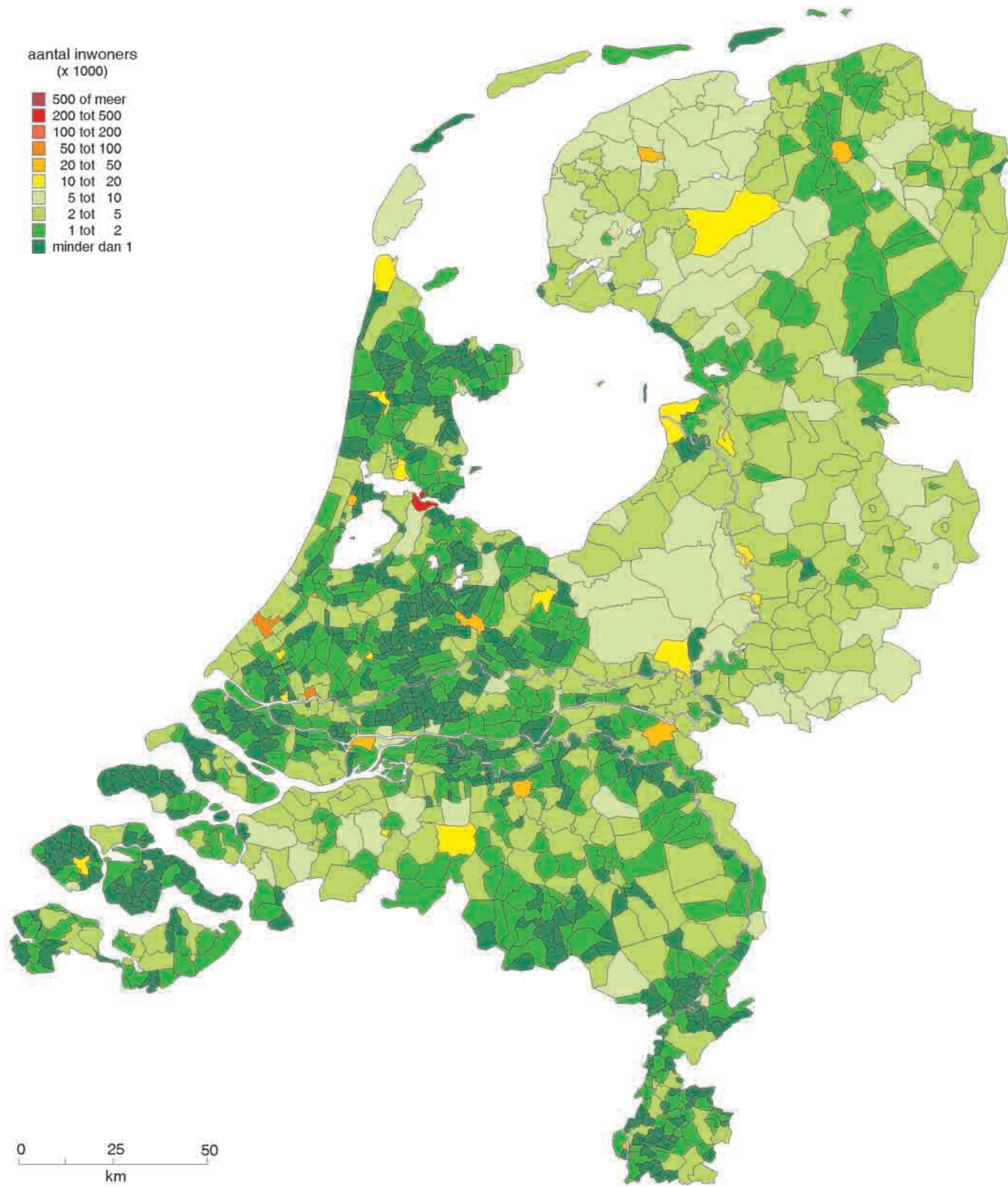
In 1850 wordt Nederland gedomineerd door, naar huidige maatstaven gemeten, kleine gemeenten. Alleen Amsterdam telt meer dan 100 duizend inwoners. Ruim 90 procent van de gemeenten heeft minder dan 5 duizend inwoners; tweederde zelfs minder dan 2 duizend. Vooral ten westen van de lijn Vlieland-Lobith bestaan vele (zeer) kleine gemeenten; met name in West-Friesland, de provincies Utrecht, Zuid-Holland, Zeeland en Limburg, en het gebied rond Eindhoven.

Tabel 4 Tien kleinste gemeenten wat betreft inwonertal op 1 januari 1850, 1900, 1950 en 2000

	1850		1900	
1	Tempel (Zuid-Holland, bestond tot 1858)	0	Hemmen (Gelderland, tot 1955)	214
2	De Vennip (Noord-Holland, tot 1858)	13	Bokhoven (Noord-Brabant, tot 1922)	237
3	Groeneveld (Zuid-Holland, tot 1855)	49	Katwoude (Noord-Holland, tot 1991)	244
4	Vrije en Lage Boekhorst (Zuid-Holland, tot 1855)	53	Mesch (Limburg, tot 1943)	244
5	Portengen (Utrecht, tot 1859)	57	Bemelen (Limburg, tot 1982)	250
6	Berkenrode (Noord-Holland, tot 1858)	70	Nunhem (Limburg, tot 1942)	261
7	Biert en Stompaarden (Zuid-Holland, tot 1855)	71	Ittervoort (Limburg, tot 1942)	266
8	Heer Oudelands Ambacht (Zuid-Holland, tot 1857)	77	Rijckholt (Limburg, tot 1943)	267
9	Roxenisse (Zuid-Holland, tot 1858)	78	Petten (Noord-Holland, tot 1929)	317
10	Schardam (Noord-Holland, tot 1854)	79	Serooskerke (Zeeland, tot 1961)	321
	1950		2000	
1	Hemmen (Gelderland, tot 1955)	212	Schiermonnikoog (Friesland)	1.000
2	Serooskerke (Zeeland, tot 1961)	221	Vlieland (Friesland)	1.201
3	Katwoude (Noord-Holland, tot 1991)	262	Rozendaal (Gelderland)	1.422
4	Bemelen (Limburg, tot 1982)	299	Broekhuizen (Limburg, tot 2001)	1.919
5	Overslag (Zeeland, tot 1970)	302	Thorn (Limburg)	2.591
6	Peursum (Zuid-Holland, tot 1957)	376	Diepenheim (Overijssel, tot 2001)	2.773
7	Tienhoven (Zuid-Holland, tot 1986)	402	Ameland (Friesland)	3.488
8	Oudendijk (Noord-Holland, tot 1979)	427	Heerjansdam (Zuid-Holland)	3.509
9	s-Heer-Abtskerke (Zeeland, tot 1970)	431	Valkenburg (Zuid-Holland)	3.607
10	Kwadijk (Noord-Holland, tot 1970)	441	Renswoude (Utrecht)	4.005

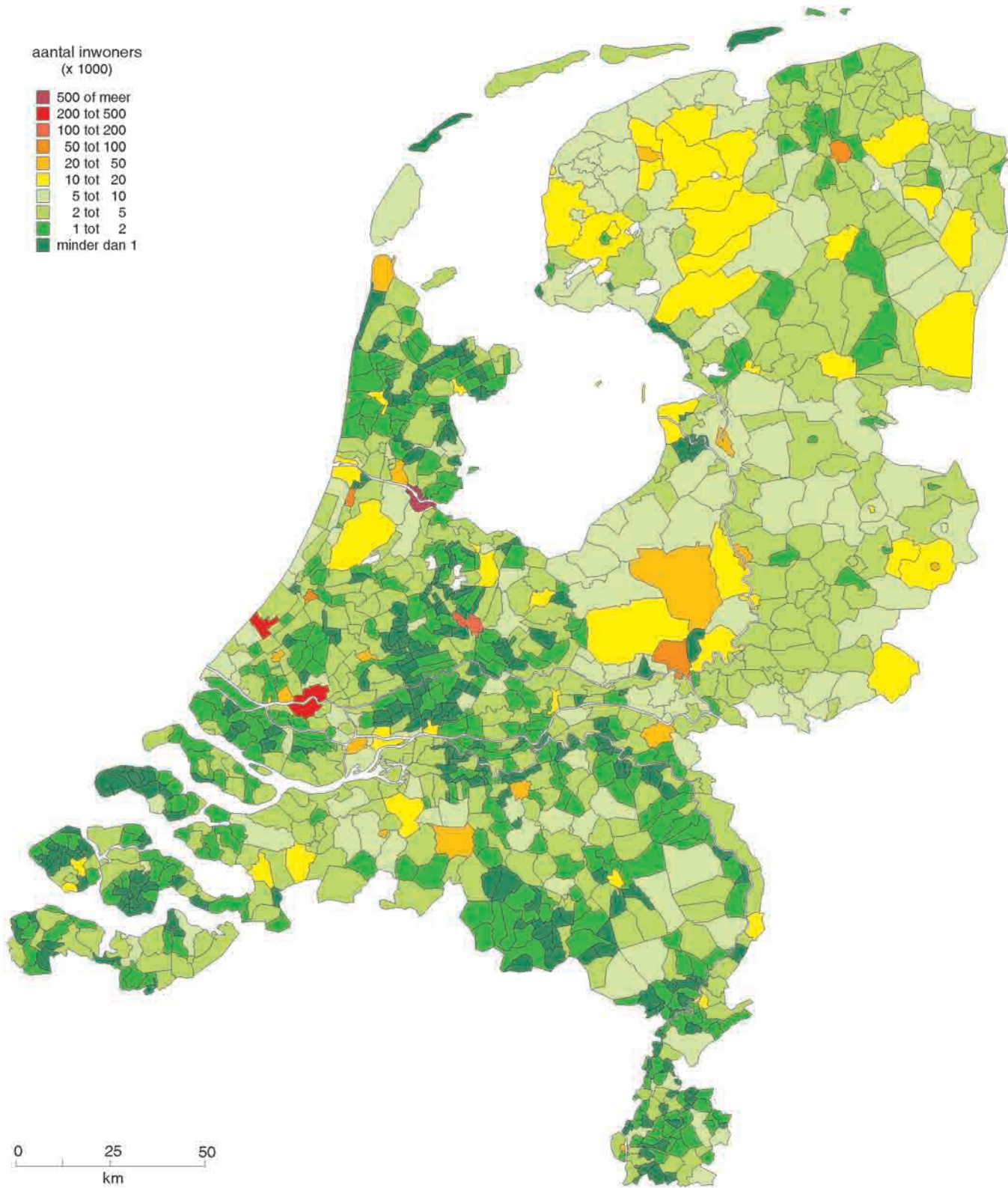
Bronnen: HED; CBS.

Kaart 3a Bevolkingsomvang per gemeente, 1850

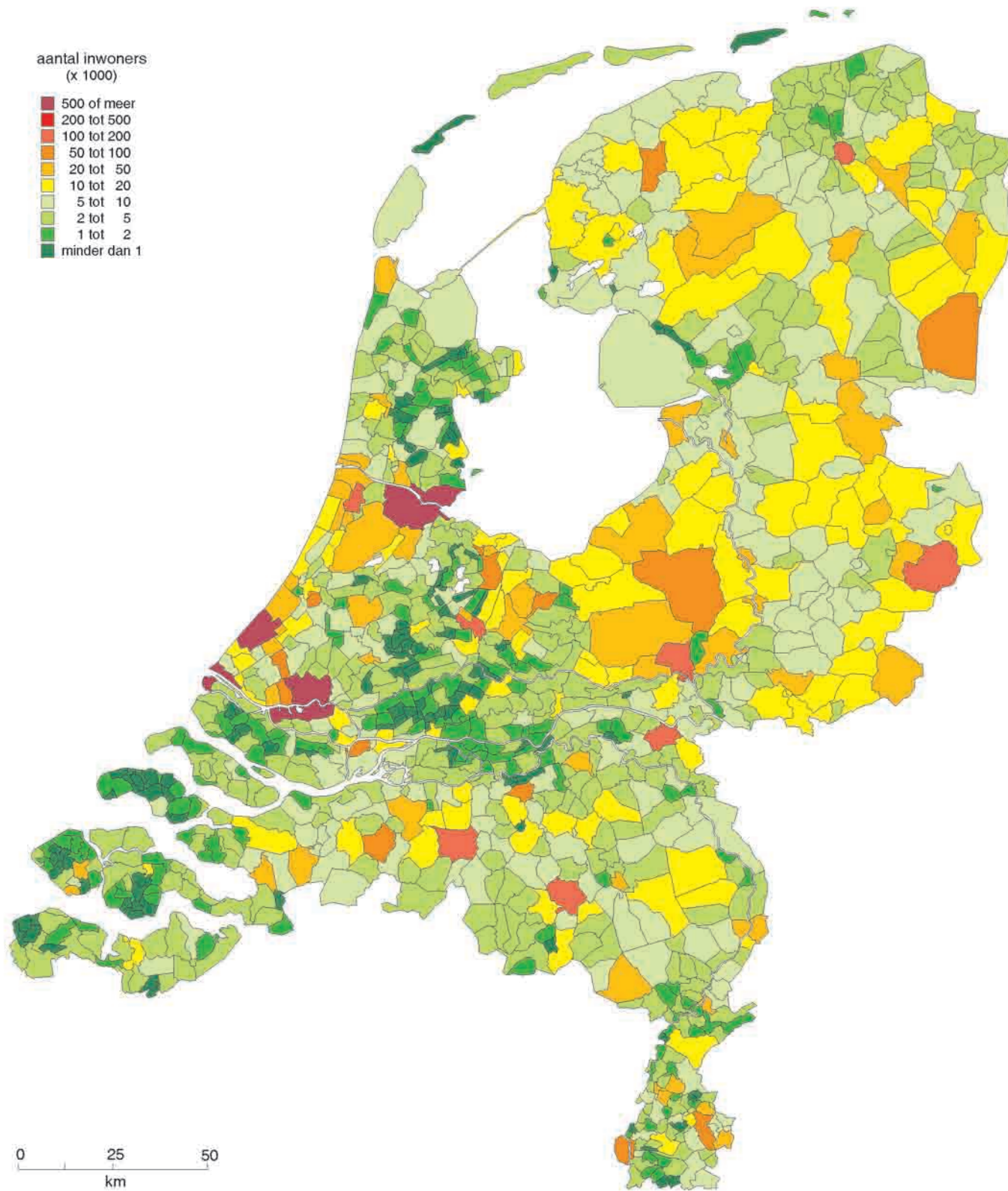
Bron: HED.

Kaart 3b Bevolkingsomvang per gemeente, 1900

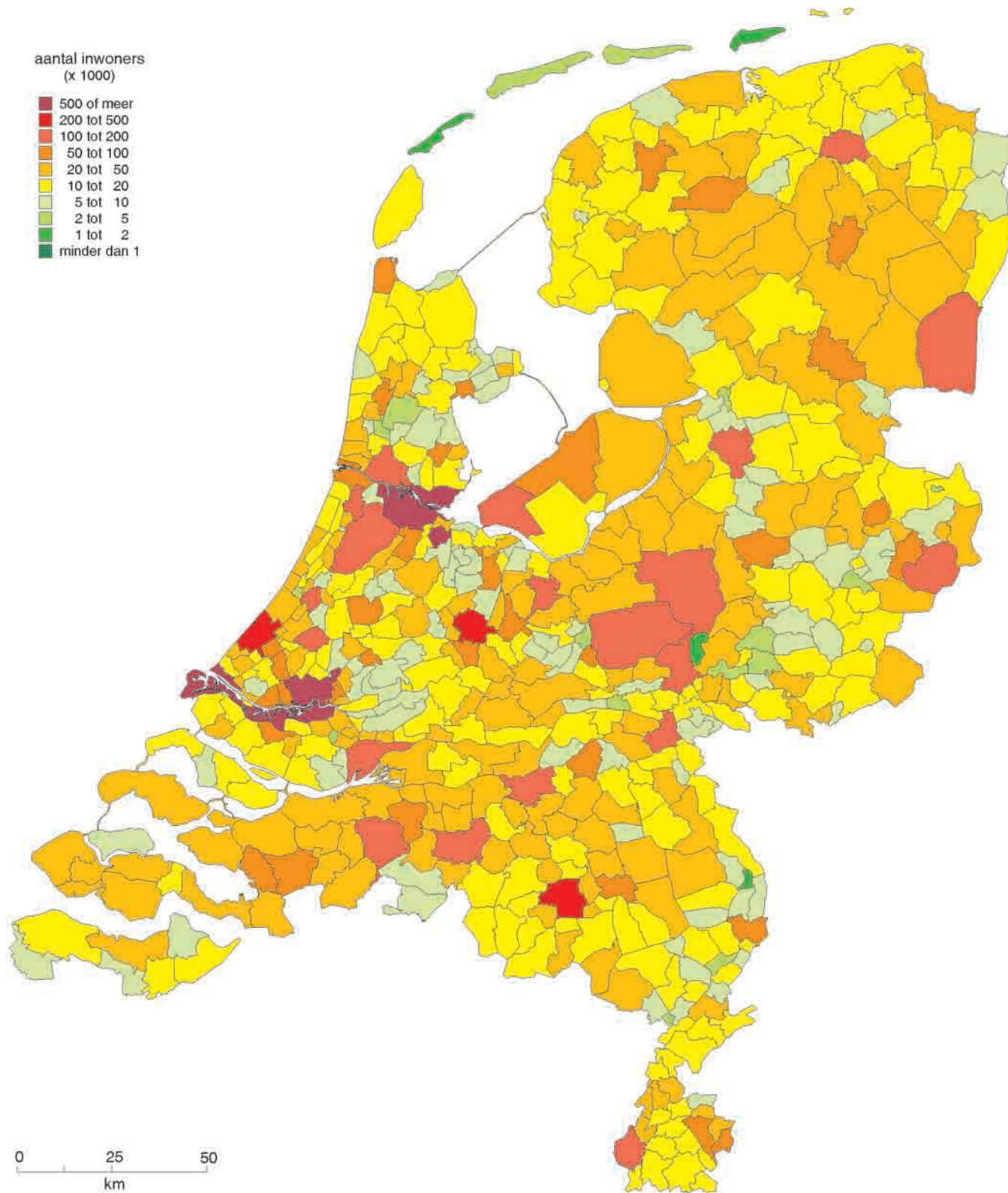
Bron: CBS.

Kaart 3c Bevolkingsomvang per gemeente, 1950

Bron: CBS.

Kaart 3d Bevolkingsomvang per gemeente, 2000

Bron: CBS.

In 1900 telt Nederland ruim 5 miljoen inwoners. De vier grote steden hebben inmiddels alle meer dan 100 duizend inwoners. Het aantal gemeenten met minder dan duizend inwoners is met name in Utrecht en Zuid-Holland sterk gedaald. De helft van de gemeenten heeft echter altijd nog minder dan 2 duizend inwoners en 80 procent minder dan 5 duizend. Na de Eerste Wereldoorlog vindt opnieuw een stroom van herindelingen plaats. In 1920 wordt bijvoorbeeld Amsterdam uitgebreid met een aantal randgemeenten (Buiksloot, Nieuwendam, Ransdorp, Watergraafsmeer en Sloten) en delen van enkele andere gemeenten.

De Nederlandse bevolking is in 1950 gegroeid tot ruim 10 miljoen inwoners. De gemiddelde omvang van een gemeente is dan bijna 10 duizend. Ruim een kwart van de gemeenten heeft nog minder dan 2 duizend inwoners en 80 procent minder dan 10 duizend. Het aantal gemeenten met meer dan 100 duizend inwoners is gegroeid tot 11.

In de periode tot 2000 groeit de bevolking van Nederland tot bijna 16 miljoen. Het aantal gemeenten wordt door diverse gemeentelijke herindelingen bijna gehalveerd. Na de opheffing van de Noord-Hollandse gemeente Katwoude (destijds 230 inwoners) in 1991 resteren er anno 2000 geen gemeenten meer met minder dan duizend inwoners. Na de kleinste gemeente Schiermonnikoog

volgen nog drie gemeenten met tussen de duizend en 2 duizend inwoners: Vlieland (Friesland), Rozendaal (Gelderland) en het inmiddels opgeheven Broekhuizen (Limburg).

Minder dan een kwart van alle gemeenten heeft in 2000 minder dan 10 duizend inwoners. Het aantal gemeenten met meer dan 100 duizend inwoners is gestegen tot 25. Door de jaren heen hebben Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht onveranderlijk de top vier van Nederland gevormd. Daaronder deden zich daarentegen wel verschuivingen voor (*Tabel 5*).

Van de plaatsen vijf tot en met tien van 1850 weet alleen Groningen zich te handhaven. Leiden is in 1850 de op vier na grootste gemeente van het land en komt in 2000 pas op de 20^e plaats. Daarentegen heeft Eindhoven, thans de vijfde stad van Nederland, in 1850 nog maar nauwelijks 3 duizend inwoners. Het staat daarmee in 1850 op de 224^e plaats.

Na 1950 is de concentratie van de bevolking in de vier grote steden duidelijk afgenomen: woonde in dat jaar nog bijna 23 procent in deze steden, in 2000 is dat minder dan 13 procent.

Tabel 5 Tien grootste gemeenten wat betreft inwonertal op 1 januari 1850, 1900, 1950 en 2000

	1850	1900	1950	2000
	x 1000	x 1000	x 1000	x 1000
1	Amsterdam 224	Amsterdam 511	Amsterdam 836	Amsterdam 731
2	Rotterdam 90	Rotterdam 319	Rotterdam 676	Rotterdam 593
3	's-Gravenhage 72	's-Gravenhage 206	's-Gravenhage 559	's-Gravenhage 441
4	Utrecht 49	Utrecht 102	Utrecht 193	Utrecht 234
5	Leiden 37	Groningen 67	Haarlem 162	Eindhoven 202
6	Groningen 34	Haarlem 64	Eindhoven 141	Tilburg 193
7	Haarlem 26	Arnhem 57	Groningen 137	Groningen 173
8	Maastricht 25	Leiden 54	Tilburg 120	Breda 161
9	Leeuwarden 24	Nijmegen 43	Nijmegen 111	Apeldoorn 153
10	's-Hertogenbosch 22	Tilburg 41	Enschede 107	Nijmegen 152

Bronnen: HED; CBS.

Gemeentelijke bevolkingsgroei

De Kaarten 4a-4d verschaffen inzicht in de gemeentelijke bevolkingsgroei voor vier perioden, te weten 1850-1899, 1900-1949, 1950-1999 en de totale periode 1850-1999. In al deze kaarten is uitgegaan van de gemeentegrenzen zoals die op 1 januari 2000 gelden.

Het tijdvak van 1850 tot 1900 wordt gekenmerkt door een naar verhouding hoge bevolkingsgroei in het noordoosten en het westen van Nederland. Lokaal spelen vaak specifieke omstandigheden een rol. De grootste groeiers in deze periode zijn de gemeenten Emmen en Bussum, waar de bevolking verachtvoudigt. Voor Emmen (en omstreken) hangt de groei direct samen met de ontginning van het veengebied en de daaraan gekoppelde vraag naar arbeidskrachten. In Bussum en Hilversum speelt de opening van de spoorlijn Amsterdam-Amersfoort in 1874 een belangrijke rol: vanaf dat moment worden het aantrekkelijke vestigingsplaatsen voor (vooral rijkere) Amsterdammers. Gemeenten als Anna Paulowna en Haarlemmerliede danken hun groei (mede) aan landaanwinning door inpoldering en, in het geval van Haarlemmerliede, de aanleg van het Noordzeekanaal in 1876. In Twente en Tilburg geeft de mechanisatie van de textielindustrie een impuls aan de bevolkingsgroei. De ontwikkeling van

Rotterdam wordt gestimuleerd door de aanleg van de Nieuwe Waterweg vanaf 1866.

In de eerste helft van de 20^e eeuw verschuift het regionale zwaartepunt van de bevolkingsgroei meer naar het zuiden. De komst van de mijnbouw-industrie leidt tot een hoge bevolkingsgroei in de Mijnstreek. In Eindhoven en omstreken trekt de industrialisatie mensen aan. Ook in West- en Midden-Nederland blijft de groei relatief hoog. De verbeterde infrastructuur en groeiende vraag (onder de welgestelden) naar meer landelijk gelegen woningen stimuleert de bevolkingsgroei in Utrechtse gemeenten als Soest en Zeist, en aan de kuststreek in plaatsen als Bergen, Castricum, Heemstede en Wassenaar.

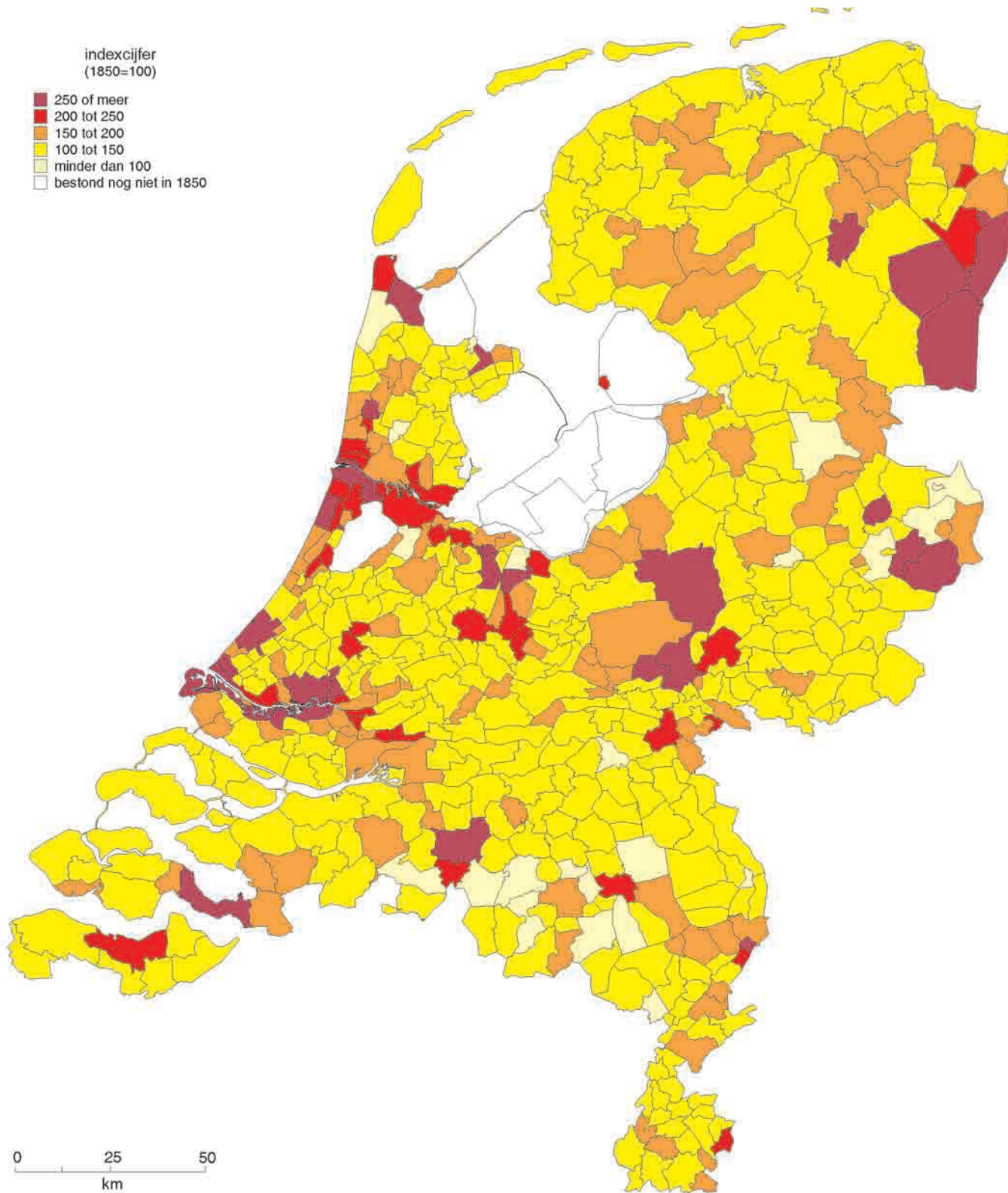
Gedurende de periode 1950 tot 2000 zijn het vooral de randgemeenten van de grote steden die door de suburbanisatie het snelst groeien. Dit is met name het geval rond Rotterdam (o.a. Berkel en Rodenrijs, Capelle aan den IJssel en Spijkenisse), rond Utrecht (o.a. Houten, Maarssen en Nieuwegein) en rond Eindhoven. Ook Zoetermeer kent als groeigemeente een sterke bevolkingsaanwas: van 2,3 duizend tot bijna 110 duizend. Daarnaast zijn er natuurlijk ook nog de snel gegroeide meer recent ontstane gemeenten, zoals Almere, die door de pas latere inpoldering in 1950 nog niet bestonden.

In Eindhoven groeide de bevolking tussen 1925 en 1930 met 30 duizend personen tot ruim 90 duizend. In 1934 wordt de 100.000ste inwoner van de stad verwelkomd.

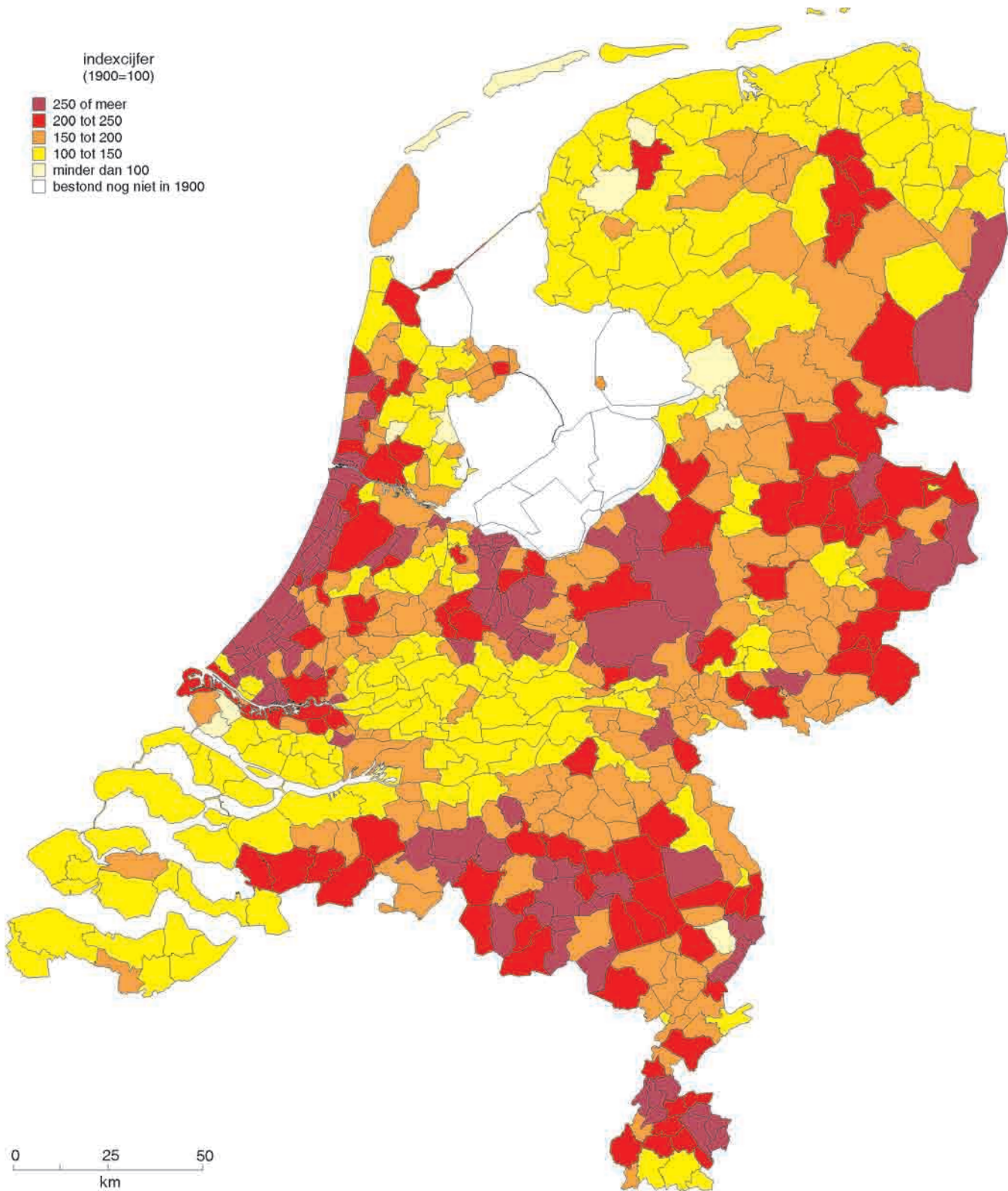
Foto: Spaarnestad Fotoarchief.

Kaart 4a Bevolkingsgroei per gemeente, 1850-1899

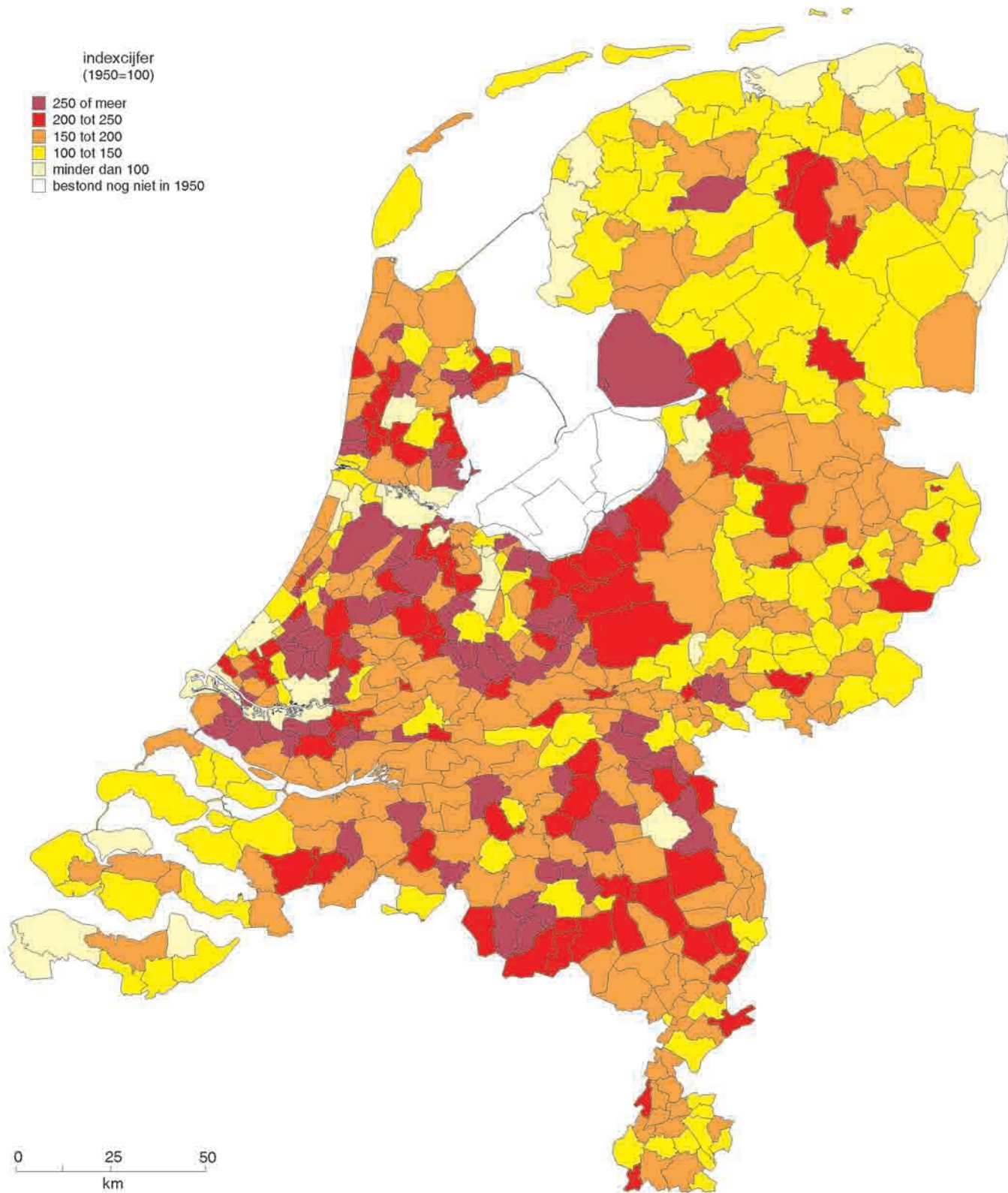
Bron: HED.

Kaart 4b Bevolkingsgroei per gemeente, 1900-1949

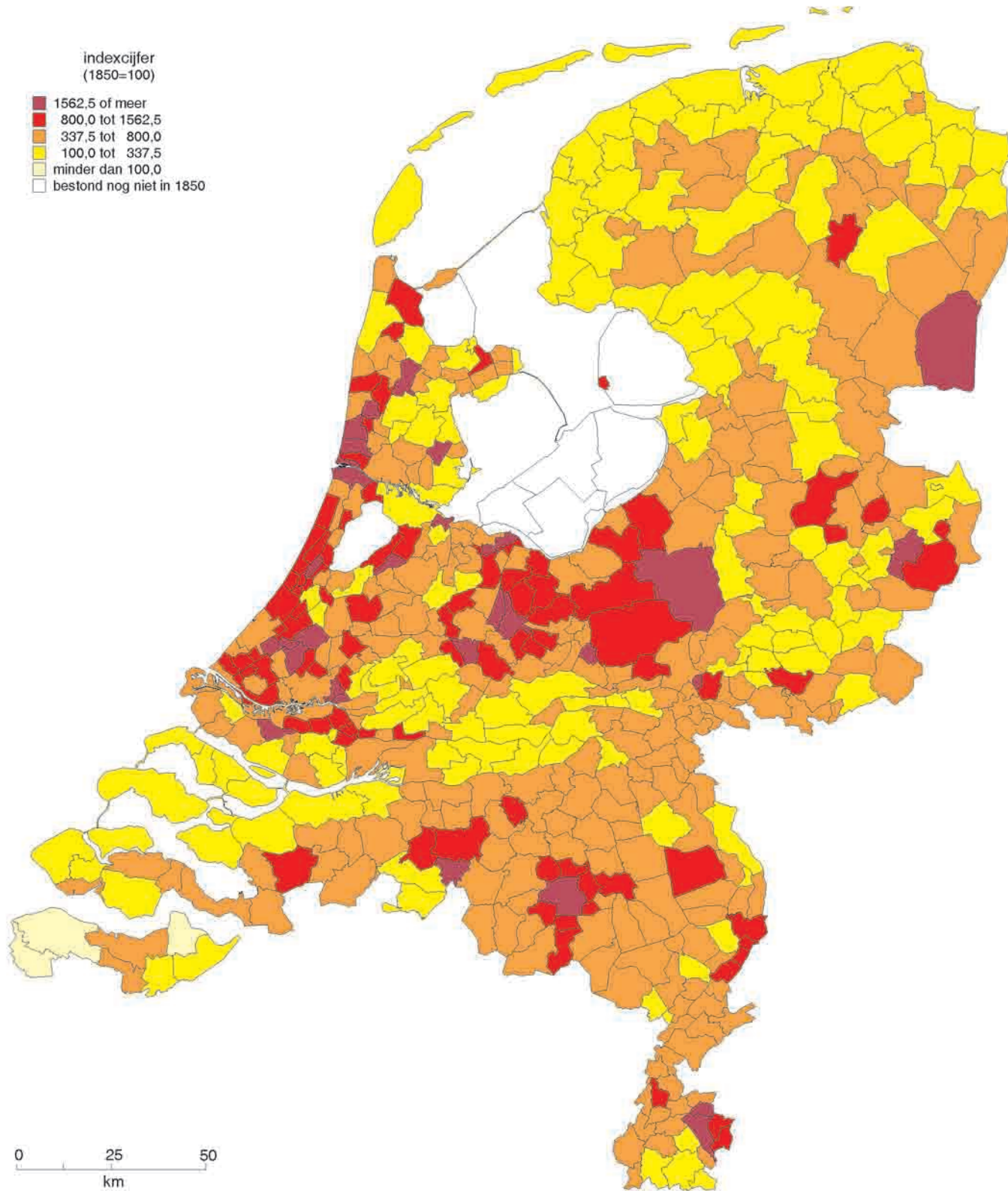
Bron: CBS.

Kaart 4c Bevolkingsgroei per gemeente, 1950-1999

Bron: CBS.

Kaart 4d Bevolkingsgroei per gemeente, 1850-1999

Bron: CBS.

Gemeentelijke bevolkingsdichtheid

De Kaarten 5a-5d geven een beeld van de gemeentelijke bevolkingsdichtheid op 1 januari 1850, 1900, 1950 en 2000.

Van de tien gemeenten met de laagste bevolkingsdichtheid in 1850 bestaat er door de sterke mate van schaalvergroting anno 2000 nog slechts één, te weten Emmen (Tabel 6). Tegenwoordig behoren vooral de Friese Waddeneilanden tot de dunstbevolkte gemeenten van Nederland. Emmen is inmiddels ongeveer even dichtbevolkt als Woerden al was in 1850 met ruim 300 inwoners per km².

Zoetermeer is in 1850 net zo dunbevolkt als Ameland nu is (ongeveer 60 inwoners per km²). In 2000 is de bevolkingsdichtheid van Zoetermeer ruim 3 duizend inwoners per km², vergelijkbaar met de bevolkingsdichtheid zoals die van Den Haag in 1850.

Op het eerste gezicht lijkt het vreemd dat gemeenten als Amsterdam, Rotterdam en Leiden in 1850 veel dichter bevolkt zijn dan nu (Tabel 7). Ook dat heeft alles te maken met de schaalvergroting van gemeenten. Zo verdrievoudigt de bevolking van Amsterdam sinds 1850 maar vertienvoudigt de landoppervlakte. Voor Rotterdam is de situatie nog extremer: de bevolking neemt toe van 90 duizend tot 593 duizend terwijl de oppervlakte oploopt van nog geen 8 tot meer dan 200 km² land (inclusief Europoort en Maasvlakte).

Uitgaande van de gemeentelijke indeling van 2000 zijn Den Haag en Voorburg de meest dichtbevolkte gemeenten van Nederland met meer dan 6 duizend inwoners per km² land. Dit komt neer op ongeveer 160 m² land per inwoner. Op Schiermonnikoog daarentegen heeft men, afgezien van de toeristen, gemiddeld de beschikking over bijna 40 duizend m².

Tabel 6 Tien gemeenten met laagste bevolkingsdichtheid op 1 januari 1850, 1900, 1950 en 2000 (inwoners per km²)

1850		1900	
1	Tempel (Zuid-Holland, bestond tot 1858)	0	Rozendaal (Gelderland)
2	Emmen (Drenthe)	9	Rolde (Drenthe, tot 1998)
3	De Vennip (Noord-Holland, tot 1858)	10	Schiermonnikoog (Friesland)
4	Westerbork (Drenthe, tot 1998)	10	Westerbork (Drenthe, tot 1998)
5	Odoorn (Drenthe, tot 1998)	11	Vlieland (Friesland)
6	Rietwijkeroord (Noord-Holland, tot 1854)	12	Zweeloo (Drenthe, tot 1998)
7	Oosterhesselen (Drenthe, tot 1998)	13	Ambt-Ommen (Overijssel, tot 1923)
8	Ambt-Ommen (Overijssel, tot 1923)	13	Bakel en Milheeze (Noord-Brabant, tot 1997)
9	Wimmenum (Noord-Holland, tot 1857)	14	Borkel en Schaft (Noord-Brabant, tot 1934)
10	Rolde (Drenthe, tot 1998)	14	Oosterhesselen (Drenthe, tot 1998)
1950		2000	
1	Noordoostelijke Polder (-, tot 1962)	11	Schiermonnikoog (Friesland)
2	Vlieland (Friesland)	18	Vlieland (Friesland)
3	Schiermonnikoog (Friesland)	22	Rozendaal (Gelderland)
4	s-Heer-Abtskerke (Zeeland, tot 1970)	30	Terschelling (Friesland)
5	Wieringermeer (Noord-Holland)	32	IJsselham (Overijssel, tot 2001)
6	Blankenham (Overijssel, tot 1973)	34	Ameland (Friesland)
7	Duivendijke (Zeeland, tot 1961)	36	Wieringermeer (Noord-Holland)
8	Rolde (Drenthe, tot 1998)	36	De Marne (Groningen)
9	Katwoude (Noord-Holland, tot 1991)	38	Ambt Delden (Overijssel, tot 2001)
10	Callantsoog (Noord-Holland, tot 1990)	39	Westerveld (Drenthe)

Bronnen: HED; CBS.

Tabel 7 Tien gemeenten met hoogste bevolkingsdichtheid op 1 januari 1850, 1900, 1950 en 2000 (inwoners per km²)

	1850	1900	1950	2000
	x 1000	x 1000	x 1000	x 1000
1	Leiden 21,4	Amsterdam 22,0	's-Gravenhage 8,5	's-Gravenhage 6,5
2	Amsterdam 13,5	Maastricht 14,4	Utrecht 7,6	Voorburg 6,2
3	Rotterdam 11,9	Vlaardingen 9,2	Leiden 7,2	Leiden 5,3
4	Maastricht 10,6	Schoonhoven 9,1	Haarlem 6,3	Haarlem 5,0
5	Schoonhoven 5,1	's-Gravenhage 8,5	Voorburg 5,7	Maassluis 4,4
6	Breda 4,2	Breda 7,5	Amsterdam 5,3	Amsterdam 4,4
7	Vlaardingen 4,2	Haarlem 7,1	Groningen 5,3	Capelle aan den IJssel 4,4
8	Gouda 4,2	Leiden 6,6	Urk 4,9	Gouda 4,2
9	Haarlem 4,1	Enschede 6,4	Rotterdam 4,4	Schiedam 4,1
10	Delft 3,5	Rotterdam 6,1	Bussum 4,4	Bussum 3,8

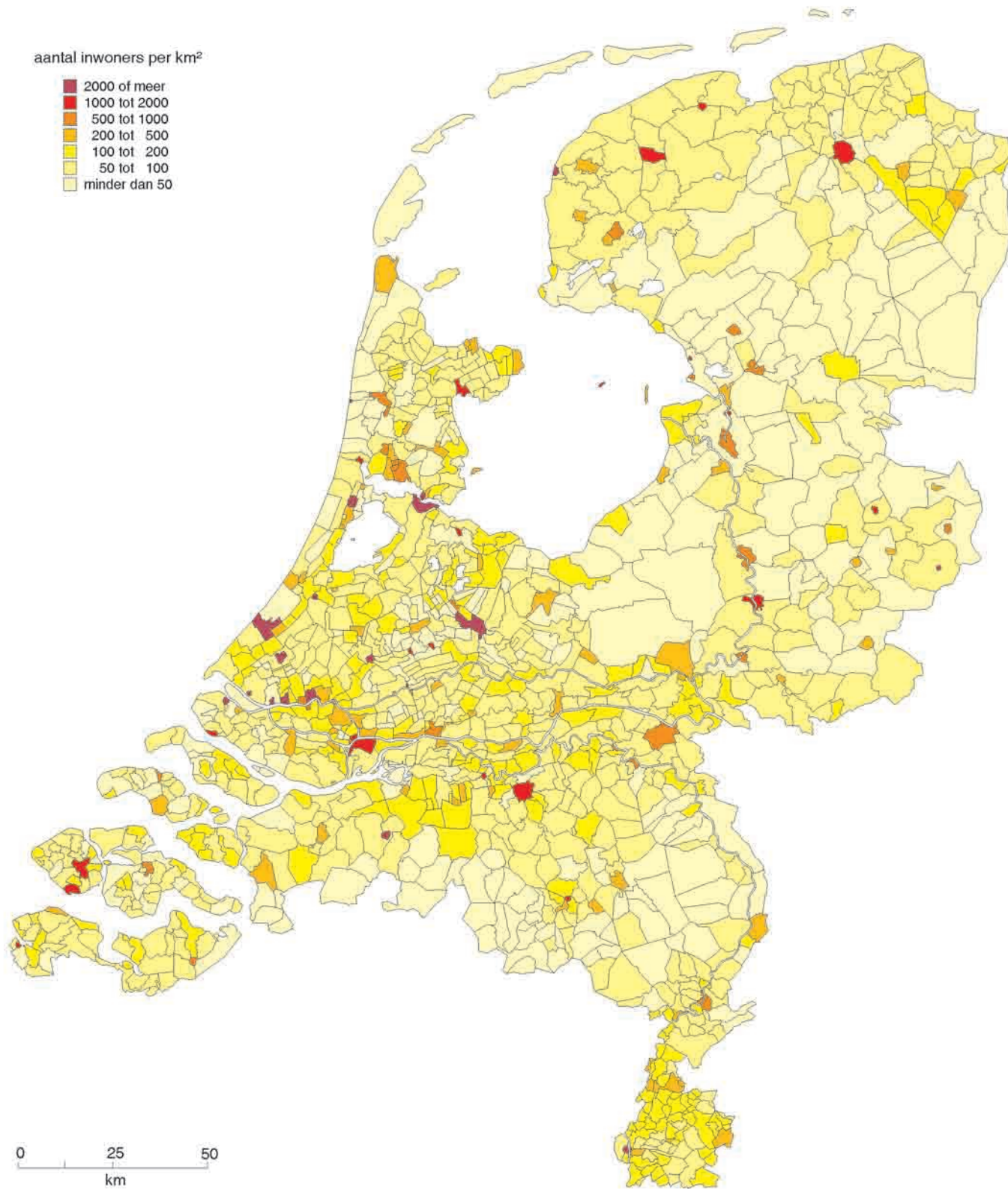
Bronnen: HED; CBS.

Binnen de grote steden werd in de 19e eeuw in bepaalde buurten een extreem hoge bevolkingsdichtheid aangetroffen. In de buurten die onderdeel vormden van de Jodenbuurt werden in 1889 dichtheden aangetroffen van meer dan 100 duizend personen per km². De gemiddelde bevolking per bewoond woonhuis kon oplopen tot rond de 15 personen.

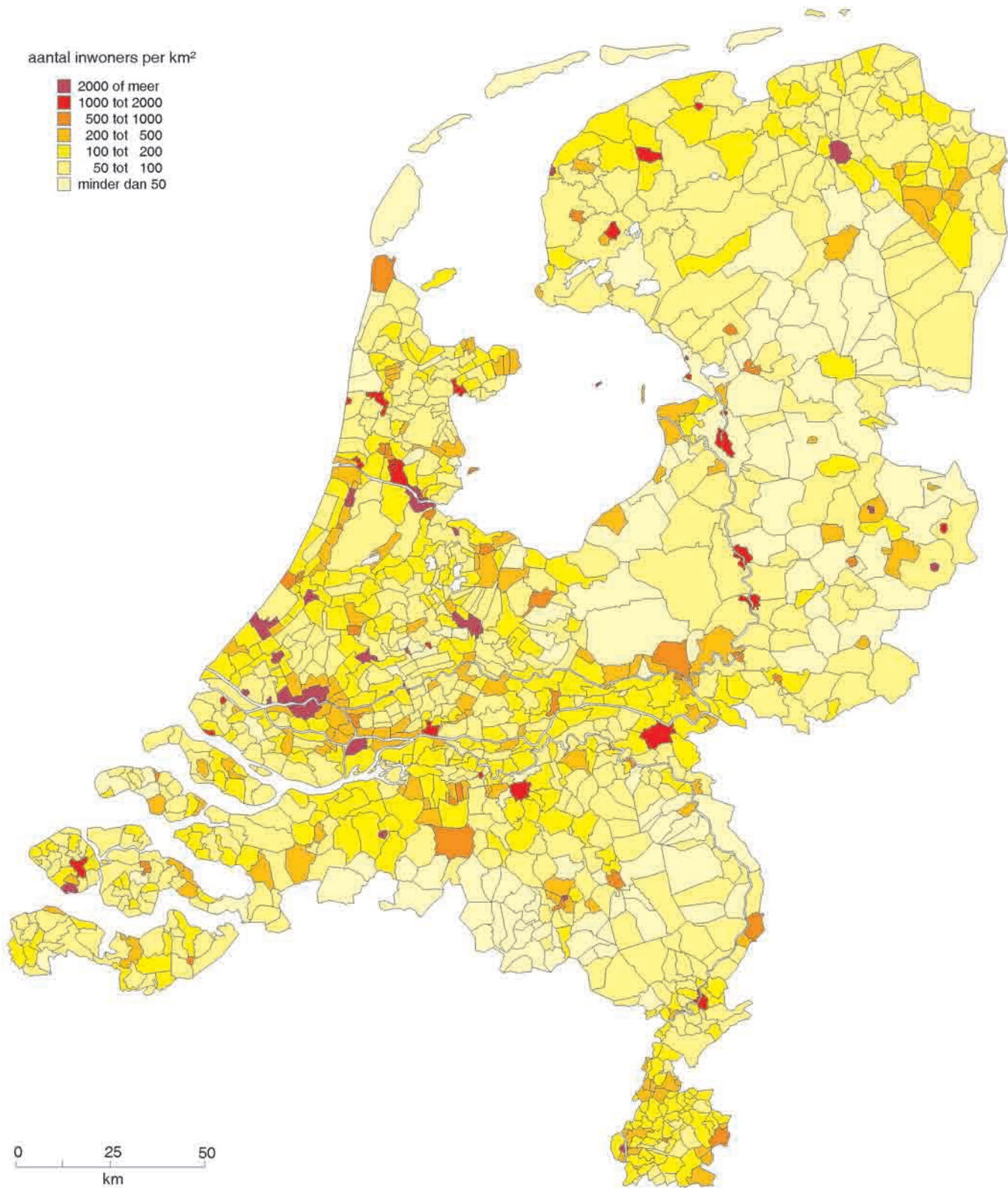
De Jodenbuurt, 1889 (Eduard Alexander Hilverdink (1846-1891). Olieverf op doek, 66 x 56,5 cm. Collectie Amsterdams Historisch Museum.

Kaart 5a Bevolkingsdichtheid per gemeente, 1850

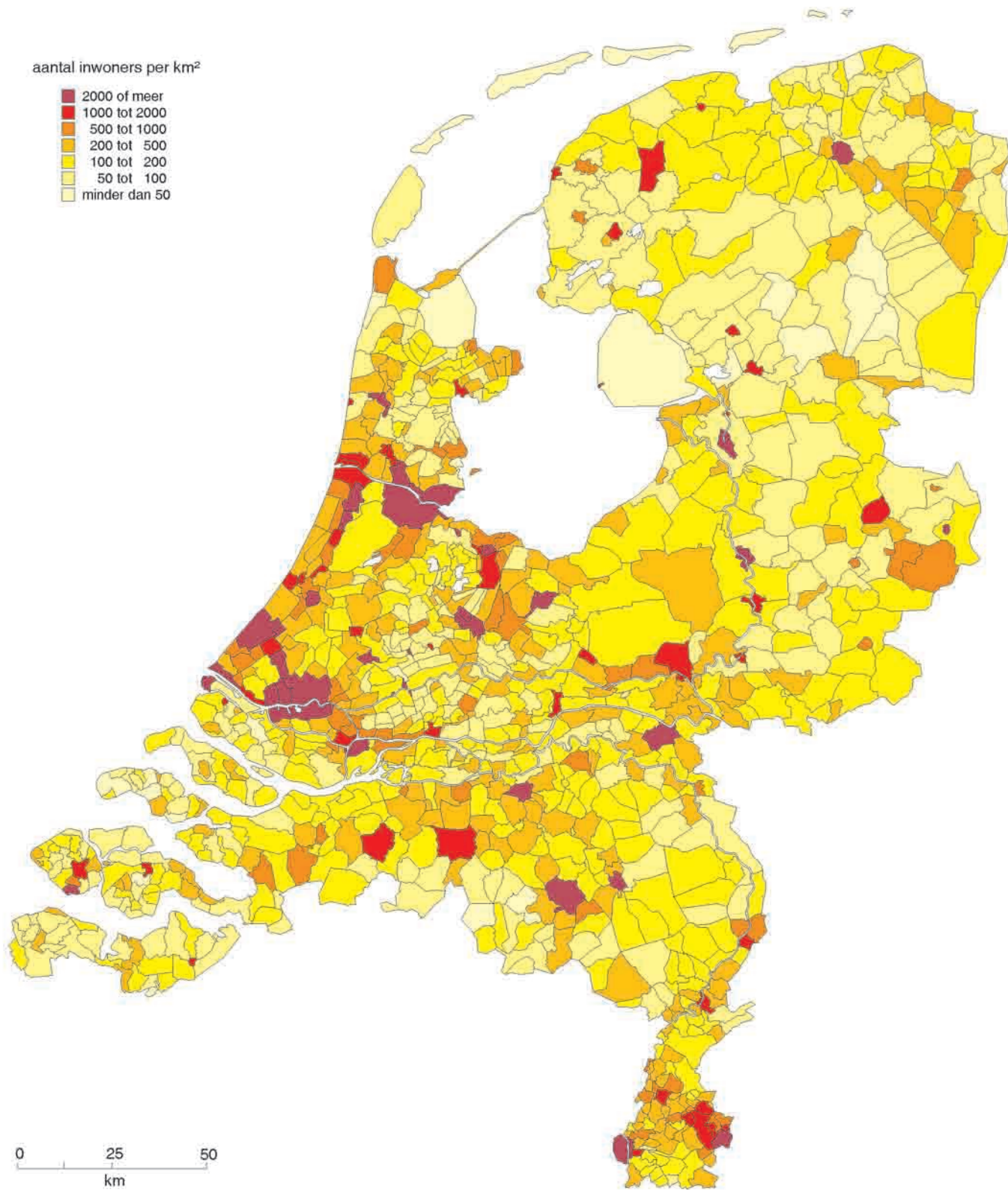
Bron: HED.

Kaart 5b Bevolkingsdichtheid per gemeente, 1900

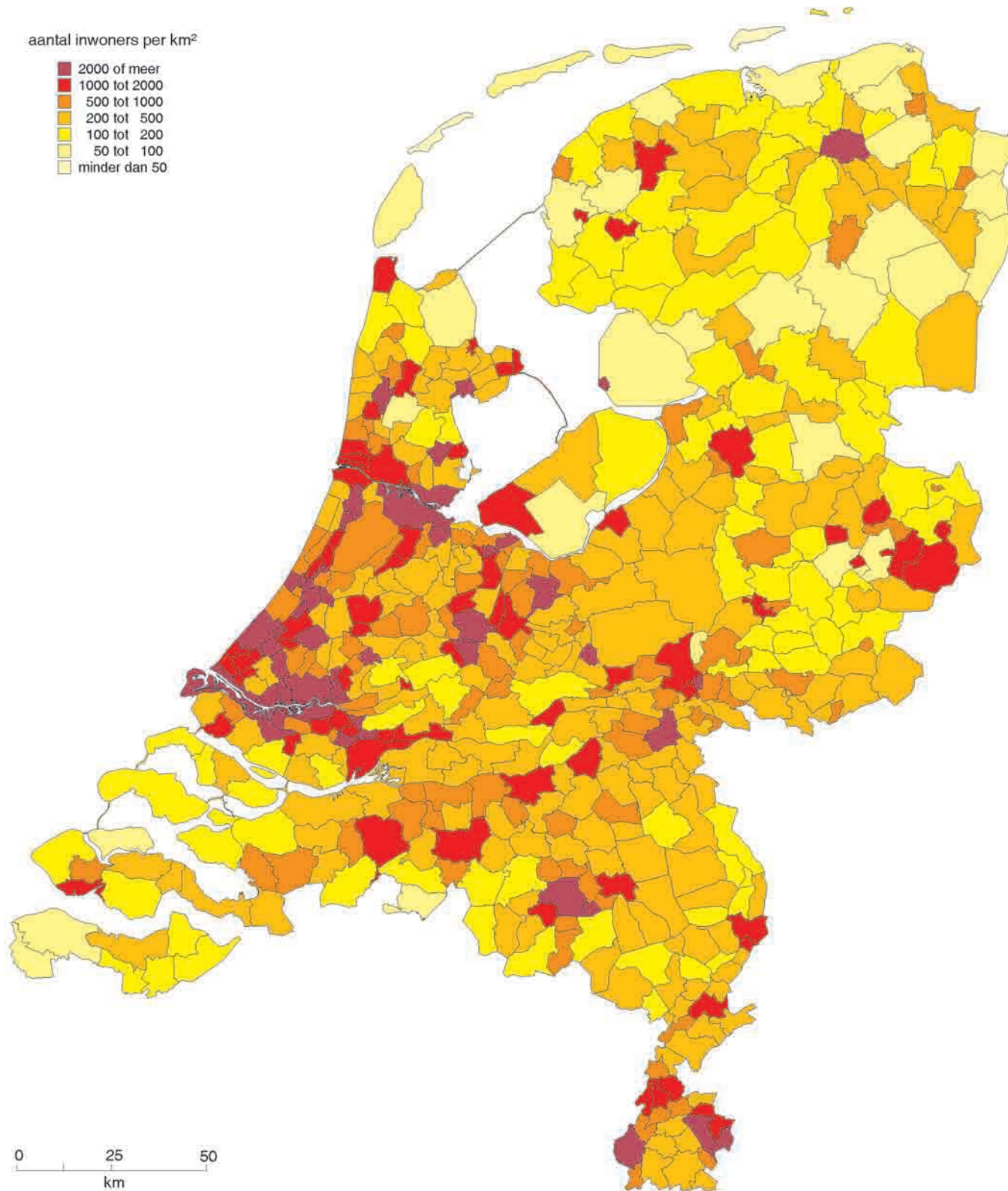
Bron: CBS.

Kaart 5c Bevolkingsdichtheid per gemeente, 1950

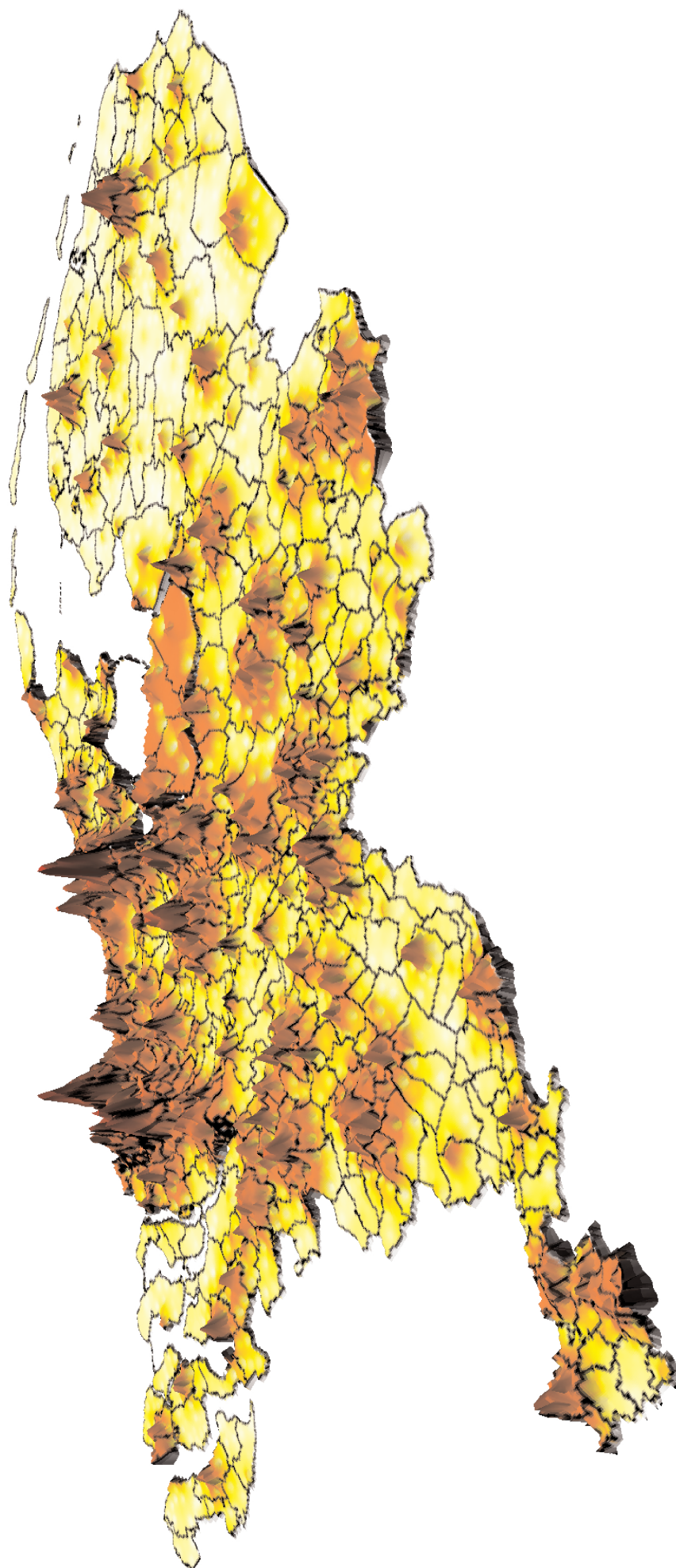
Bron: CBS.

Kaart 5d Bevolkingsdichtheid per gemeente, 2000

Bron: CBS.

Kaart 6 Bevolkingsdichtheid 2000, driedimensionaal per viercijferig postcodegebied

Bron: CBS.

Inwoners binnen een straal van 25 kilometer

De bevolkingsdichtheid per gemeente is, zoals hiervoor al bleek, sterk afhankelijk van de begrenzing van het gemeentelijke gebied. De opgetreden schaalvergroting bemoeilijkt derhalve het vergelijken in de tijd van de mate van bevolkingsconcentratie. Een andere manier om een idee te krijgen van de spreiding van de bevolking over Nederland, is te kijken naar het aantal mensen dat binnen een zekere straal van een willekeurige lokatie in Nederland woont. Hier is gekozen voor een straal van 25 kilometer; een afstand die in het Nederland van 1850 nog als een respectabele dagmars reizen kan worden beschouwd en in 2000 als een gangbare woon-werkafstand of recreatieve fietstocht.

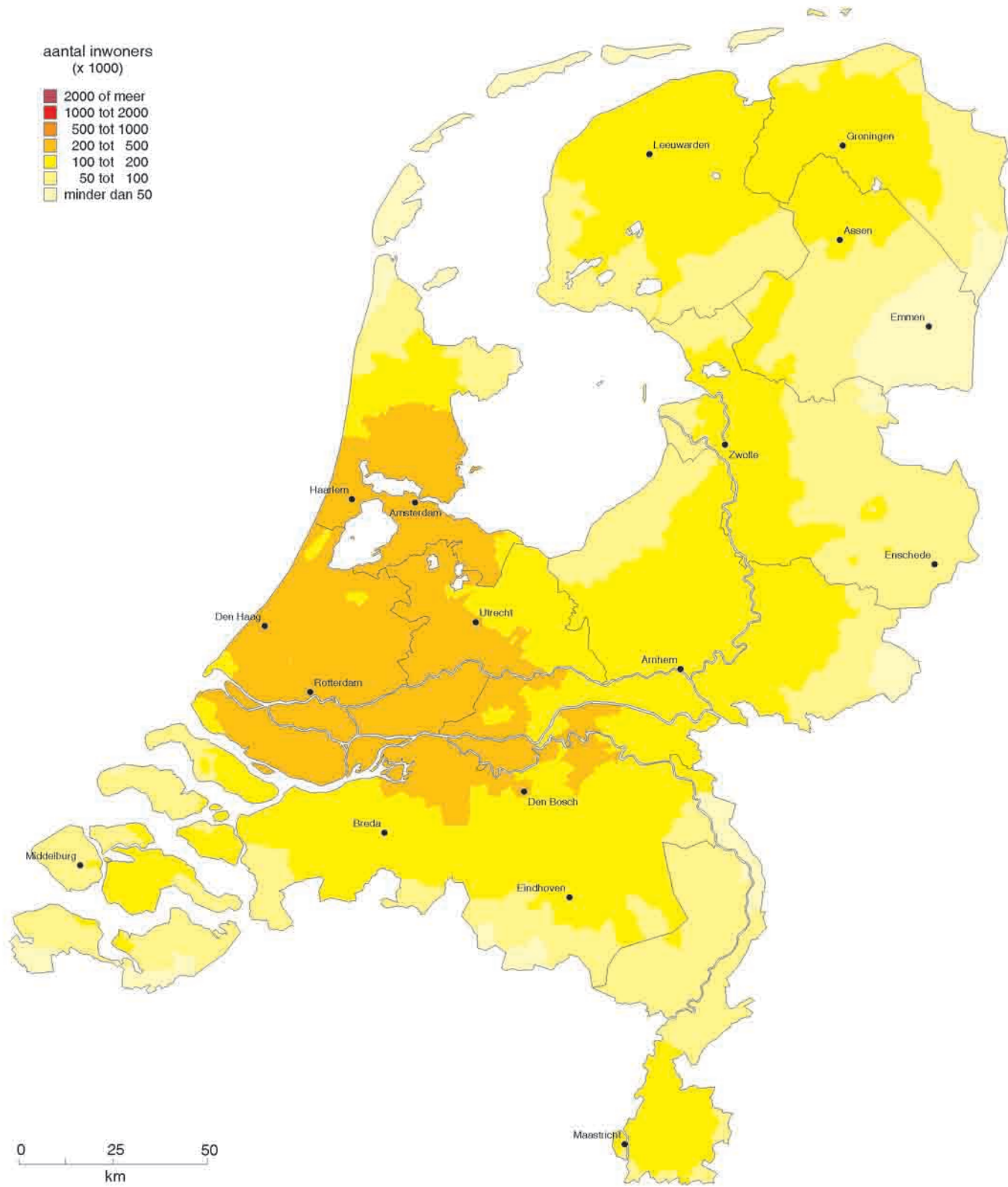
In de *Kaarten 7a-7d* worden de resultaten weergegeven voor de situatie in 1850, 1900, 1950 en 2000. De invloed van het buitenland is buiten beschouwing gelaten. Dit heeft vooral invloed op de aantallen in Limburg en Zeeuws-Vlaanderen. Vergeleken met de kaarten betreffende de bevolkingsdichtheid zien deze kaarten er duidelijk minder verbrokkeld uit.

In 1850 zijn de contouren van de Randstad al enigszins zichtbaar, zij het dat nog nergens de grens van 500 duizend inwoners binnen een straal van 25 kilometer wordt overschreden. Vijftig jaar later is deze grens in grote delen van Zuid- en Noord-Holland wel gepasseerd. In enkele gebieden is zelfs het miljoen al bereikt: rond Mijdrecht, Nieuwerkerk aan den IJssel, Capelle aan den IJssel en Bergschenhoek.

In 1950 wordt de grens van 1 miljoen mensen binnen 25 kilometer in Noord- en Zuid-Holland in grote gebieden overschreden. In het gebied van Rotterdam tot en met Zoetermeer wonen dan zelfs al meer dan 2 miljoen mensen binnen een straal van 25 kilometer, met als toppers Zevenhuizen en Bergschenhoek.

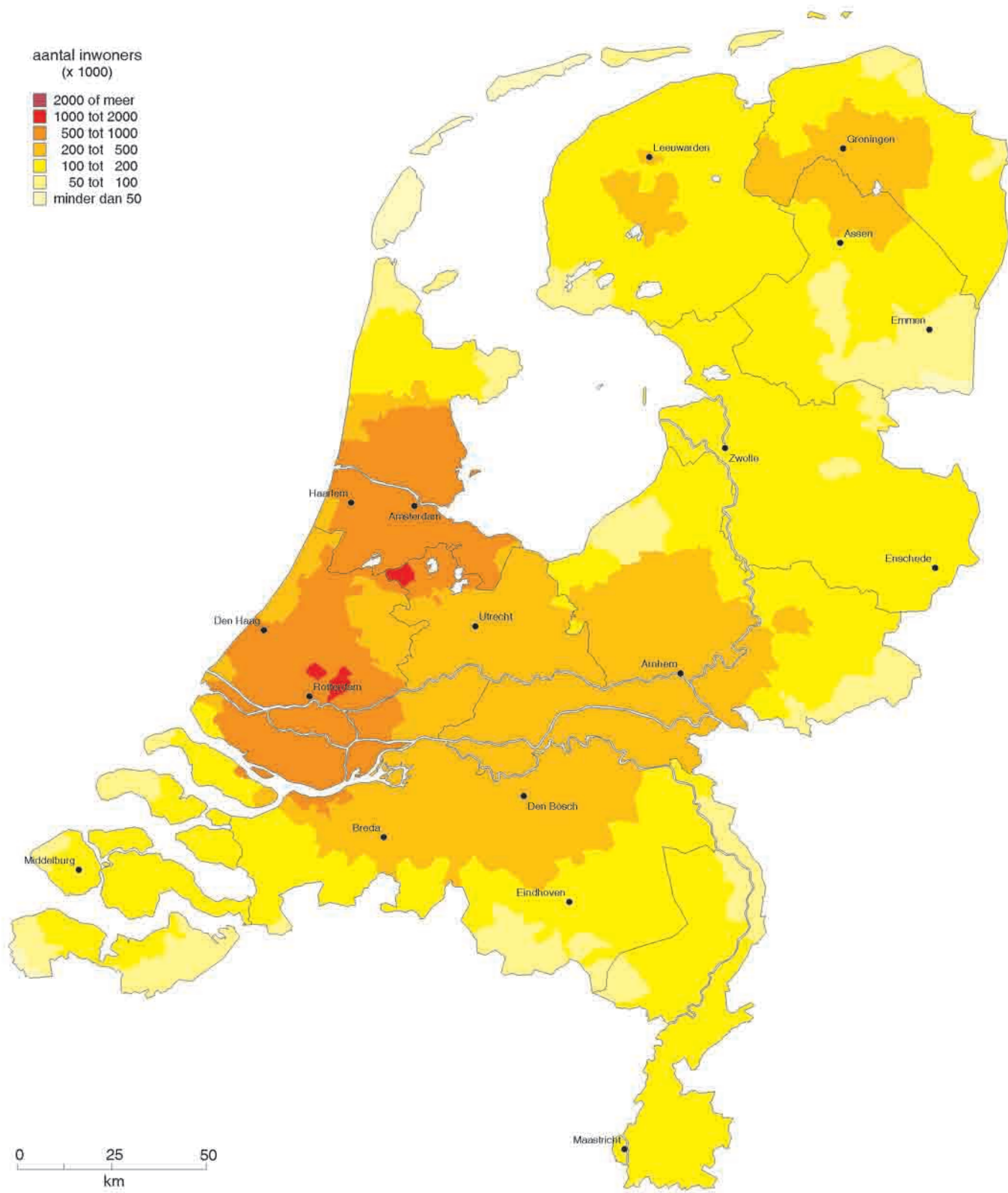
In vrijwel het hele gebied van Den Haag en Rotterdam tot en met Amsterdam wonen in 2000 meer dan 2 miljoen mensen binnen een straal van 25 kilometer. In Bergschenhoek zijn dit er zelfs al bijna 3 miljoen. De grens van 1 miljoen kruipt steeds dieper Noord-Brabant en Gelderland in. Alleen op de Waddeneilanden is er sinds 1850 weinig veranderd.

Kaart 7a Aantal inwoners binnen een straal van 25 kilometer, 1850

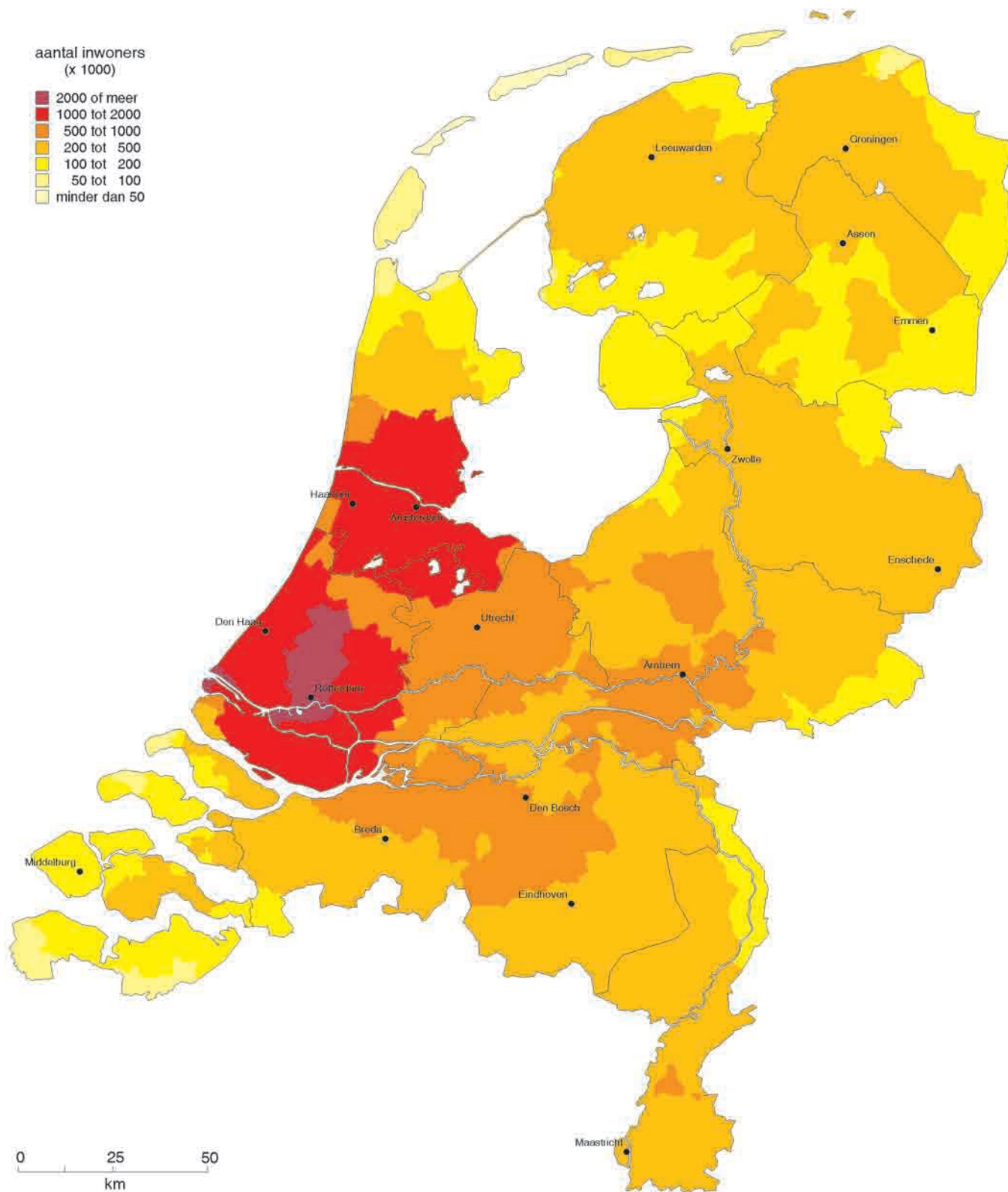
Bron: HED.

Kaart 7b Aantal inwoners binnen een straal van 25 kilometer, 1900

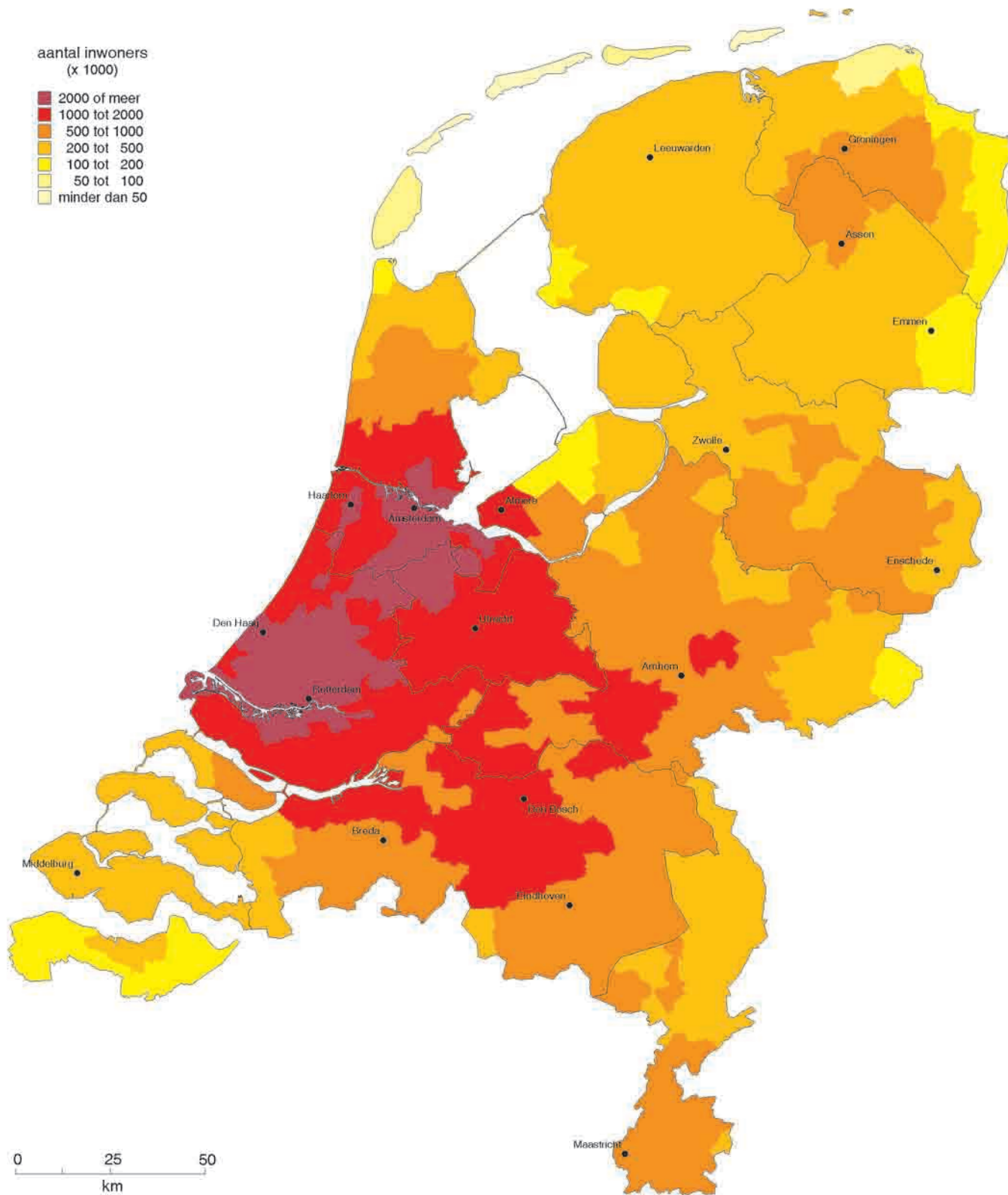
Bron: CBS.

Kaart 7c Aantal inwoners binnen een straal van 25 kilometer, 1950

Bron: CBS.

Kaart 7d Aantal inwoners binnen een straal van 25 kilometer, 2000

Bron: CBS.

Gezicht op de Pelgrimskerk en molen 'De Hoop' in Zoetermeer, omstreeks 1935 en 2000.
Foto's: Gemeentearchief Zoetermeer en Ragna van der Kolk.

Geboorte

Nationaal

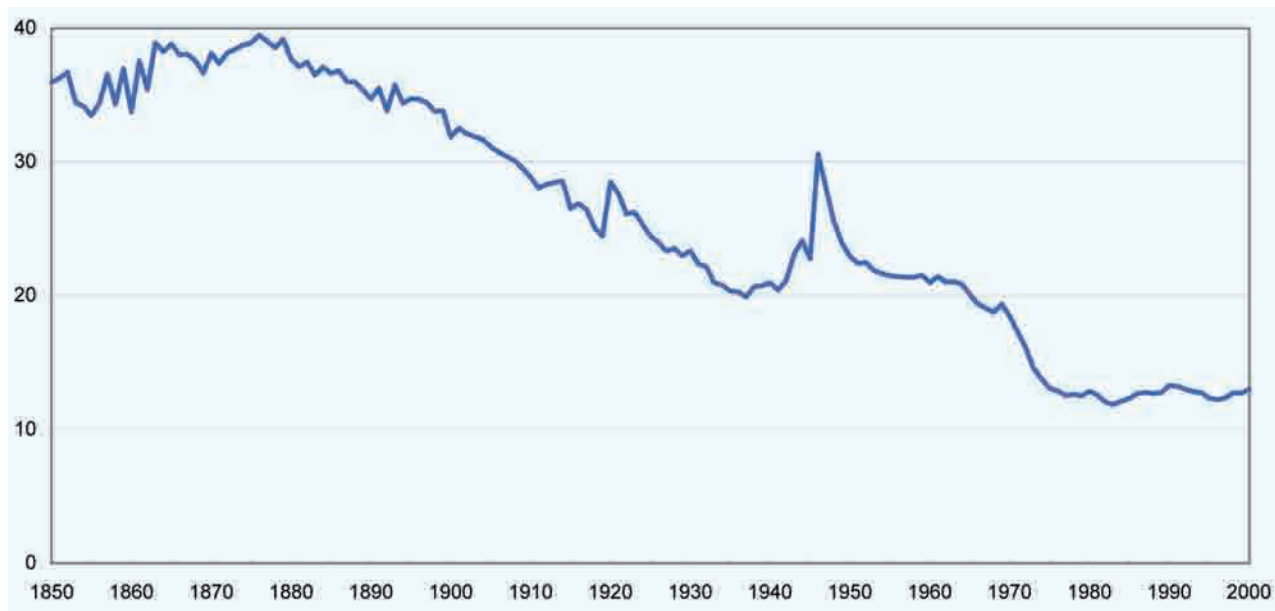
De ontwikkeling van het aantal geborenen is sterk afhankelijk van de omvang en de samenstelling van de bevolking. Zo kan bijvoorbeeld een stijging van het aantal geborenen over de tijd samengaan met een hoger gemiddeld kindertal per vrouw, maar dat hoeft niet: het kan ook samengaan met een toenemend aantal vrouwen bij een gelijkblijvend gemiddeld kindertal. Er zijn dan ook andere indicatoren nodig om het 'werkelijke' verloop van de geboorte in beeld te brengen.

Het bruto geboortecijfer, dit is het aantal levendgeborenen per 1000 van de bevolking, is de meest simpele maat om te corrigeren voor veranderingen in de bevolkingsomvang. Tot omstreeks 1890 schommelt dit cijfer rond de 35 (Figuur 7). Daarna

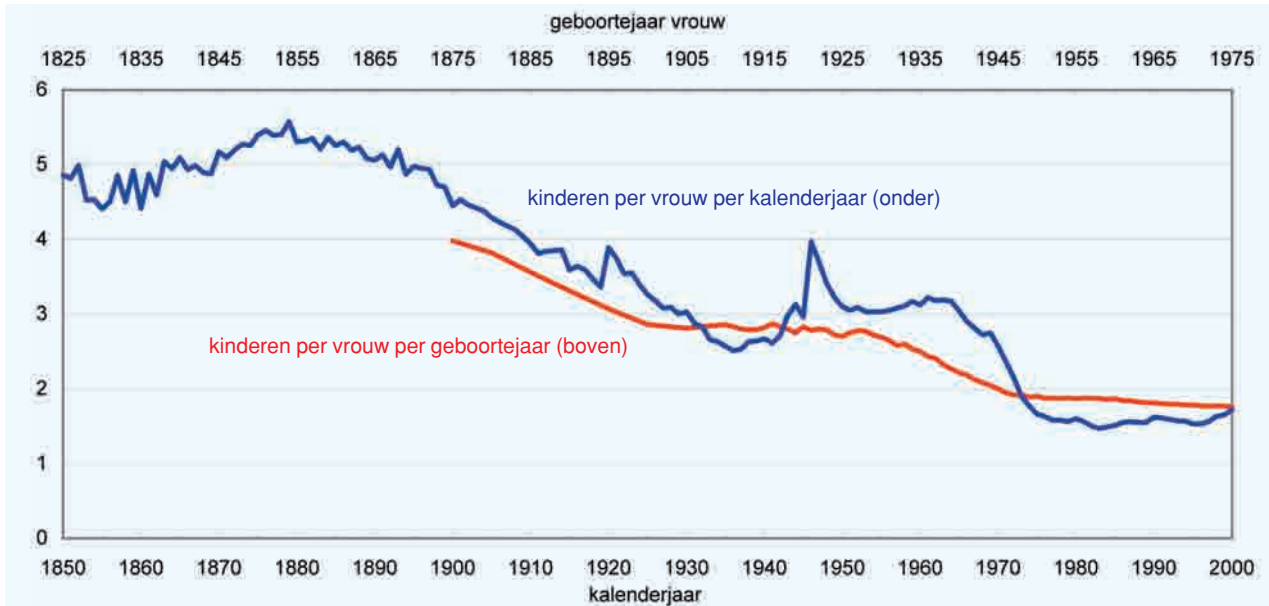
volgt een daling tot een niveau van 20 aan het begin van de Tweede Wereldoorlog. De geboortepiek in 1946 zorgt voor een kortstondige opleving tot boven de 30. De daling van vóór de Tweede Wereldoorlog wordt na 1965 voortgezet en duurt tot rond 1975. Sindsdien is er nauwelijks nog sprake van enige verandering.

Een nadeel van het bruto geboortecijfer is, dat het geen rekening houdt met veranderingen in de leeftijdsstructuur van de bevolking. Een maat die dat wél doet is het gemiddelde kindertal per vrouw. Het gemiddelde kindertal kan op twee manieren worden berekend: per kalenderjaar en per geboortjaar van de vrouw (Figuur 8).

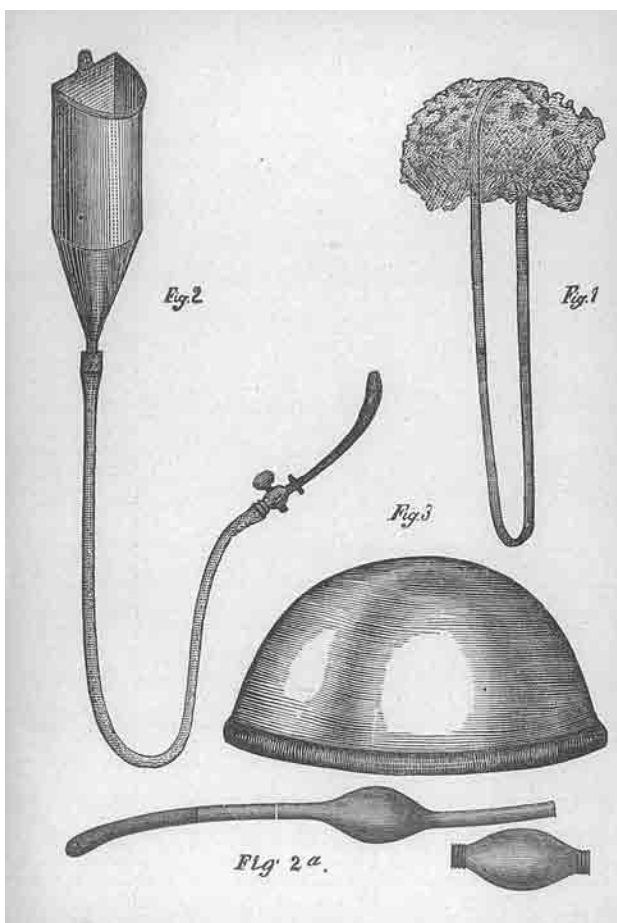
Figuur 7 Levendgeborenen per 1000 inwoners (bruto geboortecijfer), 1850-2000

Bron: CBS.

Figuur 8 Kindertal per vrouw, per kalenderjaar 1850-2000 en per geboortjaar 1875-1975

Bronnen: Van Poppel, 2001; CBS.

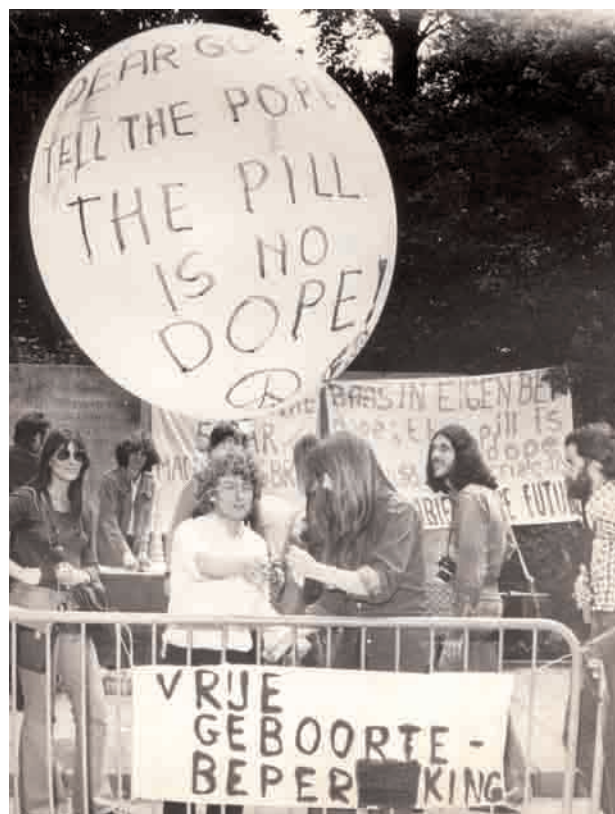
De discussie over anticonceptie komt in Nederland vanaf de jaren 1870 op gang. Een bescheiden rol werd daarbij gespeeld door de propaganda gevoerd door de Nieuw-Malthusiaansche Bond (NMB). De NMB is in 1881 opgericht en had als voornaamste doelstelling de verspreiding van kennis over 'de wet der bevolking'. De middelen om het kindertal te beperken durfde men nog niet met name te noemen. Propaganda werd onder meer gevoerd door de verspreiding van het zogenaamde 'Middelenboekje'. De afbeeldingen uit de eerste edities van dat boekje (1885-1895) tonen het sponsje met zijden lint dat voor de geslachtsgemeenschap in de vagina gestopt moest worden (fig. 1), de irrigator waarmee na de geslachtsgemeenschap de vagina moest worden uitgespoeld (fig 2 en 2a) en het pessarium dat in 1883 door Aletta Jacobs in Nederland werd geïntroduceerd (fig. 3).

Bladzijde uit het middelenboekje van de Nieuw Malthusiaansche Bond.
Collectie Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam.

Vrouwen geboren in 1875 kregen gemiddeld 4 kinderen. Voor vrouwen geboren vóór 1875 ontbreekt deze informatie maar bekend is wel dat in de kalenderjaren 1870-1880 vrouwen gemiddeld meer dan 5 kinderen voortbrachten. Dit gemiddelde kindertal is over de tijd geleidelijk teruggelopen: 2,9 voor vrouwen geboren in 1900, 2,0 voor vrouwen geboren in 1945 en naar verwachting 1,8 voor vrouwen geboren in 1960. Deze laatste waarde ligt ruim beneden het zogenoemde vervangingsniveau van 2,1 kind per vrouw, dat nodig is om de huidige generaties mannen en vrouwen volledig te vervangen. Dit proces van ontgroening is al in de tweede helft van de jaren zestig begonnen.

Het gemiddelde kindertal per kalenderjaar kan soms aanzienlijk van dat per geboortjaar van de vrouw verschillen. Bij wijze van illustratie kan het gemiddelde kindertal voor het kalenderjaar 1946 dienen. Dit aantal, 4 kinderen per vrouw, ligt meer dan één kind boven het gemiddelde kindertal van de vrouwen uit de geboortegeneraties 1915-1925. Het verschil wordt veroorzaakt doordat in 1946 zowel uitgestelde 'oorlogskinderen' werden geboren als kinderen die 'normaliter' pas in latere jaren zouden zijn geboren.

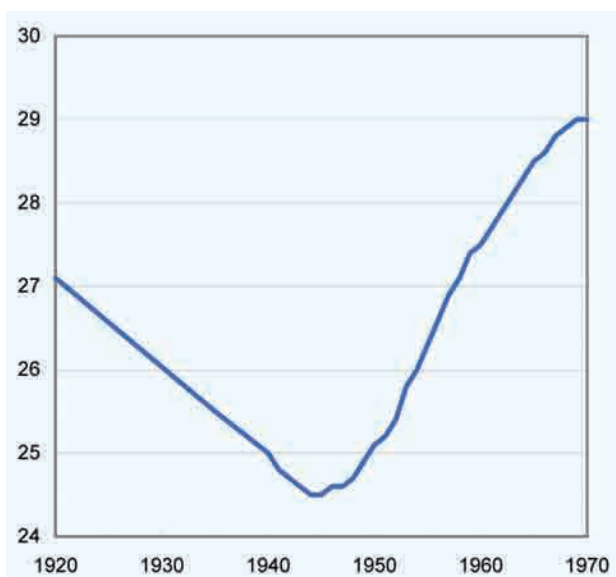
Veranderingen in het kindertal per kalenderjaar zijn gepaard gegaan met grote veranderingen in het moment in de levensloop waarop vrouwen hun eerste kind krijgen. Vooral sinds de Tweede Wereldoorlog hebben zich flinke verschuivingen voorgedaan in de gemiddelde leeftijd waarop vrouwen hun eerste kind krijgen. Tussen de geboortegeneraties 1920 en 1945 (*Figuur 9*) is de gemiddelde leeftijd bij moederschap vrij sterk gedaald, van 27 jaar tot 24,5 jaar. Opeenvolgende generaties kinderen worden daardoor als het ware in de tijd op elkaar gedrukt, waardoor het jaarlijkse aantal geboorten wordt verhoogd. Vanaf geboortegeneratie 1945, of wel vanaf omstreeks het kalenderjaar 1970, is de gemiddelde leeftijd waarop vrouwen moeder worden juist gaan stijgen, in Nederland zelfs tot wereldrecordhoogte. Opeenvolgende generaties kinderen worden daardoor als het ware over de tijd uitgesmeerd, waardoor het jaarlijkse aantal geboorten juist wordt verlaagd. Vanaf 2000 zijn er echter tekenen dat het einde van de 'vruchtbaarheidsveroudering' in Nederland in zicht lijkt.

De sterke geboortedaling van de jaren zestig valt niet los te zien van de introductie van de pil in 1963. De pauselijke encycliek Humanae Vitae van 1968 veroordeelde het gebruik van anticonceptionele middelen en werd in Nederland zeer kritisch ontvangen. Demonstratie van Dolle Mina's voor de deur van de Pauselijke Nuntius in Den Haag. 'Dear God, tell the pope, the pill is no dope.'

Foto: Spaarnestad Fotoarchief.

Figuur 9 Gemiddelde leeftijd bij de geboorte van het eerste kind per geboorteaar van de moeder, 1920-1970

Bron: CBS.

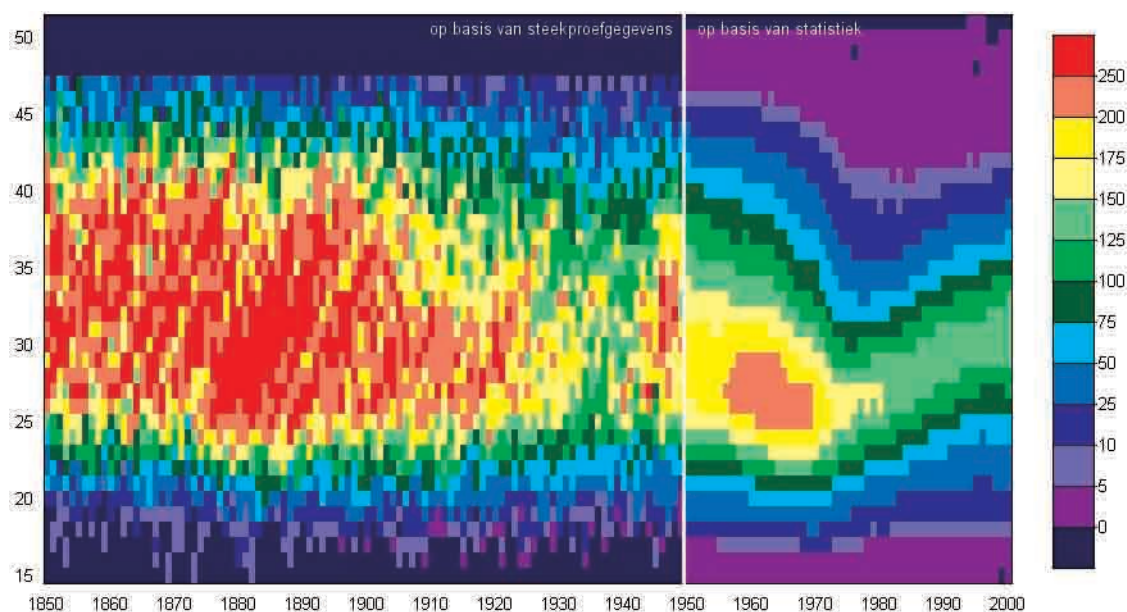
Een lager aantal kinderen per vrouw vertaalt zich in kleinere gezinnen. Heeft van de in 1935 geboren vrouwen nog bijna 50 procent drie of meer kinderen, voor de in 1975 geboren vrouwen zakt dit aan-

deel terug naar omstreeks 20 procent. Het percentage vrouwen dat kinderloos blijft, in toenemende mate vrijwillig, loopt daarentegen voor de naoorlogse generaties op van 10 procent naar bijna 20 procent.

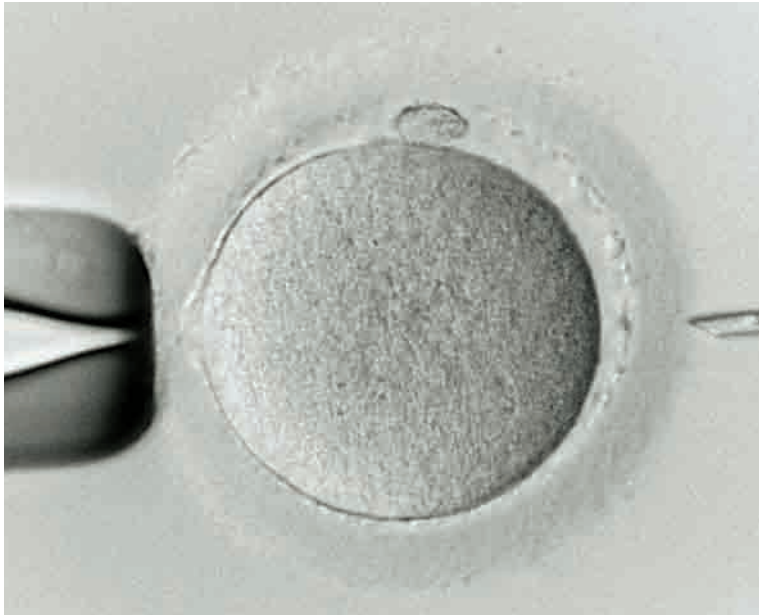
In *Figuur 10* is gepoogd de enorme veranderingen die zijn opgetreden in niveau en timing van de vruchtbaarheid in meer detail weer te geven. Hiertoe zijn de kansen op het krijgen van een kind voor de afzonderlijke leeftijden van de vrouw over de gehele periode 1850-2000 bij elkaar gevoegd. De hoogte van die kansen is weergegeven door middel van verschillende kleuren. De cijfers vóór 1950 zijn gebaseerd op steekproefuitkomsten en leveren daardoor een minder regelmatig beeld op (hoewel het teruglopen van de vruchtbaarheid in de crisisjaren 1930-1940 nog steeds mooi te zien is).

Desalniettemin is de tendens duidelijk genoeg: het niveau van de vruchtbaarheid is sterk gedaald, de periode waarin vrouwen kinderen krijgen is een stuk korter geworden, en de gemiddelde leeftijd is in de periode 1945-1970 gedaald maar na 1970 sterk gestegen. De rode kleuren, die dominant zijn tot circa 1910 en bijna de gehele vruchtbare leeftijd van de vrouw beslaan, verdwijnen, hetgeen wijst op vermindering van de kansen op het krijgen van een kind.

Figuur 10 De ontwikkeling van de vruchtbaarheid naar leeftijd (levendgeborenen per 1000 vrouwen)

Bronnen: Van Poppel, 2001; CBS.

Met het toenemen van de leeftijd dalen de kansen op een succesvolle conceptie. Omdat vrouwen tegenwoordig veel ouder zijn op het moment dat voor het eerst wordt geprobeerd een zwangerschap tot stand te brengen, stijgt de vraag naar de medische vruchtbaarheidstechnieken als IVF. Intracytoplasmatische sperma-injectie (ICSI) is een van de nieuwste vruchtbaarheidstechnieken. De opname toont de situatie voordat de intracytoplasmatische sperma-injectienaald in de eicel wordt gebracht om aldaar de zaadcel, die in de tip van de naald te zien is, achter te laten.

Foto: IVF laboratorium Universitair Medisch Centrum Utrecht.

Tot ver in het midden van de 20^e eeuw was de overheersende norm dat alleen binnen het huwelijk plaats was voor seksuele omgang tussen man en vrouw. Er werden dan ook maar weinig kinderen buiten het huwelijk geboren. (Figuur 11).

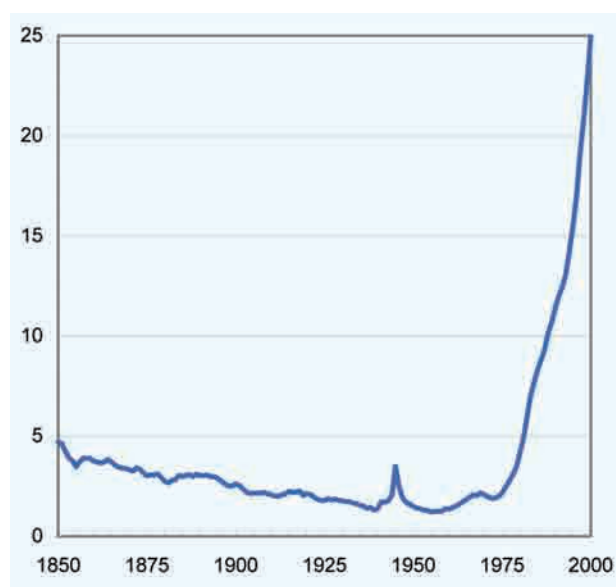
Voortplanting was zo nauw aan het huwelijk gekoppeld dat in een groot aantal gevallen al binnen een jaar na het huwelijk een kind ter wereld werd gebracht. Huwelijken zonder kinderen waren daarentegen zeldzaam en werden feitelijk als een afwijking beschouwd.

Omdat huwelijk en voortplanting onlosmakelijk met elkaar waren verbonden werd het geboortenniveau van de bevolking in belangrijke mate bepaald door de vraag hoeveel mannen en vrouwen er huwden, op welke leeftijd ze dat deden, en hoe lang die huwelijken duurden. Tot het laatste kwart van de 19^e eeuw was de toegang tot het huwelijk tamelijk strikt door ongeschreven regels bepaald (relatief veel mannen en vrouwen bleven ongehuwd en huwelijken werden pas op hoge leeftijd gesloten) maar werd binnen het huwelijk het kindertal niet of nauwelijks beperkt.

Vanaf circa 1870 begint zich een nieuw patroon te

ontwikkelen, waarin de verhoudingen geleidelijk omgekeerd komen te liggen. Steeds meer mensen treden in het huwelijk en huwelijken worden op steeds jongere leeftijd gesloten, maar tegelijkertijd slaagt men erin om binnen het huwelijk de vrucht-

Figuur 11 Percentage buitenechtelijk geboren kinderen, 1850-2000

Bron: CBS.

baarheid sterk te beperken. Anticonceptie wordt vanaf het begin van de 20^e eeuw steeds gebruikelijker. Deze ontwikkeling gaat door tot in de jaren zestig, de hoogtijdagen van het traditionele huwelijk. Vanaf de jaren zeventig begint een nieuwe ontwikkeling, waarbij als gevolg van uitstel of afstel van het huwelijk een steeds groter deel van de kinderen buiten een huwelijkse relatie ter wereld wordt gebracht.

Hoe huwelijk en echtscheiding zich in de tijd hebben ontwikkeld wordt in het hoofdstuk 'Huwelijkssluiting en -ontbinding' nader belicht.

Regionaal

Contrasten in het bruto geboortecijfer zijn vooral goed zichtbaar tussen de provincies Noord-Brabant en Limburg en de rest van het land. De genoemde provincies onderscheiden zich door relatief lage bruto geboortecijfers in het midden van de 19^e eeuw en juist relatief hoge een eeuw later (*Tabel 8*). Voor Zeeland en Noord- en Zuid-Holland geldt juist, zij het minder spectaculair, een tegenovergestelde ontwikkeling.

Richt men zich niet op het bruto geboortecijfer maar op de mate waarin binnen het huwelijk kinderen worden voortgebracht (het aantal echtelijk geboren kinderen per 1000 gehuwde vrouwen beneden de 45 jaar) dan ontstaat een ander beeld. In Noord-Brabant en Limburg wordt tot de eerste decennia van de 20^e eeuw minder vaak en later gehuwd maar wanneer een huwelijk wordt gesloten wordt het kindertal nauwelijks beperkt. In andere provincies wordt in die tijd meer en jonger gehuwd maar worden minder kinderen binnen het huwelijk geboren: het huwelijksvruchtbaarheidscijfer is daar bijgevolg lager en het bruto geboortecijfer hoger dan in de twee zuidelijke provincies.

De recente daling van het aandeel gehuwde vrouwen gaat niet gepaard met een navenante daling van het bruto geboortecijfer. De reden hiervoor is de compenserende werking die uitgaat van het aantal buiten het huwelijk geboren kinderen. In de provincies Noord-Holland en Groningen is het percentage buitenechtelijk geboren na 1970 het sterkst toegenomen. Provincies als Overijssel en Zeeland blijven hierbij flink achter (*Tabel 9*).

Tabel 8 Bruto geboortecijfer en huwelijksvruchtbaarheidscijfer per provincie, 1850, 1900, 1950 en 2000

	Bruto geboortecijfer				Huwelijksvruchtbaarheidscijfer			
	1850	1900	1950	2000	1850	1900	1950	2000
	per 1000 inwoners				per 1000 gehuwde vrouwen jonger dan 45 jaar			
Groningen	35	30	25	12	349	294	198	91
Friesland	34	28	27	13	333	260	221	96
Drenthe	32	33	29	12	329	314	227	93
Overijssel	32	32	28	14	333	315	230	108
Flevoland				16				98
Gelderland	32	31	29	13	359	333	241	102
Utrecht	37	33	29	15	383	334	231	113
Noord-Holland	37	29	27	13	341	271	202	101
Zuid-Holland	39	34	28	13	375	320	212	98
Zeeland	40	33	25	12	395	320	194	94
Noord-Brabant	28	33	31	13	358	395	281	96
Limburg	30	33	29	11	343	396	256	80
Nederland	36	32	28	13	355	316	225	98

Bronnen: HED; CBS.

Tabel 9 Percentage buitenechtelijk geboren en per provincie, 1880-2000

	1880	1930	1970	1980	1990	2000
Groningen	3,9	1,9	1,8	4,3	14,0	31,5
Friesland	2,0	1,5	1,0	2,1	8,7	27,1
Drenthe	2,6	1,6	1,3	2,1	6,7	23,0
Overijssel	1,7	1,0	1,5	2,5	7,1	18,4
Flevoland					11,0	25,1
Gelderland	2,6	1,8	1,8	2,9	8,7	20,9
Utrecht	3,9	1,9	2,2	3,6	10,5	22,7
Noord-Holland	3,9	2,5	3,2	7,6	18,3	33,5
Zuid-Holland	3,4	2,2	2,5	5,2	13,5	26,3
Zeeland	3,3	1,5	1,1	2,2	7,7	20,1
Noord-Brabant	1,8	1,1	1,5	2,7	8,2	21,5
Limburg	2,0	1,2	2,0	3,4	8,6	21,9
Nederland	3,0	1,8	2,1	4,1	11,4	24,9

Bronnen: HED; CBS.

Huwelijksvruchtbaarheid per gemeente

Rond 1880 is van een daling van de bruto geboortecijfers in Nederland nog geen sprake maar regionale verschillen in huwelijksvruchtbaarheid (het aantal kinderen dat per 1000 gehuwde vrouwen wordt voortgebracht) zijn er wel degelijk (*Kaart 8a*).

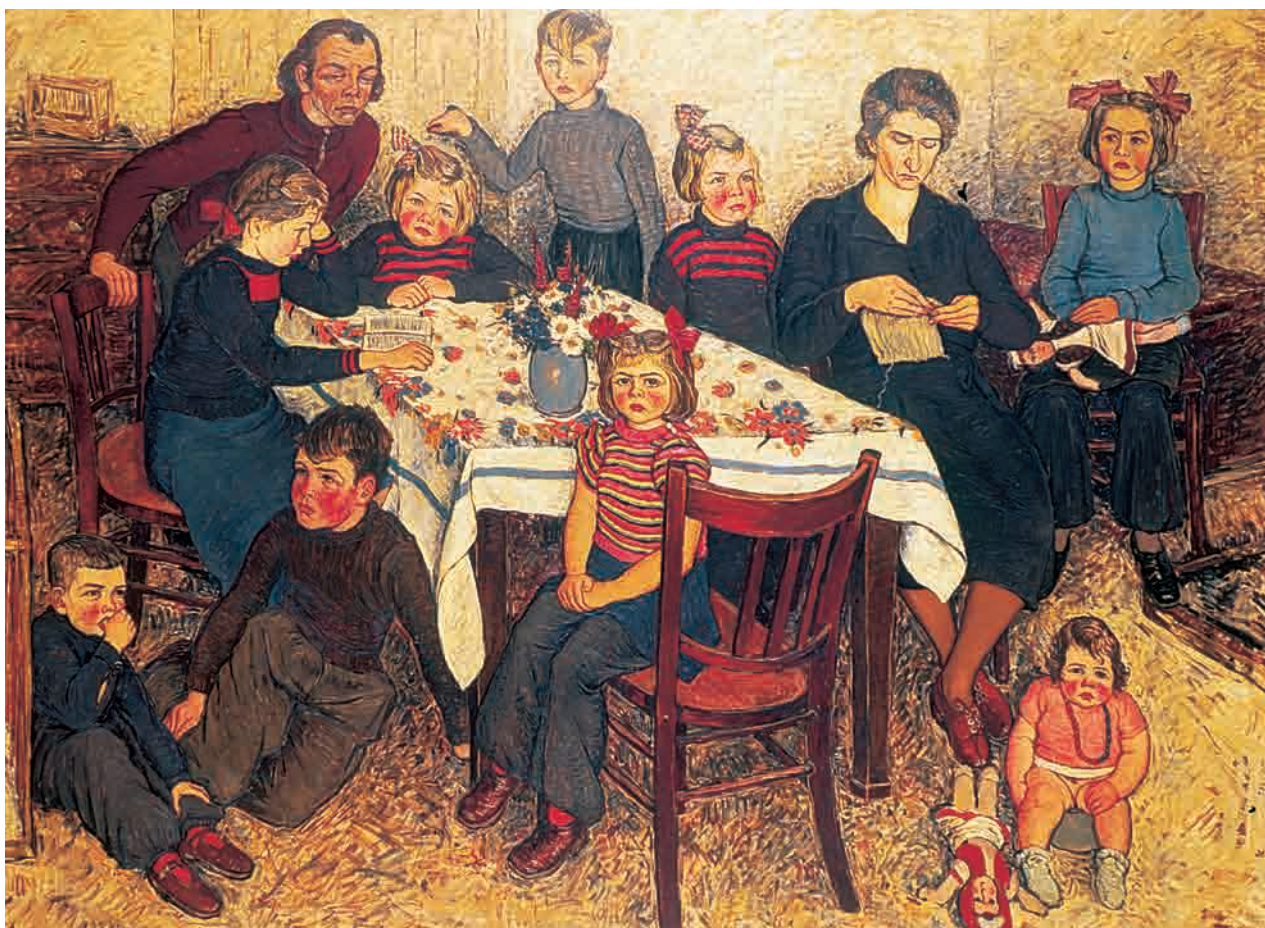
Verrassend genoeg zijn het de provincies Noord-Holland (bezuiden het IJ) en Zuid-Holland waar het aantal kinderen van gehuwde vrouwen het hoogst ligt. In bijna geheel Noord-Nederland en in grote delen van Overijssel en het oosten van Gelderland ligt de vruchtbaarheid van de gehuwden veel lager. Voor Noord-Nederland kan worden aangenomen dat hier van een begin van geboortebeperking binnen het huwelijk sprake is. In grote delen van Noord-Brabant, Zeeland en Limburg worden door gehuwde vrouwen minder kinderen ter wereld gebracht dan in het Westen maar het zijn er duidelijk meer dan in Noord- en Oost-Nederland.

Bewuste beperking van het kindertal speelt rond

1880 in het Zuiden nog geen rol. De relatief lage cijfers van Zuid-Nederland en Overijssel en Gelderland vergeleken met het Westen moeten voor een deel worden toegeschreven aan het feit dat de huwendes hier later met de voortbrenging van kinderen starten dan elders. Verder leidt de zeer hoge zuigelingensterfte in het Westen tot verkorting van de periode van verminderde vruchtbaarheid van vrouwen na de bevalling.

Kaart 8b geeft een beeld van de situatie rond 1930, wanneer de daling van het kindertal in Nederland al circa vijftig jaar gaande is. De aantallen kinderen door gehuwde vrouwen voortgebracht liggen over de gehele linie inderdaad opmerkelijk beneden de waarden in 1880. De regionale verschillen zijn echter gebleven, zelfs beduidend toegenomen maar tegelijkertijd is het patroon van die verschillen sterk gewijzigd.

In 1930 zijn het met name de katholieke regio's die door relatief hoge kindertallen worden gekenmerkt. Dit geldt zowel voor het homogeen katholieke Zuid-Nederland als voor de katholieke regio's in West-Nederland (onder meer West-Friesland) en

Familieportret, 1949, Kees Bastiaans (1909-1986).
Collectie Noord-Brabants Museum, Den Bosch.

Oost-Nederland. Alleen West-Brabant en Zeeuws-Vlaanderen verstoren het beeld. Ook in de grotere steden in het Zuiden heeft de beperking van het kindertal al enigermate zijn intrede gedaan. In Groningen, Friesland, Noord-Holland en Zeeland worden de laagste cijfers aangetroffen.

Bij de verklaring van de grote regionale verschillen in kindertal van gehuwde vrouwen wordt met name de aandacht gevestigd op de verschillen in de mate van secularisatie, dat wil zeggen in de mate waarin religieuze instanties hun ethisch en

moreel gezag over het privé-leven van de burgers hebben verloren. Daarnaast speelt het verschil in de bestaanswijze tussen regio's een rol, in het bijzonder de betekenis die arbeid als productiefactor heeft. Waar gezinsarbeid cruciaal is voor het economisch wel en wee van de gezinsleden en sociaal en economisch het meest te winnen valt bij een hoog kindertal, ligt het vruchtbaarheidscijfer hoger.

Rond 1960, wanneer Nederland aan de vooravond staat van een verdere spectaculaire daling van de

Boerengezin , Oirschot, maart 1950.

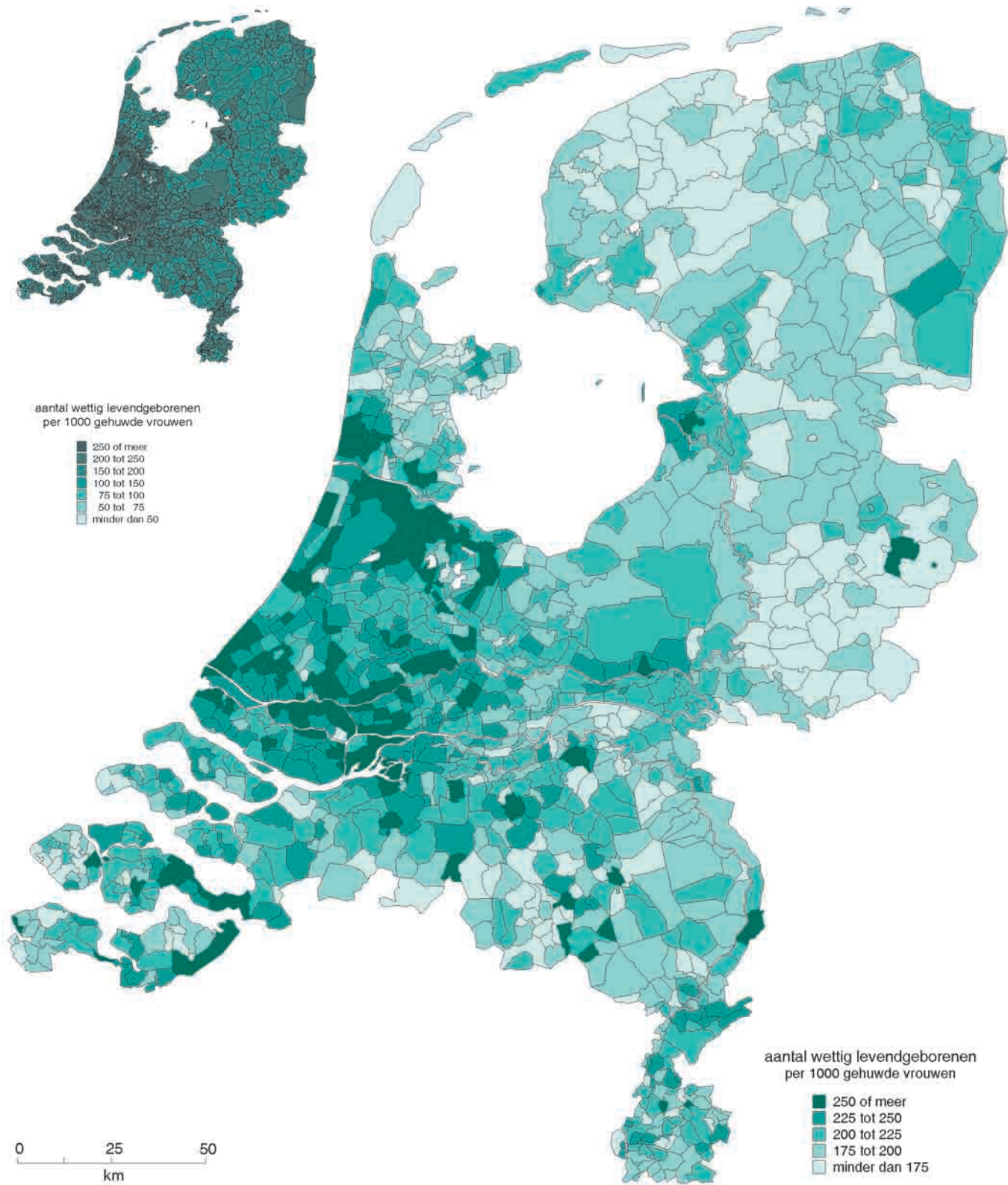
Bij de volkstelling van 1947 werden in Nederland nog bijna 97 duizend gehuwde paren geteld die in hun eerste huwelijk negen of meer kinderen ter wereld hadden gebracht. Dat was iets meer dan 5 procent van alle paren. Iets meer dan 19 duizend van deze paren woonde in Noord-Brabant; ze vormden meer dan 10 procent van alle paren in deze provincie. Boeren in Brabantse gemeenten als Oirschot die in de jaren 1920-1940 waren gehuwd kregen gemiddeld tussen de 6,5 en 7 kinderen. Als gevolg van de sterke daling van de zuigelingen- en kindersterfte bleven na 1900 ook steeds meer kinderen in leven.

Foto: Spaarnestad Fotoarchief.

vruchtbaarheid is de regionale spreiding in wezen niet veranderd (*Kaart 8c*). Wel zijn de niveaus opnieuw lager dan in de jaren dertig. Een aaneengesloten gebied, beginnend in Midden-Brabant en doorlopend naar het Oosten en Noorden tot de zuidkant van Gelderland en Midden-Limburg, wordt nog steeds gekenmerkt door hoge vruchtbaarheid binnen het huwelijk. Het gebied waar de vruchtbaarheid onder invloed van het katholicisme hoog is, is echter wel iets minder uitgestrekt dan het was, getuige bijvoorbeeld de situatie in Zuid-Limburg. Hoog is ook nog de vruchtbaarheid

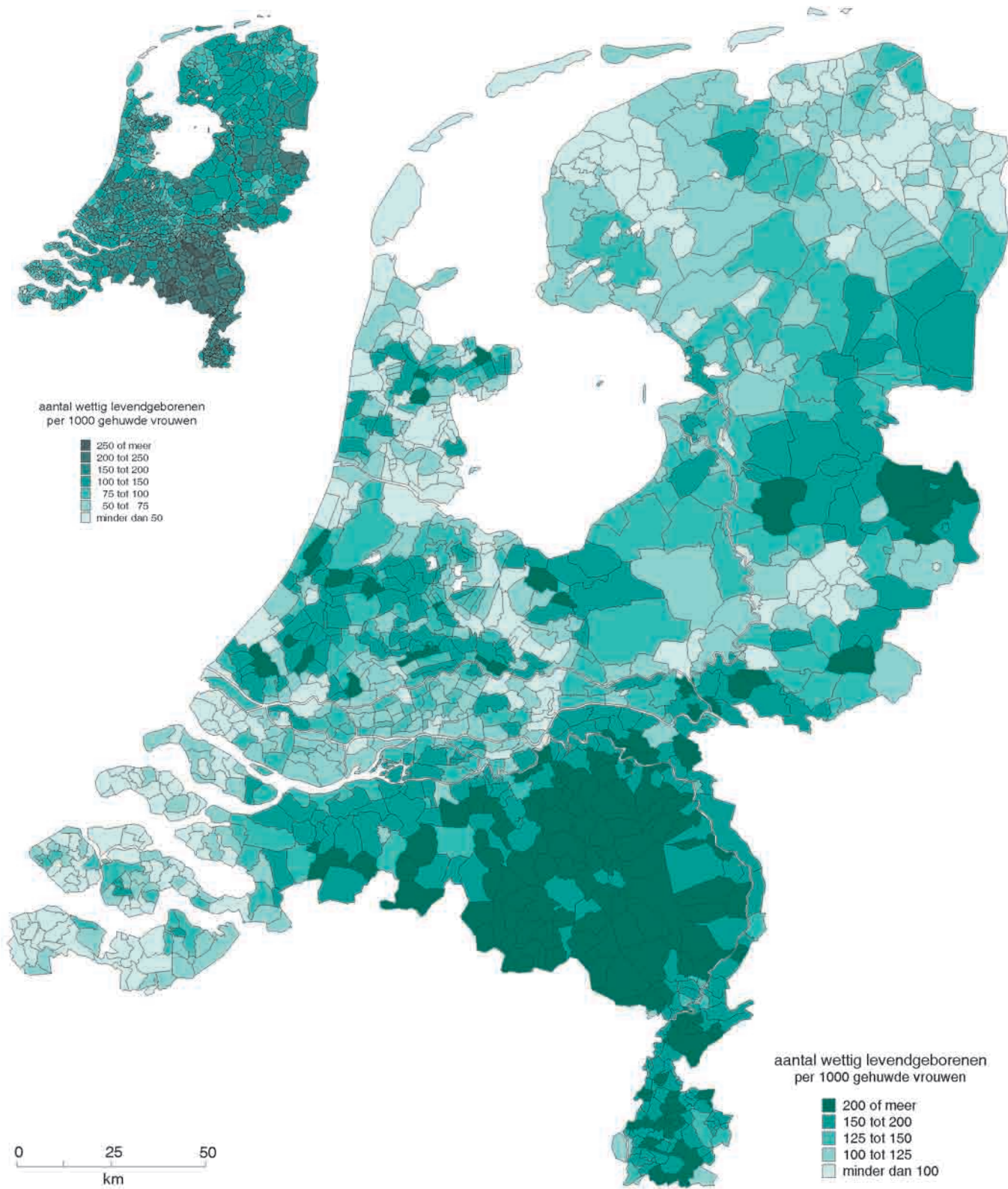
in die delen van Oost- en West-Nederland waar dat in 1930 al het geval was. Nieuw is dat de IJsselmeerpolders hoge vruchtbaarheid kennen maar verwonderlijk is dat niet gezien het feit dat de personen die zich hier vestigen voor een groot deel bestaan uit gezinnen die net aan gezinsvorming zijn begonnen.

Kaart 8a Huwelijksvruchtbaarheid per gemeente, 1880

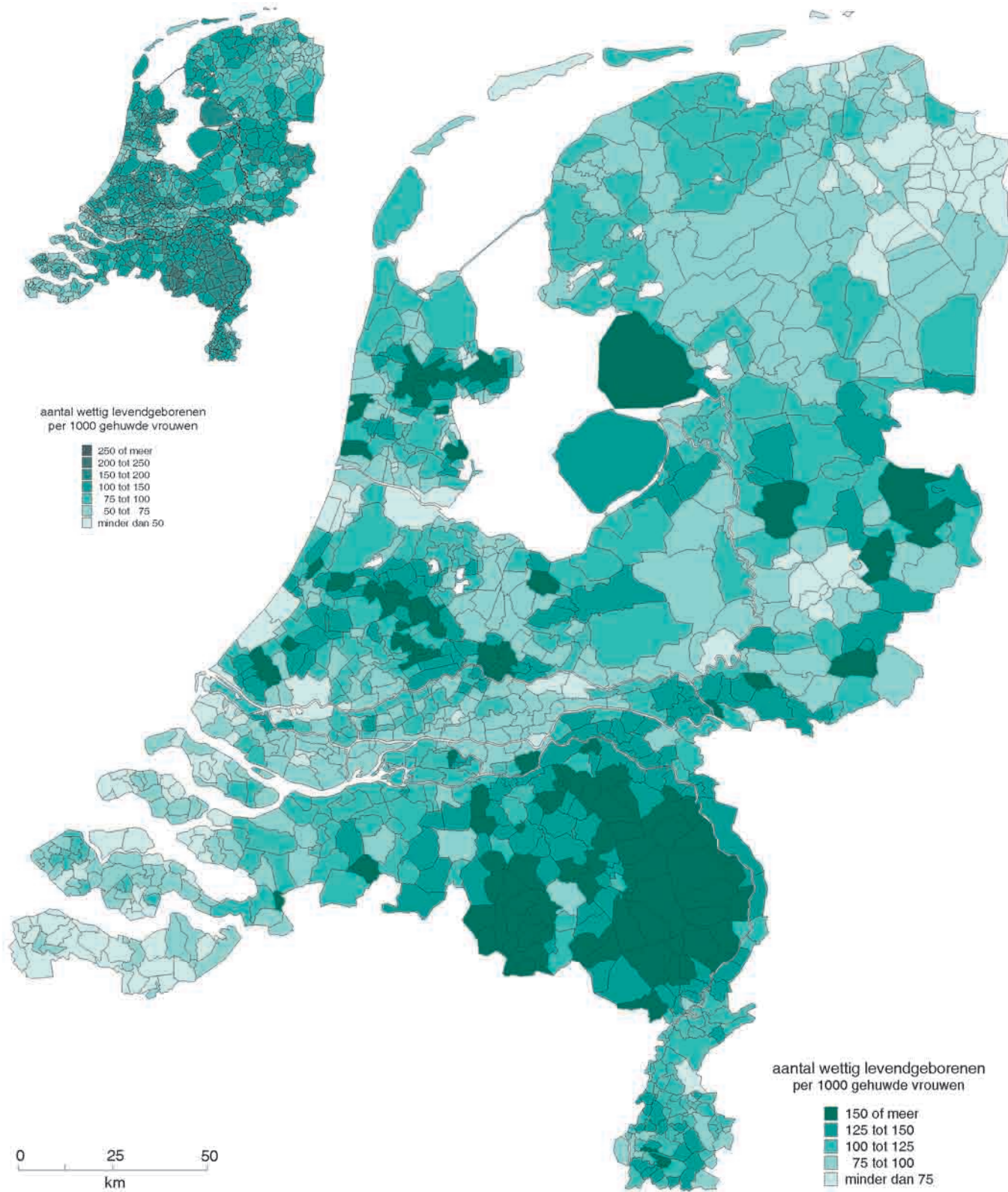
Bron: HED.

Kaart 8b Huwelijksvruchtbaarheid per gemeente, 1930

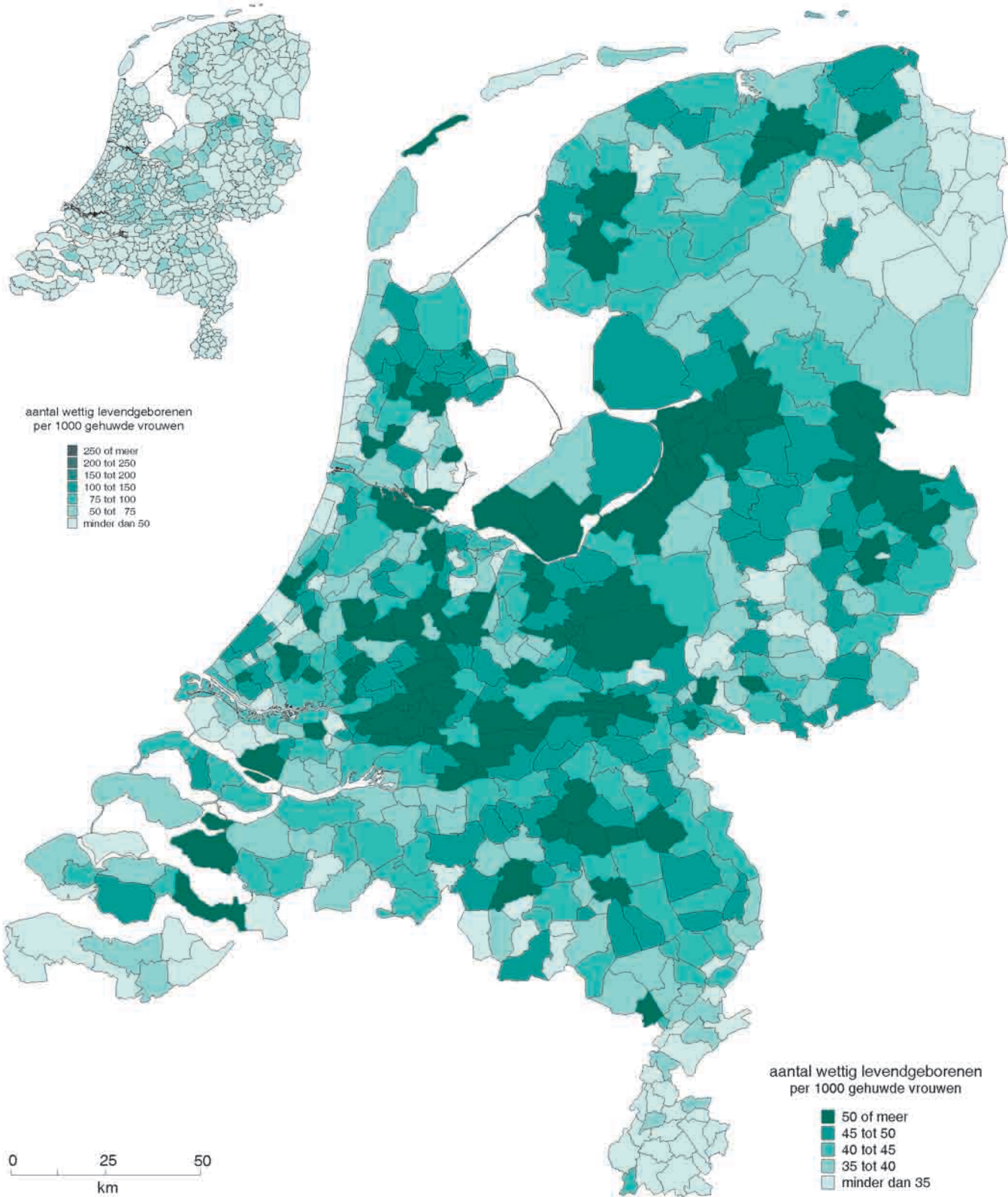
Bron: CBS.

Kaart 8c Huwelijksvruchtbaarheid per gemeente, 1960

Bron: CBS.

Kaart 8d Huwelijksvruchtbaarheid per gemeente, 2000

Bron: CBS.

Veertig jaar later wordt nog slechts driekwart van alle kinderen in een huwelijkse relatie ter wereld gebracht. Men zou daarom kunnen stellen dat de huwelijksvruchtbaarheid als indicator voor het kindertal aan betekenis heeft ingeboet. De terugloop van de vruchtbaarheid blijkt duidelijk uit het feit dat zelfs de hoogste gemeentelijke cijfers nu alle vallen in de laagste categorieën die in 1960 werden aangehouden (*Kaart 8d*). Van het oude patroon zijn nog slechts brokstukken over: enkele gemeenten in het oosten van Brabant en noorden van Limburg hebben nog relatief hoge kindertallen. Voorts vallen de gemeenten in Flevoland op, terwijl ook in verschillende gemeenten in de 'Protestantenband' (gemeenten waarin relatief veel orthodox protestanten wonen) de vruchtbaarheid nog relatief hoog is. Opvallend is ook de positie van Amsterdam.

Gebieden met hoge vruchtbaarheid vormen tegenwoordig een merkwaardige combinatie van gemeenten met hoge percentages allochtonen (met hun in verhouding tot de autochtone bevolking hogere vruchtbaarheid), gemeenten gekenmerkt door een hoge instroom van jonge gezinnen (die zich in het begin van hun reproductieve carrière bevinden), en gemeenten waar godsdienstige opvattingen nog steeds van betekenis zijn voor de gezinsvorming.

Buitenechtelijke geboorte per gemeente

In het midden van de 19e eeuw is de overheersende norm dat alleen binnen het huwelijk plaats is voor seksuele omgang tussen man en vrouw. Toch raakt een deel van de ongehuwde vrouwen in verwachting. In de loop van de 19^e eeuw is dit steeds minder gebruikelijk geworden. Wel doen zich nog aanzienlijke regionale verschillen voor die verband houden met:

- geringere bestaansmogelijkheden, die mensen nopen tot uitstel van een voorzien en soms al 'geconsumeerd' huwelijk;
- vrijere dan wel juist striktere opvattingen over wat seksueel geoorloofd is en wat niet;
- verschillen in sociale controle door stedelijke buurtschappen en kerkgenootschappen;
- de aanwezigheid van grotere aantallen jonge mannen en vrouwen die zich van de seksuele normen minder willen of hoeven aan te trekken (militairen, prostituees).

Voor iedere gemeente is berekend welk percentage van alle geboren kinderen door niet-gehuwde vrouwen is voortgebracht.

Kaart 9a toont dat rond 1880 in rooms-katholieke gebieden in het oosten van Brabant en het noordwesten van Limburg, en daarnaast in het noordelijk deel van Noord-Holland en het grensgebied van Noord- en Zuid-Holland en Utrecht, aan de opvattingen met betrekking tot de zedelijkheid het strengst de hand wordt gehouden. In het oosten van Drenthe en Groningen, in het oostelijk deel van Utrecht, in Zeeuws-Vlaanderen en in de grotere steden, wordt daarentegen door jongens en meisjes in seksueel opzicht vrijer met elkaar omgegaan.

Rond 1930 is het regionale beeld niet wezenlijk veranderd (*Kaart 9b*). In de katholieke gebieden in Oost- en Zuid-Nederland lijkt een succesvol zedelijkheidsoffensief te zijn gevoerd (zeker indien men in acht neemt dat anticonceptie daar minder in zwang was dan elders in Nederland). De morele basis voor wat als afwijkend gedrag wordt gezien is hier nog smaller geworden dan vijftig jaar eerder

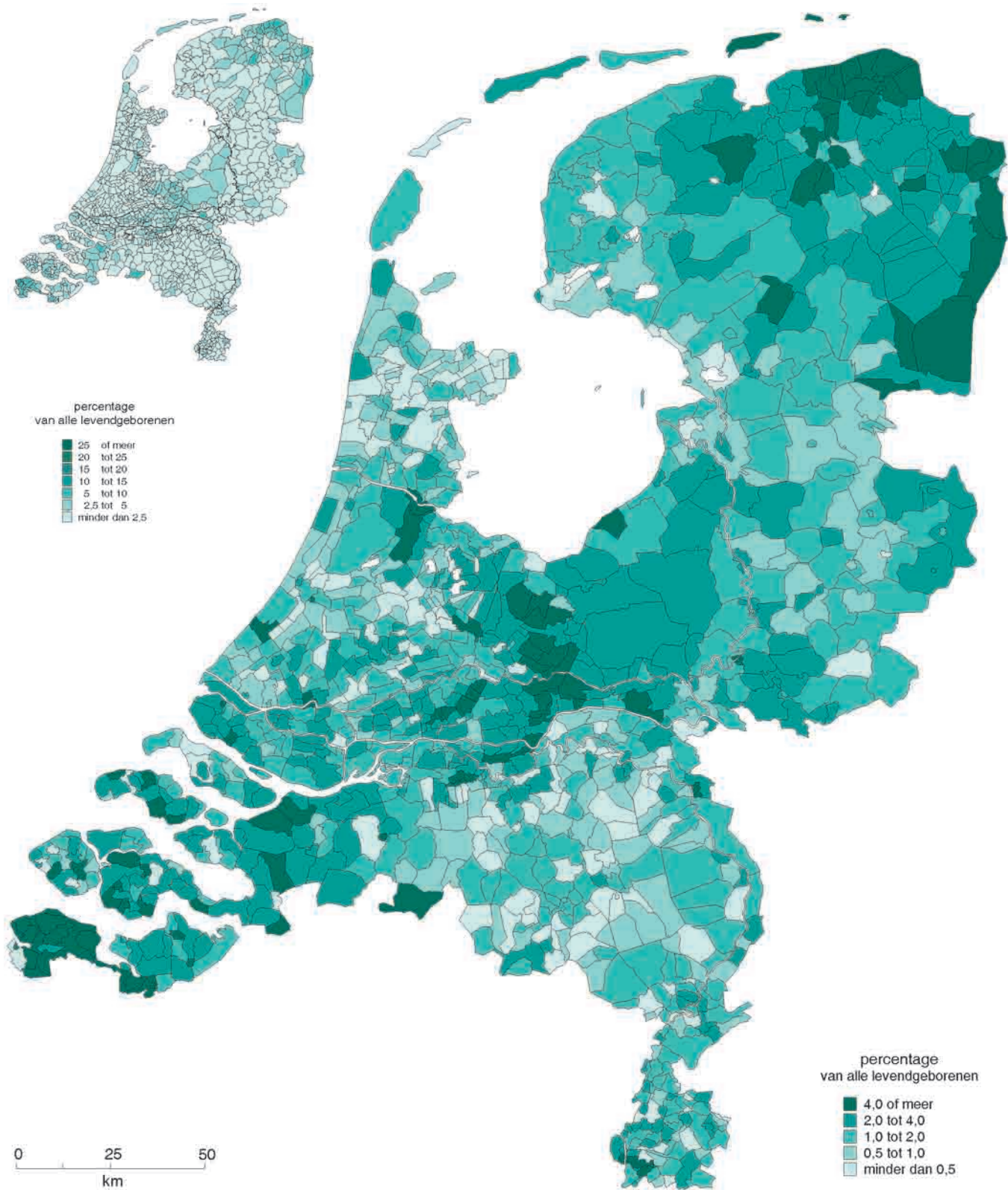
het geval was. De aanwezigheid van een relatief minder geïntegreerde arbeidende klasse zorgt met name in Noordoost-Nederland en in de grotere steden voor hogere percentages buiten het huwelijk voortgebrachte kinderen. De kaart bevestigt dat in de als orthodox-protestants bekendstaande gebieden de seksuele normen rond 1930, althans op dit gebied, lossier zijn dan veelal wordt verondersteld, een constatering die overigens al meerdere malen is gedaan.

In de jaren tachtig van de 19^e eeuw is de typische ongehuwde moeder jong en laag opgeleid en leeft ze veelal zonder een vaste partner. Het veelal ongewenste kind dat uit haar geboren is heeft een zwakkere rechtspositie.

In het jaar 2000 is echter een compleet nieuwe situatie ontstaan. Tegenwoordig komen buitenechtelijke kinderen doorgaans binnen een duurzame relatie ter wereld en zijn het kinderen van vaak al wat oudere ongehuwde en veelal hoger opgeleide paren die bewust voor een kind hebben gekozen.

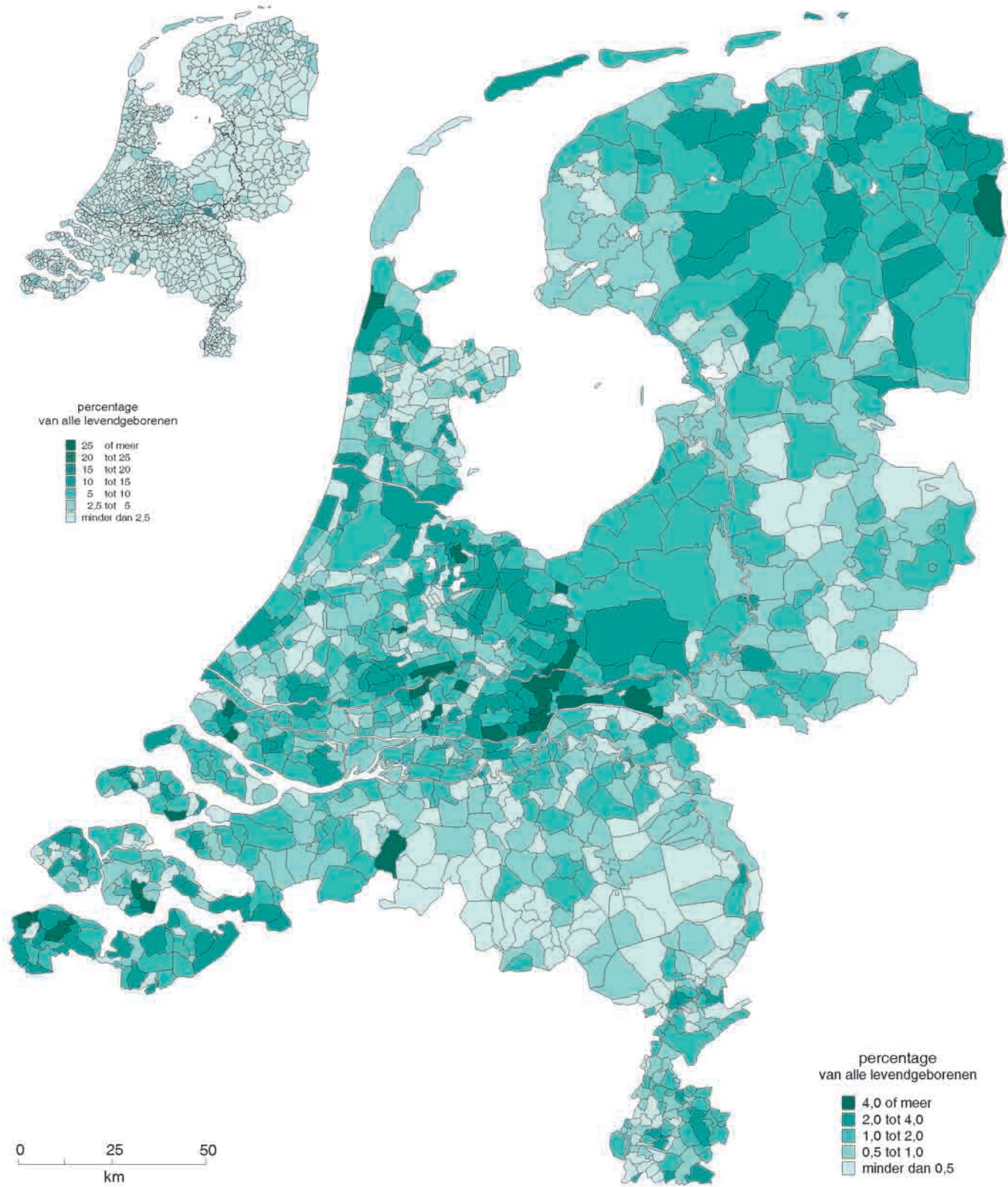
Uit *Kaart 9c* blijkt dat hoge percentages buitenechtelijk geboren kinderen anno 2000 nog steeds vooral worden aangetroffen in de steden, en meer in het bijzonder in de stedelijke gemeenten in de Randstad: meer dan 25 procent van de geboorten vindt hier buiten een huwelijksrelatie plaats. Daarbij speelt mede een rol dat onder Surinamers en Antillianen het éénoudergezin een veelvoorkomend verschijnsel is. In Noordoost-Nederland zijn de hoge percentages gebleven maar Friesland heeft zich daar bijgevoegd. In de niet-stedelijke delen van Oost- en Zuid-Nederland is het nieuwe patroon, waarin de voortbrenging veel lossier van het huwelijk is komen te staan, in veel mindere mate doorgedrongen.

Kaart 9a Buitenechtelijk geboorte per gemeente, 1880

Bron: CBS.

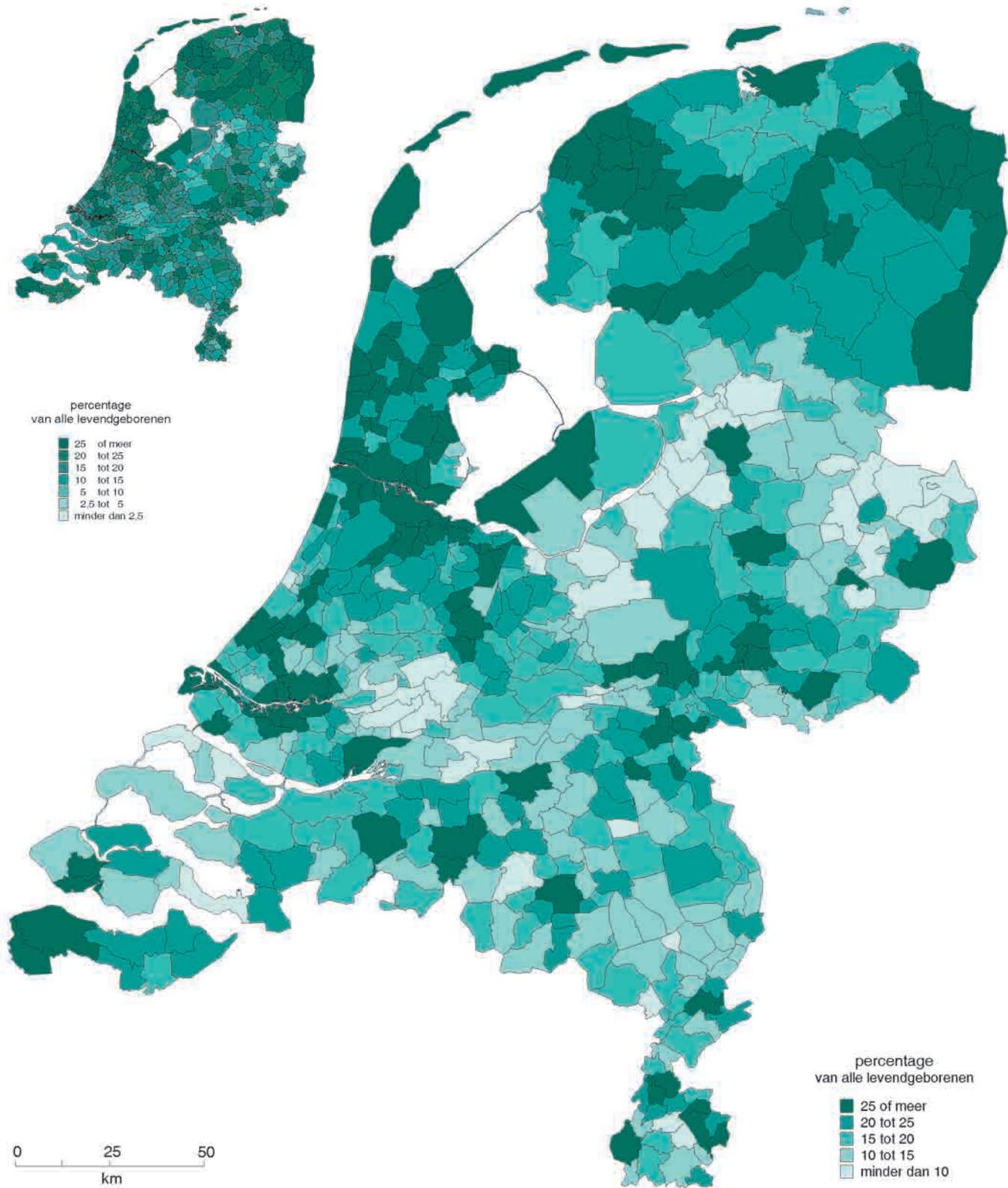
Kaart 9b Buitenechtelijk geboorte per gemeente, 1930

Bron: CBS.

Kaart 9c Buitenechtelijk geboorte per gemeente, 2000

Bron: CBS.

Bron: CBS.

Huwelijkssluiting en -ontbinding

Nationaal

Huwelijk en kinderen krijgen zijn altijd zeer nauw met elkaar verbonden geweest. Tot zeer recent ging aan de geboorte van het eerste kind vrijwel altijd de sluiting van een huwelijk vooraf. Ook al is de band tussen vruchtbaarheid en huwelijk de laatste decennia wat lossier geworden, nog steeds vindt het merendeel van de geboorten binnen een huwelijk plaats.

In de jaren 1850-2000 zijn er in totaal 9,2 miljoen huwelijken in Nederland gesloten terwijl er 6,2 miljoen zijn ontbonden. Dit betekent dat er, afgezien van de geringe effecten van de buitenlandse migratie, per saldo 3 miljoen echtparen bij zijn gekomen. Ten opzichte van 1850 (0,5 miljoen) is daarmee het aantal echtparen in 2000 (3,5 miljoen) verzevenvoudigd.

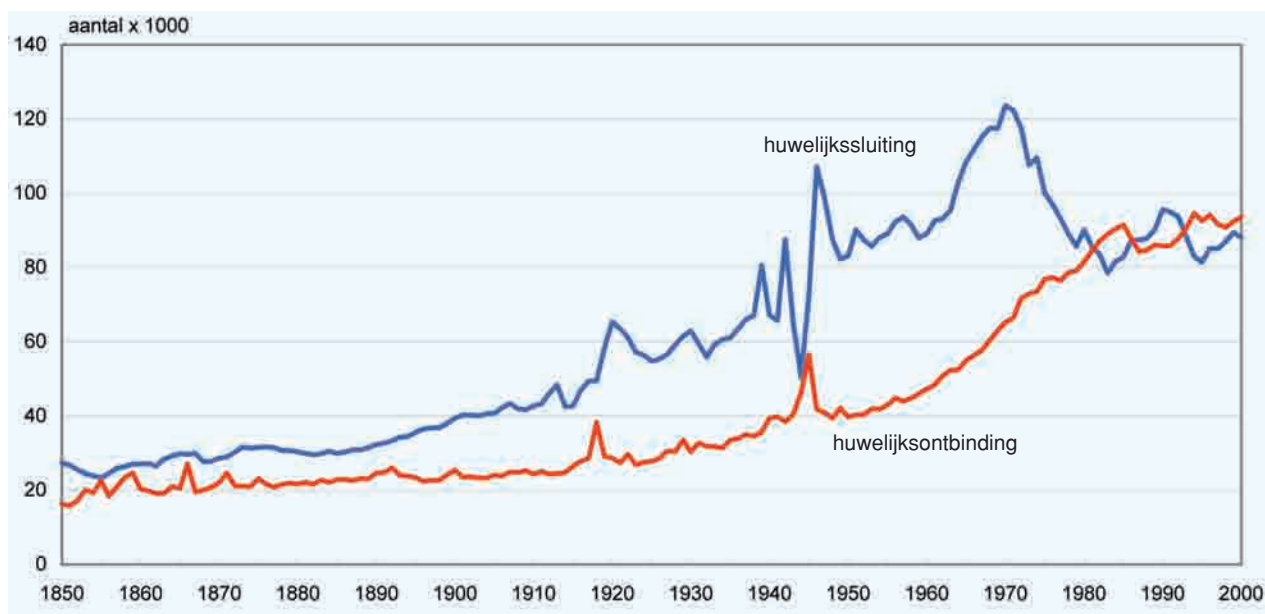
Tussen 1850 en 1970 is het jaarlijkse aantal huwelijkssluitingen gestegen van ongeveer 25 duizend tot meer dan 120 duizend (Figuur 12). De grootste fluctuaties doen zich voor rond het einde van de

beide wereldoorlogen. Na 1970 neemt de populariteit van het huwelijk duidelijk af. Na 1983 – in welk jaar er minder dan 80 duizend huwelijken worden gesloten – treedt een licht herstel op.

Het aantal huwelijksontbindingen vertoont over de hele linie een stijgende tendens, die tot 1920 licht is maar vooral na 1950 sterker wordt. De uitschieters zijn hierbij een gevolg van oorlogsomstandigheden en ook van de verschillende epidemieën in de tweede helft van de 19^e en het begin van de 20^e eeuw.

Vooraf in de periode 1946-1970 blijft het aantal ontbonden huwelijken ver achter bij het aantal gesloten huwelijken. Daarna verandert dit beeld snel: 1982 is het eerste jaar waarin meer huwelijken worden ontbonden dan gesloten. Sindsdien houden de beide aantallen elkaar min of meer in evenwicht en blijft het aantal echtparen in Nederland op ongeveer hetzelfde niveau.

Figuur 12 Huwelijkssluiting en -ontbinding, 1850-2000

Bronnen: Van Poppel, 1992; CBS.

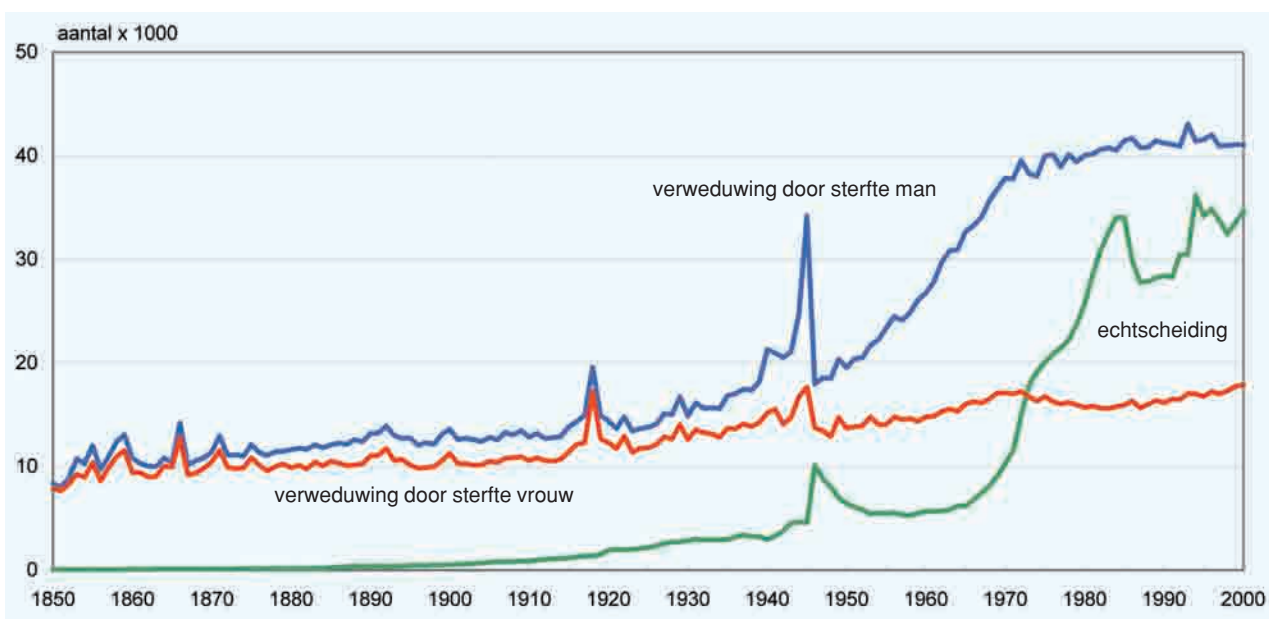
Tot aan pakweg het begin van de 20e eeuw werden huwelijken bijna uitsluitend ontbonden door het overlijden van één van de partners. Pas na die tijd begint echtscheiding geleidelijk een factor van betekenis te worden (Figuur 13). Omdat mannen binnen een huwelijk doorgaans wat ouder zijn dan hun echtgenotes en het sterfterisico van mannen groter is dan dat van vrouwen resulteert sterfte binnen een huwelijk vaker in weduwen dan in weduwnaars.

Afgezien van de oorlogspieken is het verschil tussen nieuwe weduwen en nieuwe weduwnaars vooral in de periode 1950-1970 fors toegenomen. Deze ontwikkeling is het gevolg van het sterk opgelopen verschil in sterfterisico's tussen mannen en vrouwen.

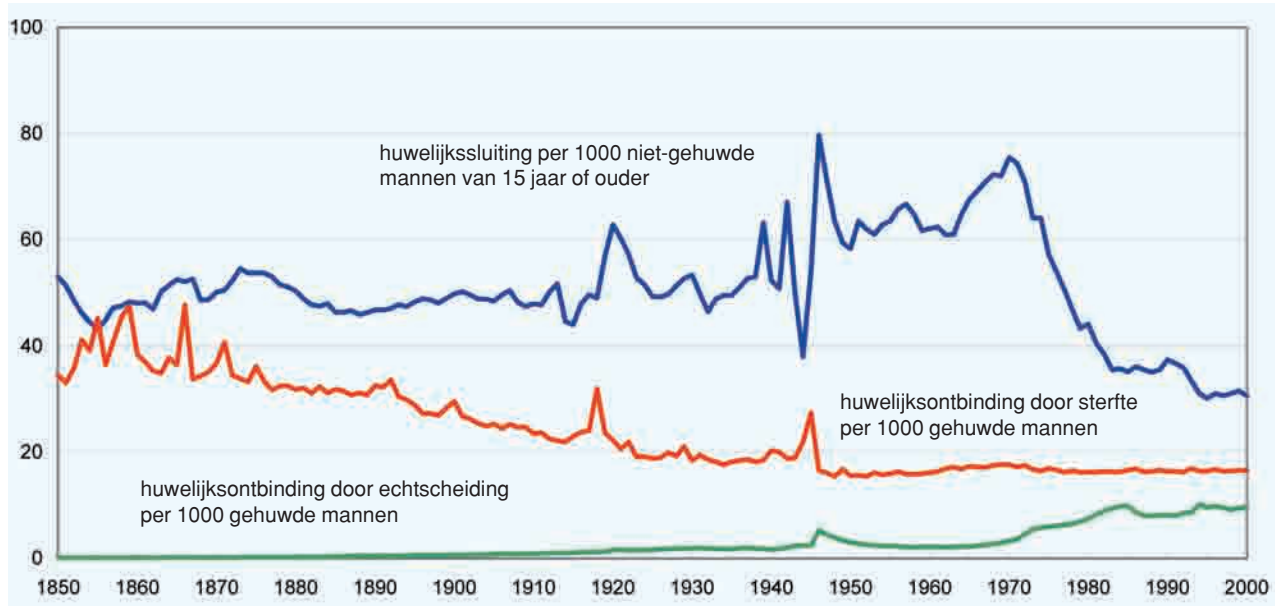
J.H. van Hove maakte in 1879 dit schilderij. Een bruidspaar verlaat net de trouwzaal in het stadhuis aan de Groenmarkt in Den Haag. Ze worden gevolgd door de getuigen, ouders en overige gasten. Foto naar het verdwenen origineel in het bezit van het Gemeentearchief Den Haag.

Figuur 13 Verweduwing en echtscheiding, 1850-2000

Bronnen: Van Poppel, 1992; CBS.

Figuur 14 Huwelijkssluiting per 1000 niet-gehuwde mannen en huwelijksontbinding per 1000 gehuwde mannen, 1850-2000

Bronnen: Van Poppel, 1992; CBS.

Vanaf 1900 tot aan het midden van de jaren zestig vertoont het jaarlijkse aantal echtscheidingen een regelmatig licht stijgend verloop. Wederom zorgt de Tweede Wereldoorlog voor sterke fluctuaties, met als piekjaar 1946. Na 1965 schiet het aantal echtscheidingen omhoog, mede als gevolg van een wettelijke verruiming in 1971 van de mogelijkheden tot echtscheiding. In 1985 komt een einde aan deze sterke stijging.

Van de trouwgeneigdheid van de Nederlanders kan een goed beeld worden gegeven door de jaarlijkse huwelijkssluiting te koppelen aan het aantal niet-gehuwden ouder dan 15 jaar.

Zo gezien blijkt de mate van huwelijkssluiting tot aan de Tweede Wereldoorlog nauwelijks te zijn gestegen, afgezien van de opleving vlak na de Eerste Wereldoorlog (Figuur 14). Het einde van de Tweede Wereldoorlog luidt een periode in waarin naar verhouding veel wordt getrouwd. Deze periode eindigt abrupt in 1970, waarna tot 1995 een sterke daling optreedt tot een niveau dat zelfs beneden dat van 1850 ligt. Ongetwijfeld is de opkomst van het niet-gehuwd samenwonen hier in belangrijke mate debet aan. Gedurende de laatste jaren van de 20^e eeuw blijft de mate van huwelijkssluiting stabiel.

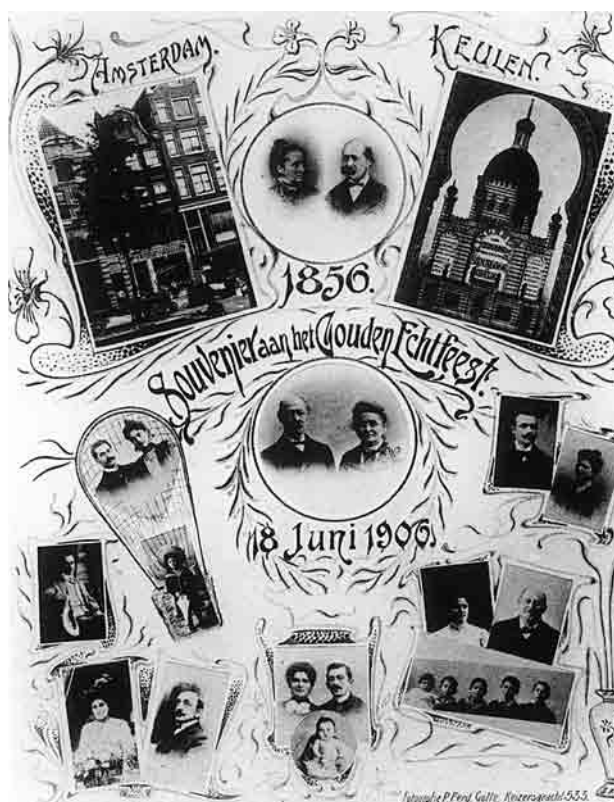
Op vergelijkbare wijze zijn de verschillende vormen van huwelijksontbinding gerelateerd aan het aantal bestaande huwelijken. De cijfers van huwelijksontbinding door overlijden laten tot voorbij het midden van de 20^e eeuw een licht dalend verloop zien. Wederom zorgen de beide wereldoorlogen voor pieken en zijn ook de gevolgen van de epidemische ziektes in het tijdvak 1850-1870 duidelijk zichtbaar.

Na 1950 blijft de huwelijksontbinding door overlijden op eenzelfde niveau, terwijl de huwelijksontbinding door echtscheiding met name gedurende de jaren zeventig sterk is toegenomen.

Rond 1850 wordt iets meer dan de helft van de huwelijken door sterfte van de man ontbonden en iets minder dan de helft door sterfte van de vrouw (Figuur 15). Echtscheiding komt in die tijd nauwelijks voor. Sindsdien is dit beeld drastisch veranderd. Zo stijgt het aandeel ontbonden huwelijken waarbij de man komt te overlijden regelmatig tot in 1965 een top wordt bereikt van bijna 60 procent. Tegelijkertijd daalt het percentage huwelijken dat door sterfte van de vrouw wordt ontbonden naar een minimum van 17 in 1985. Vooral na 1970 neemt de rol van echtscheiding snel toe tot meer dan 38 procent in 1994. In 2000 bedragen de percentages respectievelijk 44, 19 en 37.

Een gouden bruiloft was in de 19e eeuw een tamelijk weinig voorkomende gebeurtenis: van de in de jaren 1850-1882 in Den Haag gesloten huwelijken bijvoorbeeld bleef iets meer dan 9 procent vijftig jaar of langer in stand. De hier afgebeelde gelegenheidsportretten werden gemaakt voor familie en vrienden.

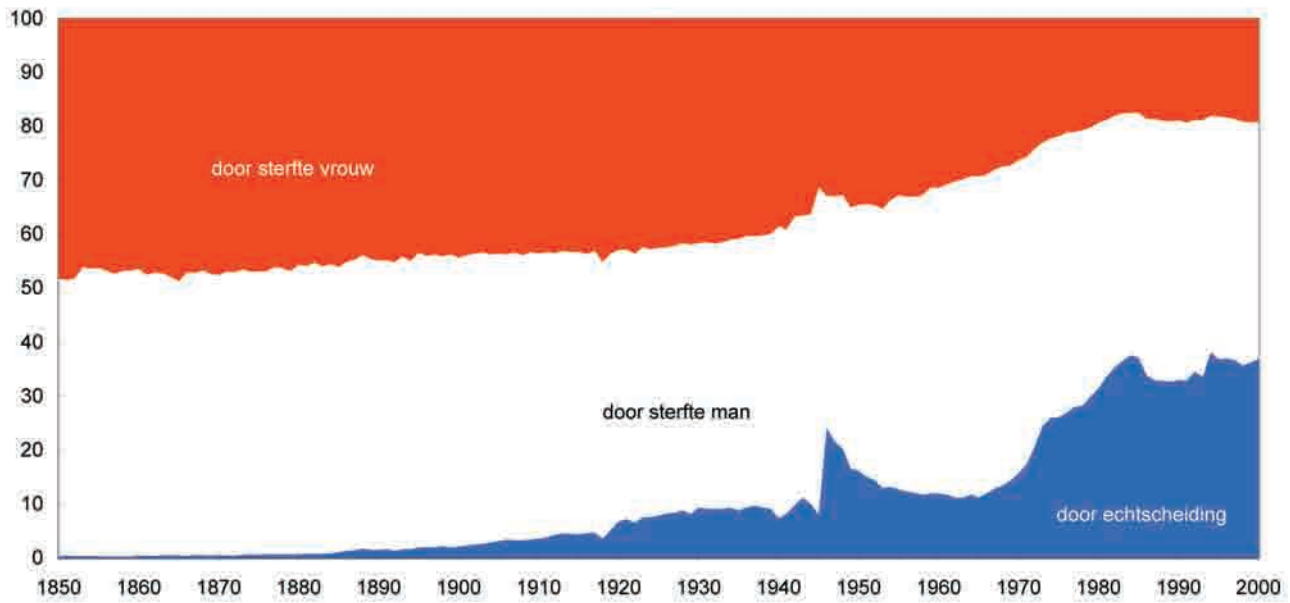
Herinnering aan een huwelijk, ca. 1895.

Herinnering aan een gouden huwelijksfeest, 1906.

Foto: P.F. Gotte. Fotografie in Nederland, nr. 26, p. 60.

Collectie prentenkabinet van de Rijksuniversiteit Leiden.

Figuur 15 Percentage ontbonden huwelijken door echtscheiding en sterfte, 1850-2000

Bronnen: Van Poppel, 1992; CBS.

Tekening: Peter van Straaten.

Foto: Spaarnestad Fotoarchief.

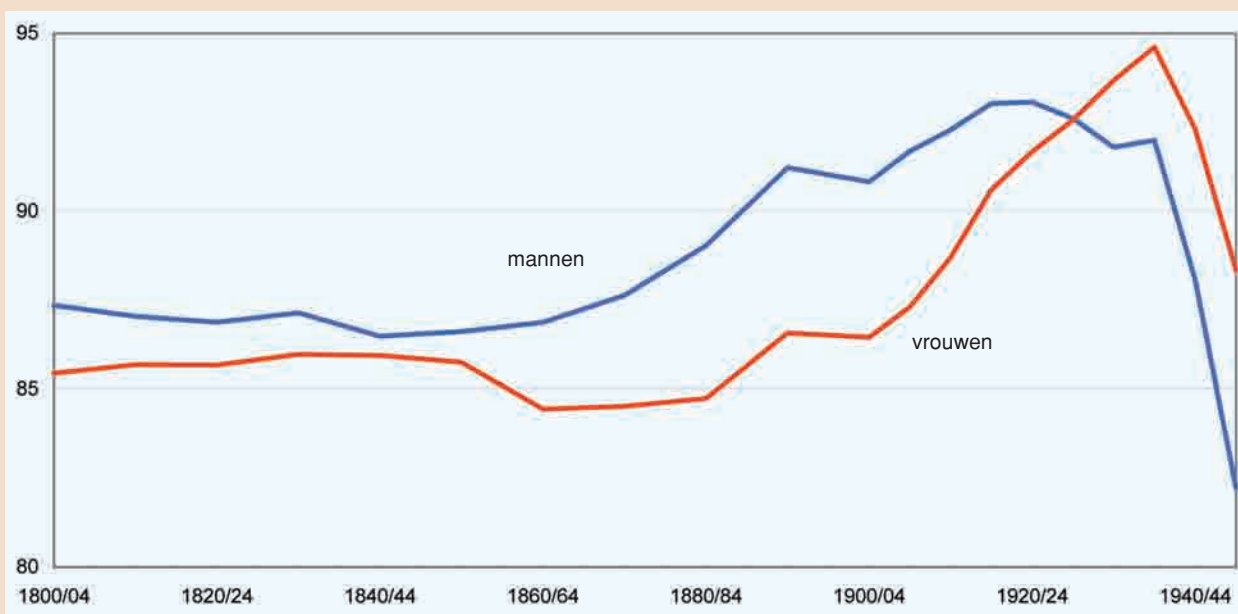
Een andere manier om de ontwikkeling van de mate van huwelijkssluiting in beeld te brengen is om per geboortegeneratie mannen en vrouwen het percentage te berekenen dat ooit is getrouwd (Figuur 16). Van de mannen en vrouwen geboren in de eerste helft van de 19^e eeuw is ruim 86 procent ooit getrouwd. Voor de in de tweede helft van de 19^e eeuw geboren loopt het verschil tussen mannen en vrouwen op tot bijna vijf procentpunten. Wellicht heeft het grote aantal mannelijke landverhuizers aan het slot van de 19^e eeuw geleid tot een overschot aan vrouwen op de huwelijksmarkt waardoor vrouwen in mindere mate dan mannen een huwelijkspartner konden vinden.

Vanaf de geboortegeneraties van het begin van de 20^e eeuw starten de vrouwen een inhaalrace die er zelfs toe leidt dat de mannen in huwelijksfrequentie worden voorbijgestreefd. Een historisch hoogtepunt bereiken de vrouwen geboren vlak voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog: bijna 95 procent van hen treedt in het huwelijk. Voor mannen ligt dat percentage dan 2,5 procentpunt lager.

Het achterblijven van de mannen kan onder meer worden toegeschreven aan een grotere mate van hertrouw onder gehuwd geweest zijnde, voornamelijk gescheiden, mannen, in vergelijking tot vrouwen. Hierdoor ontstaat er voor nog niet gehuwde mannen een krapte op de huwelijksmarkt aan huwbare vrouwen.

Voor de mannen en vrouwen die tussen 1940 en 1950 zijn geboren komt het percentage ooit gehuwden in een vrije val terecht, in samenhang met de opkomst van het ongehuwd samenwonen en de groeiende individualisering binnen de samenleving.

Figuur 16 Percentage ooit gehuwde mannen en vrouwen per geboortejaar, 1800-1949

Bronnen: Van Poppel, 1992; CBS.

Rechterpagina: *Van de weduwe werd na het overlijden van de man verwacht, dat zij in het openbaar blijk gaf van haar droefheid. Door het dragen van rouwkleding en rouwaccessoires konden vrouwen hun rouw manifesteren. Rouwdracht was aan bepaalde termijnen gebonden en afhankelijk van de maatschappelijke positie. Nooit eerder dan in de 19de eeuw en nooit meer daarna werd zo nadrukkelijk rouw bedreven. De vrouwelijke rouwdracht zag er soms zo charmant uit, dat men mocht verwachten dat na de rouwperiode 'het leven voor menige jonge weduwe een blijde keer nam'.*

Illustraties van rouw-accessoires uit het tijdschrift De Gracieuse: tijdschrift voor dames of magazijn voor Neerland's vrouwen, 17e jaargang, 1879.

N°. 81. Hoed van zwart krip.
De lage pas van den hoed is bedekt met smalle biais, de bodem glad met verschillende lagen zwart krip. Het garnituur bestaat uit strikken van krip in een dubbele laag stof aan de eene zijde afgesloten met biais en geplooid gedeelten krip. Bovendien is een geplooid reep stof over den bodem gelegd, hij zet zich dan met een zoom voorzien als strikanden voort. Op het interieur met geplooid krip bedekt, is een tak zwart vlier met bladeren gehecht; met even zulk een tak, over den rand van den hoed gelegd, wordt hij van voren in het midden gesmeerd.

N°. 82. Hoed van zwart krip.
De pas van den hoed is bedekt met biais van zwart krip 1 cent. breed, er zijn riches van een reep krip van dezelfde breedte tusschen gehecht. De bodem van den hoed is overdekt met franje 6 cent. breed van gekrapt zijden vederband, in een dwarse richting, over elkaar vallende er opgelegd. Het garnituur van den hoed wordt van voren in het midden gevormd door een Elzasstrik; voor den lasten heeft men een dubbel reep krip noodig 10 cent. breed, aan de eene zijde afgesloten met vier biais van dezelfde stof. De écharpes van krip in een dubbele laag stof zijn met een zoom voorzien, en aan de buitensijde versierd met franje, ze worden door een strik bij elkaar gehouden.

N°. 83 en 84. Zakdoeken in den rouw.
De fond van den zakdoek afb. N°. 83 is vervaardigd van wit batist en langs den buitenrand afgesloten met een reep zwart batist 6 cent. breed. Boven den lasten zijn er moezen met zwarte zijde in den platten stok in uitgevoerd.
De zakdoek N°. 84 bestaat uit wit batist met een zwarten rand, is 41 c. in t vierkant en aan den buitenrand 4 cent. br. omgezoomd. Deze zoom wordt dooropen naar het bevestigd.

N°. 87. Hoed van zwart gekrepte wollen stof.
De bodem en

N°. 77. Manchette bij den kraag N°. 76. Beschrijv. keerz. v. h. Supplem.

N°. 78. Kraag van zijden gaas in den rouw. Hierbij N°. 77. Beschrijv. keerz. v. h. Supplem.

N°. 80. Fichukraag van satijn. Knippatr. en beschrijv. voorz. v. h. Supplem. N°. III, fig. 26-28.

N°. 79. Manchette van zijden gaas bij N°. 78. Beschrijv. voorz. v. h. Supplem.

N°. 78. Kraagje van zijden gaas in den rouw. Hierbij N°. 78. Beschrijv. keerz. v. h. Supplem.

N°. 82. Hoed van zwart krip.
banden van zwart gros-grainlint. Van binnen is in den hoed een richie van zwart krip gehecht.

N°. 88. Mutsje van zwart krip.
De muts van krip is gehecht op een pas van stijve tulle 31 cent. lang 10 cent. breed, die van voren aan den langen rand, van het midden naar de einden schuin is afgesneden. Van voren wordt de pas afgesloten met een richie, aan den achterrand naast men er een eluir van krip aan 50 cent. lang, 60 cent. breed, aan den bovenrand met dubbele stelplooiden voorzien. Op de pas worden geplooid gedeelten van dezelfde stof alsook een Elzasstrik gehecht. Onder deze muts wordt een punt van krip gedragen; voor de punt heeft men een driekant stakje noodig; aan elke rechte zijde 22 cent. lang; het wordt voor een zoom 3 cent. breed, naar binnen omgeslagen, en met lalton voorzien. Aan den achterrand wordt de punt met zwart saten lint geheerd, met de einden wordt de punt dichtgestrikt.

N°. 90-92. Kam en pijlen van schildpad.
De pijl aan de linkerzijde is vervaardigd van schildpad en versierd met een gesneden letter en met een kroon.
Het schild van de kam is in het midden versierd met een letter en langs den buitenrand met kogels.
De pijl aan de rechterzijde geeft een wapen van schildpad gesneden te zien het draagt een kroon met vijf punten.

N°. 93. Dasje van zijden sergo.
Voor deze das heeft men een schijnen reep mat-rose zijden sergo noodig 15 cent. breed, 110 c. lang, die aan de dwarszijden met 4 plissé geplooid kant (dentelles brotonnes) 6 cent. breed wordt voorzien. Aan de lange zijden van de das wordt kant 3 c. breed gezet.

N°. 85. Rouwcostuum van cachemir en krip. Knippatr. en beschrijv. voorz. v. h. Supplem. N°. II, fig. 13-25.

N°. 86. Rouwcostuum van cachemir. Beschrijv. voorz. v. h. Supplem.

de lage pas van den hoed zijn glad bedekt met gekrepte zwart wollen stof; het boordel bestaat uit dezelfde stof. Het garnituur wordt gevormd door plooiels in den vorm van biais, ze worden als een bandje om den bodem van den hoed gelegd, van voren in het midden wordt er een strik van gemaakt. Het garnituur wordt van achteren afgesloten met een korte dwarsliggende bandje. Strik-

bij het dragen legt men een kroon in de das. Als men den reep voor de das heeft geknipt, dan snijdt men de dwarszijden naast de afb. eenigzins puntig bij, en legt er langs den geheelen buitenrand een zoom in naar buiten omgevouwen, de zoom wordt met wijde onzichtbare steken vastgenaaid, vervolgens wordt de geplooid kant aan de verkeerde zijde tegen den zoom gehecht, waarbij men zo-als van zelf spreekt niet door de dubbele laag stof moet steken.

N°. 85. Rouwcostuum van cachemir en krip. Knippatr. en beschrijv. voorz. v. h. Supplem. N°. II, fig. 13-25.

N°. 86. Rouwcostuum van cachemir. Beschrijv. voorz. v. h. Supplem.

N°. 87. Hoed van zwart gekrepte wollen stof.

N°. 89. Bijouten van git in den rouw.

N°. 88. Hoed van zwart krip.

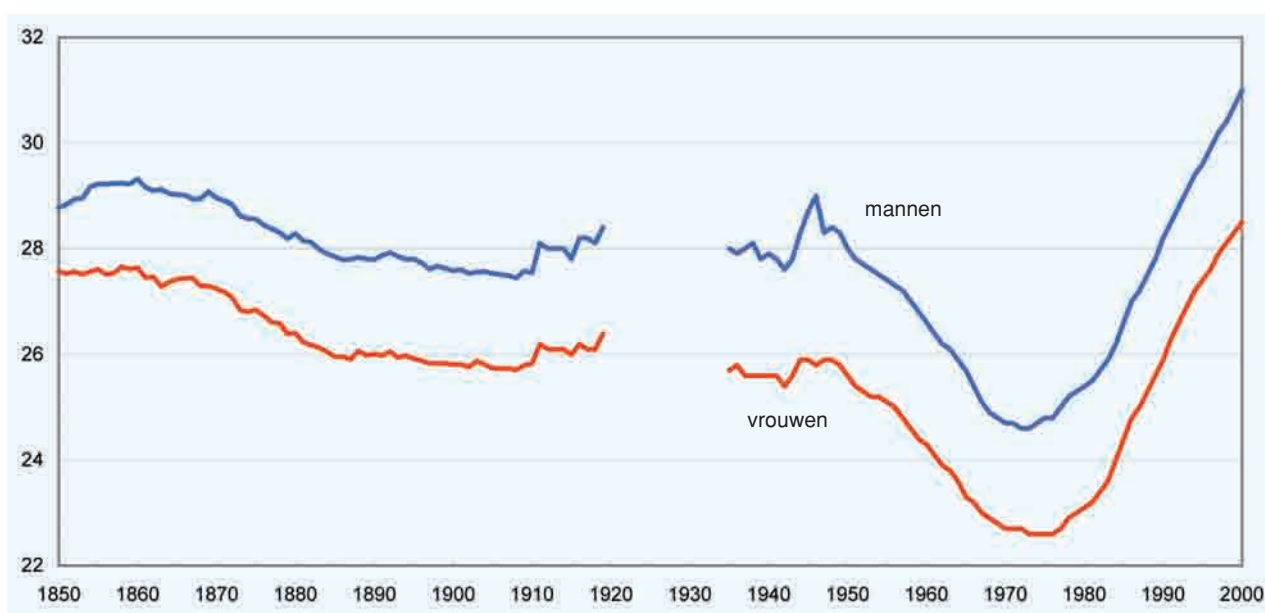
Veranderingen deden zich niet alleen voor in de mate waarin huwelijken gesloten worden, ook het moment in de levensloop waarop dat gebeurde veranderde sterk. In 1860 ligt de gemiddelde leeftijd bij het eerste huwelijk voor mannen op 29,3 jaar en voor vrouwen op 27,6 jaar (*Figuur 17*). Na een aanvankelijk lichte daling, daalt deze leeftijd pas echt sterk na de Tweede Wereldoorlog. Het minimum wordt bereikt in 1970: 24,7 jaar voor mannen en 22,7 jaar voor vrouwen. Daarna is, als gevolg van het uitstel van relatievorming in het algemeen en de opkomst van het vooraf ongehuwd samenwonen in het bijzonder, de leeftijd bij eerste huwelijk fors gestegen. Inmiddels zijn de historische niveaus uit de 19^e eeuw ruimschoots overtroffen. Anno 2000 zijn mannen bij het uitspreken van het jawoord gemiddeld 31,0 jaar en vrouwen 28,5 jaar.

Het grootste deel van de in de 19^e en 20^e eeuw gesloten huwelijken betreft partners die beiden nog niet eerder zijn gehuwd. Wanneer het op hertrouw aankomt zijn mannen ten opzichte van vrouwen in de meerderheid (*Figuur 18*).

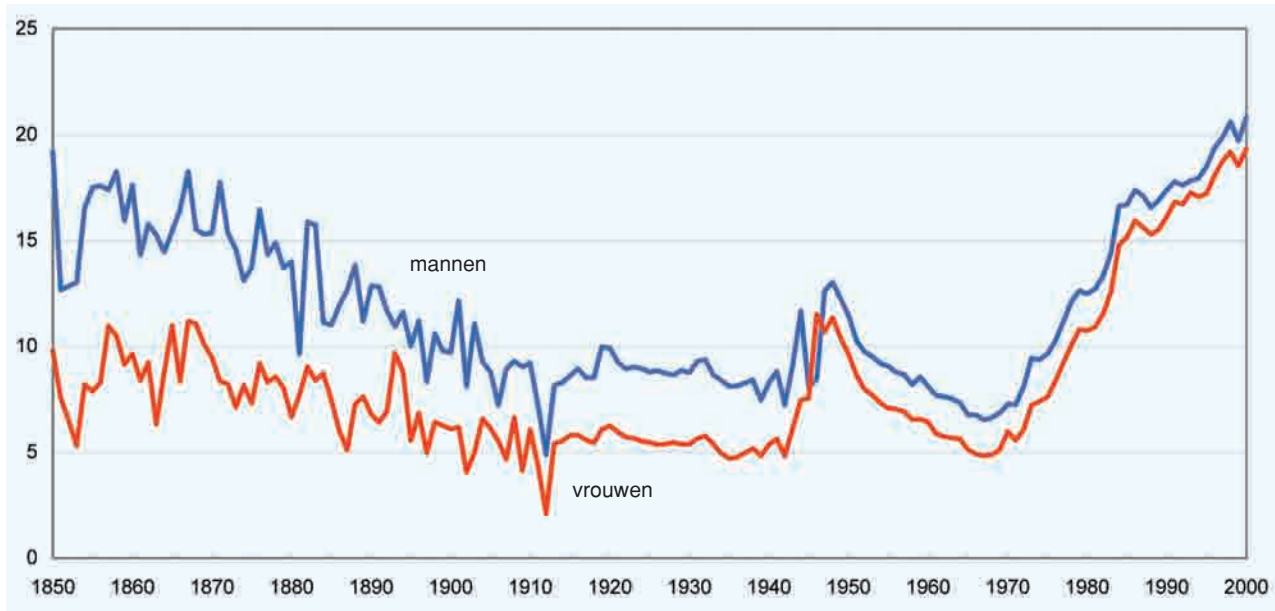
Afgezien van de vaak sterke jaarlijkse fluctuaties daalt gedurende de jaren 1850 tot 1910 het percentage van de huwelijken waarbij de man eerder gehuwd is geweest van omstreeks 15 procent tot omstreeks 10 procent. Voor vrouwen doet zich een vergelijkbare daling voor: van circa 10 naar circa 5 procent. Deze daling valt vooral toe te schrijven aan de hogere leeftijd waarop personen in weduwschap geraken. Immers, hoe hoger die leeftijd hoe lager de kans op hertrouw.

Na een periode van weinig verandering neemt na de Tweede Wereldoorlog, vooral onder de vrouwen (oorlogsweduwen), het percentage tweede huwelijken weer toe. In het midden van de jaren zestig wordt weer het vooroorlogse lage niveau bereikt, zij het dat het verschil tussen mannen en vrouwen duidelijk kleiner is geworden. Als gevolg van de sterk toegenomen echtscheiding is het cijfer anno 2000 hoger dan in de 19^e eeuw.

Figuur 17 Gemiddelde leeftijd bij eerste huwelijkssluiting voor mannen en vrouwen, 1850-2000*

*Voor de jaren 1920-1934 ontbreken de gegevens.
Bronnen: Van Poppel, 1992; CBS.

Figuur 18 Percentage niet voor de eerste maal huwendes, 1850-2000

Bronnen: Van Poppel, 1992; CBS.

Van een steeds groter deel van de huwelijken is een van beide partners al eerder gehuwd geweest. Huwelijken worden mede daardoor op hogere leeftijd gesloten. Het onderscheid in kleding en ceremonieel tussen eerste en tweede huwelijk dat lang gebruikelijk was (soberder, veel minder in de voor jong-gehuwden bestemde meimaand, geen uitwisseling van ringen) is langzamerhand aan het vervagen.

Foto: Harry Kischemöller.

Regionaal

Huwelijkssluiting

In de periode 1850-1950 wordt er naar verhouding in Limburg en Noord-Brabant duidelijk minder getrouwd dan in Noord- en Zuid-Holland (Tabel 10). Het aantal gesloten huwelijken per 1000 inwoners schommelt in de overige provincies gedurende deze jaren min of meer rond het nationale gemiddelde.

Na 1950 beginnen Limburg en Noord-Brabant een inhaalslag, terwijl in Noord- en Zuid-Holland de trouwactiviteit beneden het voor Nederland geldende niveau daalt. Verder daalt het aantal huwelijken per 1000 inwoners in Groningen sterk.

In 2000 is het echter niet Groningen dat de laagste positie inneemt maar verrassenderwijs Flevoland. Dit betekent dat er in Flevoland naar verhouding weinig wordt getrouwd, maar dat wil geenszins zeggen dat de inwoners van Flevoland weinig trouwlustig zijn. Het tegendeel is zelfs waar. De verklaring hiervoor is dat het sinds kort mogelijk is om vrijelijk de gemeente te kiezen waar men wil trouwen. Vooral inwoners van Flevoland blijken deze mogelijkheid aan te grijpen om buiten de eigen provincie te trouwen.

Tabel 10 Huwelijkssluiting per provincie, 1850, 1900, 1950 en 2000

	1850	1900	1950	2000	1850	1900	1950	2000
	aantal x 1000				per 1000 inwoners			
Groningen	1,8	2,4	3,7	2,8	9,9	8,2	8,1	5,1
Friesland	2,3	2,8	3,6	3,6	9,2	8,2	7,6	5,7
Drenthe	0,7	1,3	2,4	2,5	8,7	8,5	8,5	5,3
Overijssel	1,8	2,6	5,5	6,1	8,1	7,7	8,3	5,6
Flevoland	0,0	0,0	0,0	1,3	0,0	0,0	0,0	4,2
Gelderland	3,0	4,2	8,8	11,6	8,3	7,4	8,1	6,0
Utrecht	1,4	1,8	4,6	6,9	9,3	7,2	8,0	6,3
Noord-Holland	4,9	7,7	15,8	14,0	10,4	8,0	8,6	5,6
Zuid-Holland	5,9	9,0	20,5	17,8	10,3	7,9	8,6	5,2
Zeeland	1,5	1,6	2,1	2,0	9,1	7,4	8,0	5,4
Noord-Brabant	2,7	4,0	9,7	13,3	7,0	7,2	7,8	5,6
Limburg	1,3	2,0	6,3	6,2	6,6	7,1	8,7	5,4
Nederland	27,4	39,4	83,1	88,1	8,9	7,7	8,3	5,6

Bron: CBS.

Huwelijkssluiting per gemeente

Een meer genuanceerd beeld van de regionale verschillen wordt verkregen door af te dalen naar het gemeentelijke niveau. Voor een viertal tijdstippen, rond 1880, 1930, 1960 en 2000, is voor iedere gemeente berekend welk deel van de niet-gehuwde bevolking in een bepaald jaar een huwelijk sluit. Ofschoon de gehanteerde definities (noodgedwongen) enigszins van elkaar verschillen zijn de kaartbeelden onderling goed te vergelijken.

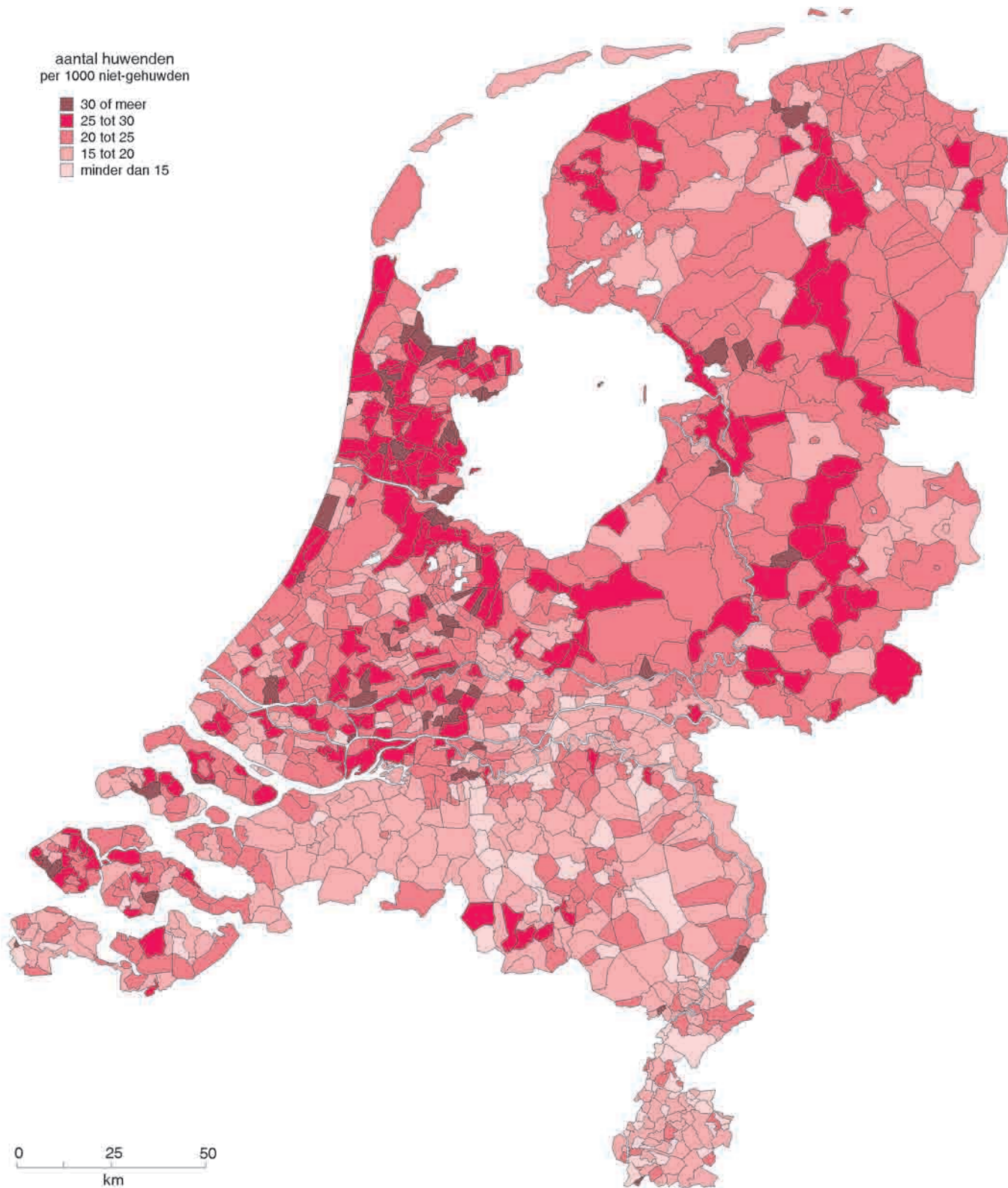
In 1880 is een tegenstelling zichtbaar tussen Zuid-Nederland en de rest van het land. In Noord-Brabant en Limburg treden in deze periode veel minder personen in het huwelijk dan in de overige provincies (*Kaart 10a*). Met name in Noord-Holland boven het IJ, in het westen van Utrecht en het oostelijk deel van Zuid-Holland, maar ook in Overijssel en Noord-Nederland, worden gemeenten aangetroffen waar niet-gehuwden een grote kans lopen een huwelijk te sluiten. Ook hierbij gaat het weer om een patroon met een grote mate van continuïteit. Immers, in 1930 is blijkens *Kaart 10b* de tegenstelling Zuid-Nederland versus de rest praktisch ongewijzigd. Waarnemers uit de 19^e eeuw brengen de positie van het Zuiden in verband met 'het door zoo velen in Noord-Brabant en Limburg om godsdienstige redenen gekozen celibataire leven'. Ook is gewezen op de geringe expansiemogelijkheden van de economie, waardoor de jonge man en vrouw met huwelijksplannen lang moesten wachten voor men uitzicht had op een zeker zelfstandig bestaan.

Hedendaagse onderzoekers hebben een veelheid van verklaringen gegeven voor de afwijkende positie van Zuid- en Oost-Nederland waaronder: culturele verschillen, onder meer een zich langer handhaven van een patriarchale sfeer in het Oosten en het Zuiden (die een grotere invloed van ouders met zich meebracht op de partnerkeuze, op het tijdstip van trouwen en op de afdracht van inkomen); demografische verschillen in de zin van aanzienlijke vrouwenoverschotten in de steden, als gevolg van migratie; verschillen in de familiale structuur, onder andere door traditionele samenwoningen van ouderparen met hun getrouwde kinderen.

Na de Tweede Wereldoorlog begint een periode waarin het huwelijk vrijwel algemeen wordt, ook in Zuid-Nederland. De jaren vijftig en zestig kunnen worden gekarakteriseerd als de bloeitijd van het traditionele huwelijk. In de kaart voor 1960 (*Kaart 10c*) overheersen de donkere kleuren, met hoge cijfers voor de huwelijkssluiting in vrijwel alle delen van het land.

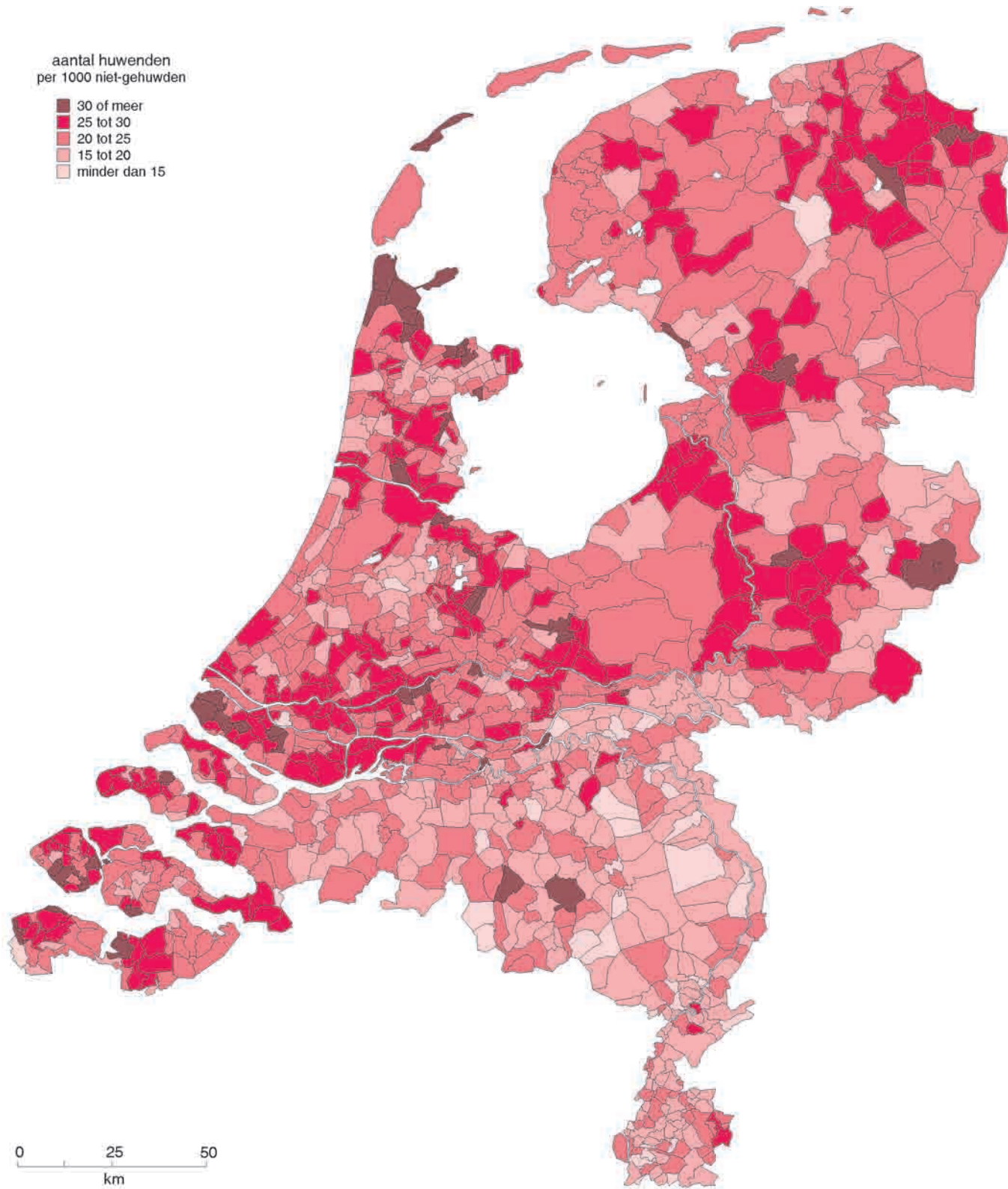
In 2000 heeft het huwelijk als uniek kader voor de voortplanting van kinderen afgedaan. Over de gehele linie zijn de huwelijkscijfers gedaald (*Kaart 10d*). De mate waarin dat is gebeurd is echter toch verschillend. In een strook van gemeenten, die min of meer de contouren volgt van de 'Protestantenband', is het huwelijk nog redelijk populair. Daarentegen is in grote delen van de Randstad het aantal personen dat een huwelijk sluit duidelijk minder groot dan in de jaren zestig van de 20^e eeuw.

Kaart 10a **Huwelijkssluiting per gemeente, 1880**

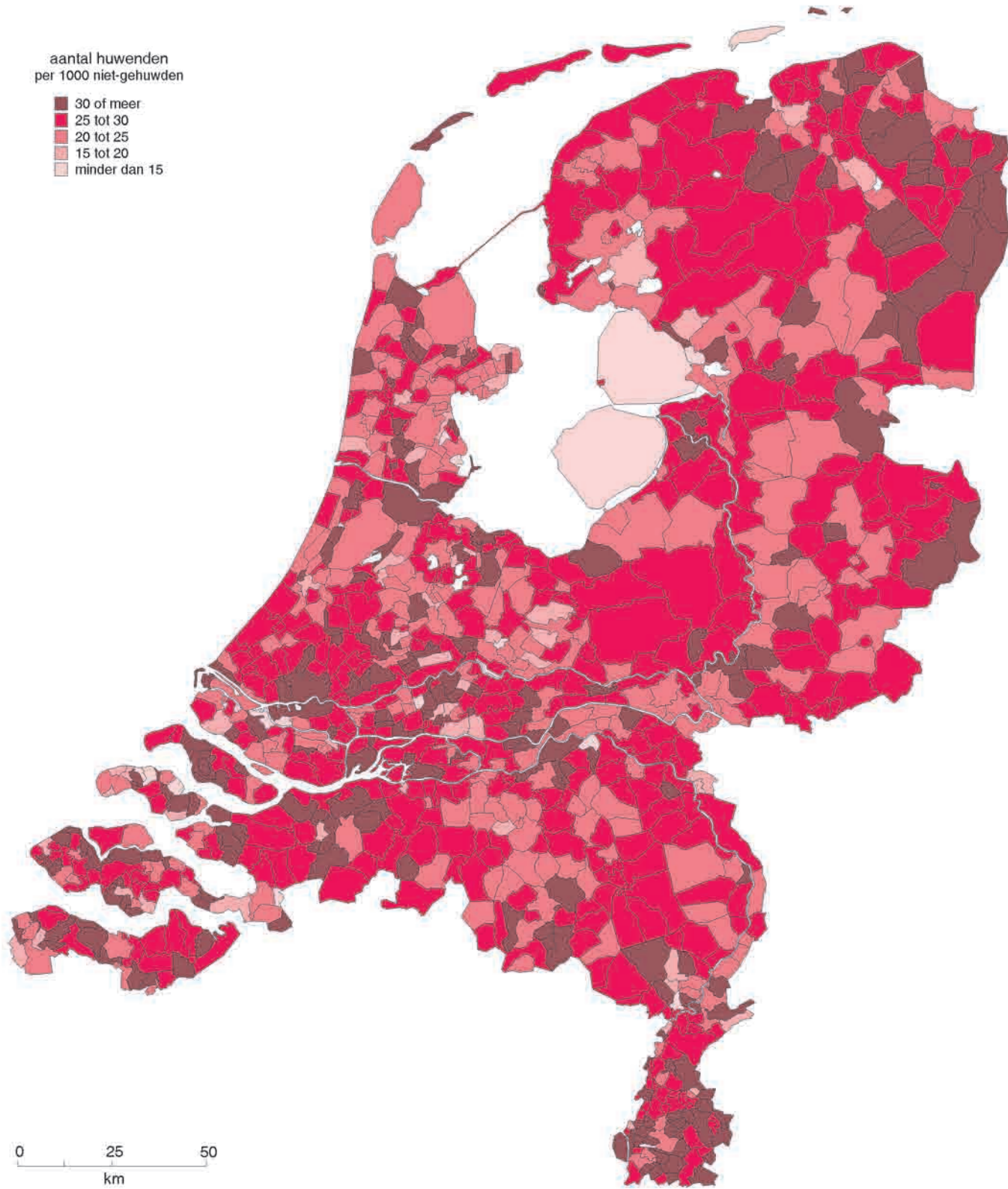
Bron: HED.

Kaart 10b **Huwelijkssluiting per gemeente, 1930**

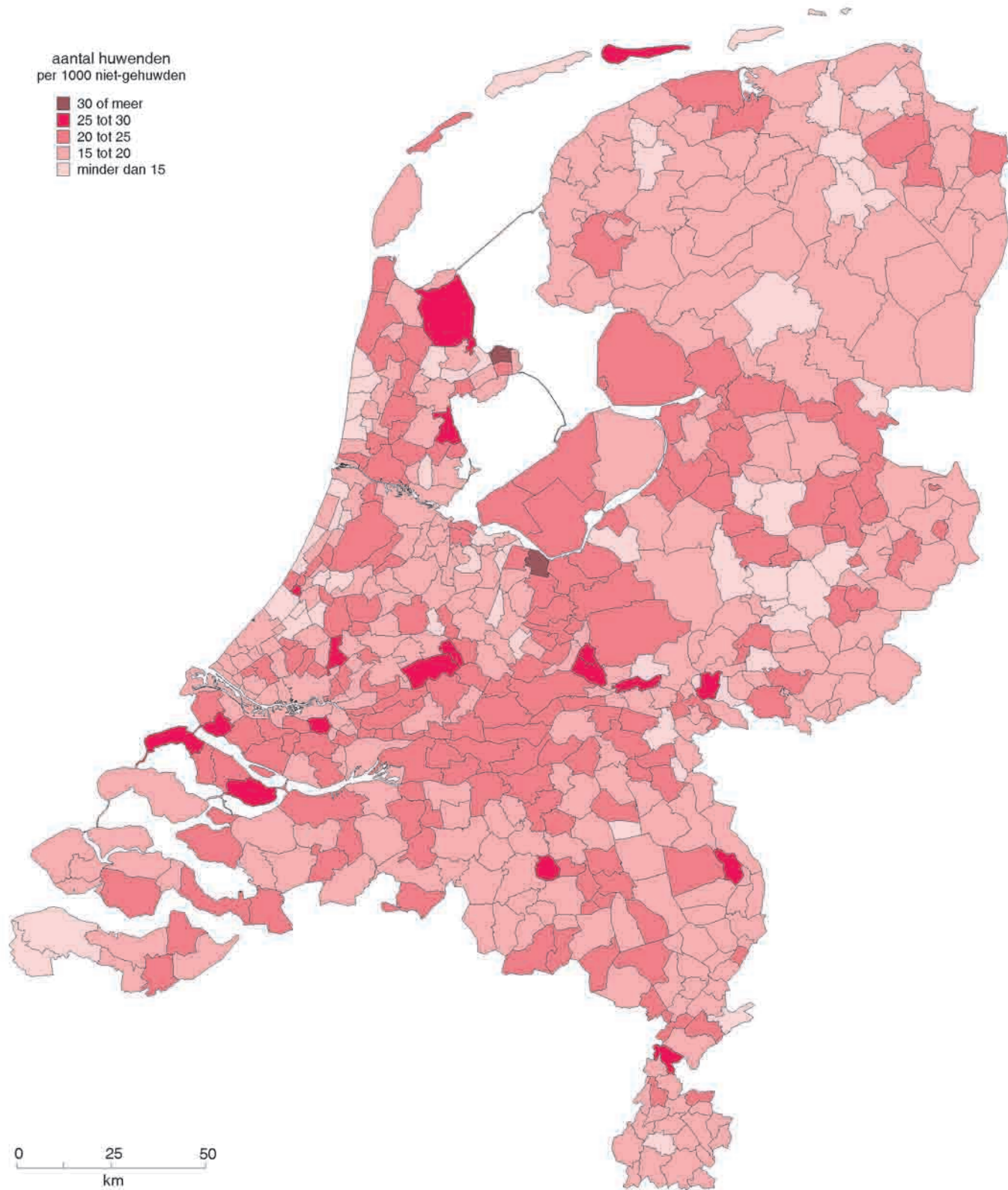
Bron: CBS.

Kaart 10c Huwelijkssluiting per gemeente, 1960

Bron: CBS.

Kaart 10d Huwelijkssluiting per gemeente, 2000

Bron: CBS.

Echtscheiding

Veruit het grootste deel van de huwelijken werd en wordt in Nederland ontbonden door het overlijden van man of vrouw. Regionale verschillen in huwelijksontbinding door overlijden worden grotendeels bepaald door de regionale sterfteverschillen. Deze komen in het hoofdstuk 'Sterfte' aan de orde. Hier wordt uitsluitend aandacht besteed aan regionale verschillen in huwelijksontbinding door echtscheiding.

Echtscheidingen zijn in Nederland lang zeer ongebruikelijk geweest. Een eenmaal aangegaan huwelijk werd immers in principe voor het leven gesloten. Er konden decennia voorbijgaan zonder dat er een echtscheiding in de registers van de burgerlijke stand van een gemeente werd bijgeschreven. Pas vanaf 1883 telt de provincie Noord-Brabant ieder jaar ten minste één echtscheiding terwijl dat in Limburg pas vanaf 1886 het geval is. Dit betekent natuurlijk niet dat mannen en vrouwen in die provincies geen huwelijksproblemen hadden waarvoor echtscheiding een oplossing kon zijn. Van een deel van de huwelijken die ontbonden werden vond de inschrijving van de echtscheidingsakte echter plaats buiten de gemeente waar het paar tijdens het huwelijk had gewoond. Veel partners ves-

tigden zich in geval van huwelijksproblemen in een andere gemeente. Dat hield mede verband met de negatieve houding die tegenover echtscheiding bestond maar natuurlijk ook omdat men daarmee de kans de partner tegen het lijf te lopen aanmerkelijk reduceerde.

Thans onderscheidt Flevoland zich niet alleen door relatief veel huwenden maar ook door relatief veel echtscheidingen (*Tabel 11*). Dit is een gevolg van over het algemeen nog 'jonge huwelijken' (huwelijksduur korter dan tien jaar) die een grotere echtscheidingskans kennen dan de wat langer bestaande huwelijken. Het verschil met Noord- en Zuid-Holland is bij de echtscheiding echter duidelijk kleiner dan bij de huwelijksluiting.

Vergeleken met vroeger zijn de provinciale verschillen in de mate van echtscheiding in 2000 sterk verminderd, maar ze bestaan nog wel degelijk. In de Randstad vinden relatief meer echtscheidingen plaats dan in de rest van Nederland, met name vergeleken met Drenthe en Overijssel. De provinciale verschillen kunnen vooral worden toegeschreven aan het feit dat echtscheidingen in de grote steden frequenter voorkomen dan elders.

Tabel 11 Echtscheiding per provincie, 1880, 1930, 1970 en 2000

	1880	1930	1970	2000	1880	1930	1970	2000
	aantal x 1000				per 1000 echtparen			
Groningen	0,0	0,1	0,3	1,0	0,2	0,8	2,5	8,8
Friesland	0,0	0,1	0,2	1,1	0,2	0,7	1,8	7,7
Drenthe	0,0	0,0	0,1	0,9	0,1	0,7	1,4	7,4
Overijssel	0,0	0,1	0,5	1,8	0,1	0,6	2,1	7,3
Flevoland				0,9				12,8
Gelderland	0,0	0,1	0,8	3,6	0,1	0,8	2,4	8,0
Utrecht	0,0	0,1	0,6	2,2	0,3	1,5	3,5	9,4
Noord-Holland	0,1	0,9	2,7	5,8	0,4	3,0	4,9	11,4
Zuid-Holland	0,1	1,1	2,9	7,4	0,5	2,9	4,1	10,1
Zeeland	0,0	0,0	0,2	0,8	0,2	0,6	2,0	8,5
Noord-Brabant	0,0	0,1	0,9	5,0	0,0	0,4	2,3	9,1
Limburg	0,0	0,1	0,5	2,4	0,0	0,6	2,4	8,8
Nederland	0,2	2,7	10,3	32,9	0,3	1,7	3,4	9,3

Bron: CBS.

Echtscheiding per gemeente

Binnen provincies is sprake van een grote variatie in de mate van huwelijksontbinding door echtscheiding.

Kaart 11a toont het aantal van echt scheidende personen per 1000 gehuwden rond het jaar 1880. Deze kaart illustreert dat de grote steden, waar men in betrekkelijke anonimiteit kan leven, een geschikte plek vormen om aan de sociale controle te ontsnappen. Het zijn dan ook vooral de grote steden in West-Nederland waar al in de 19^e eeuw mensen echtscheiding aangrijpen om van een partner af te komen. Met name in het zuiden van het land vormt de binding aan het katholicisme, met de sterke nadruk op de onontbindbaarheid van het huwelijk en de met echtscheiding gepaard gaande sociale en kerkelijke uitsluiting, een voor velen onoverkomelijke belemmering. Ook in het oosten van het land zijn echtscheidingen omstreeks 1880 nog betrekkelijk zeldzaam. Bedacht moet ook worden dat de onderlinge afhankelijkheid tussen de echtelieden in grote delen van het Nederlandse platteland met zijn gezinsbedrijven in die tijd groter is dan in een stedelijke omgeving.

Rond 1930, een periode waarin het jaarlijkse aantal echtscheidingen circa 15 maal groter is dan in 1880, is de tegenstelling tussen de steden in de

Randstad en het meer landelijke Zuid- en Oost-Nederland nog even sterk aanwezig (*Kaart 11b*). In rooms-katholieke streken is de weerstand tegen echtscheiding slechts weinig verminderd al worden er nu relatief meer huwelijken door echtscheiding ontbonden in de Mijnstreek. Ook in de stedelijke gemeenten in Oost- en Noord-Nederland is het verschil ten opzichte van West-Nederland geringer geworden.

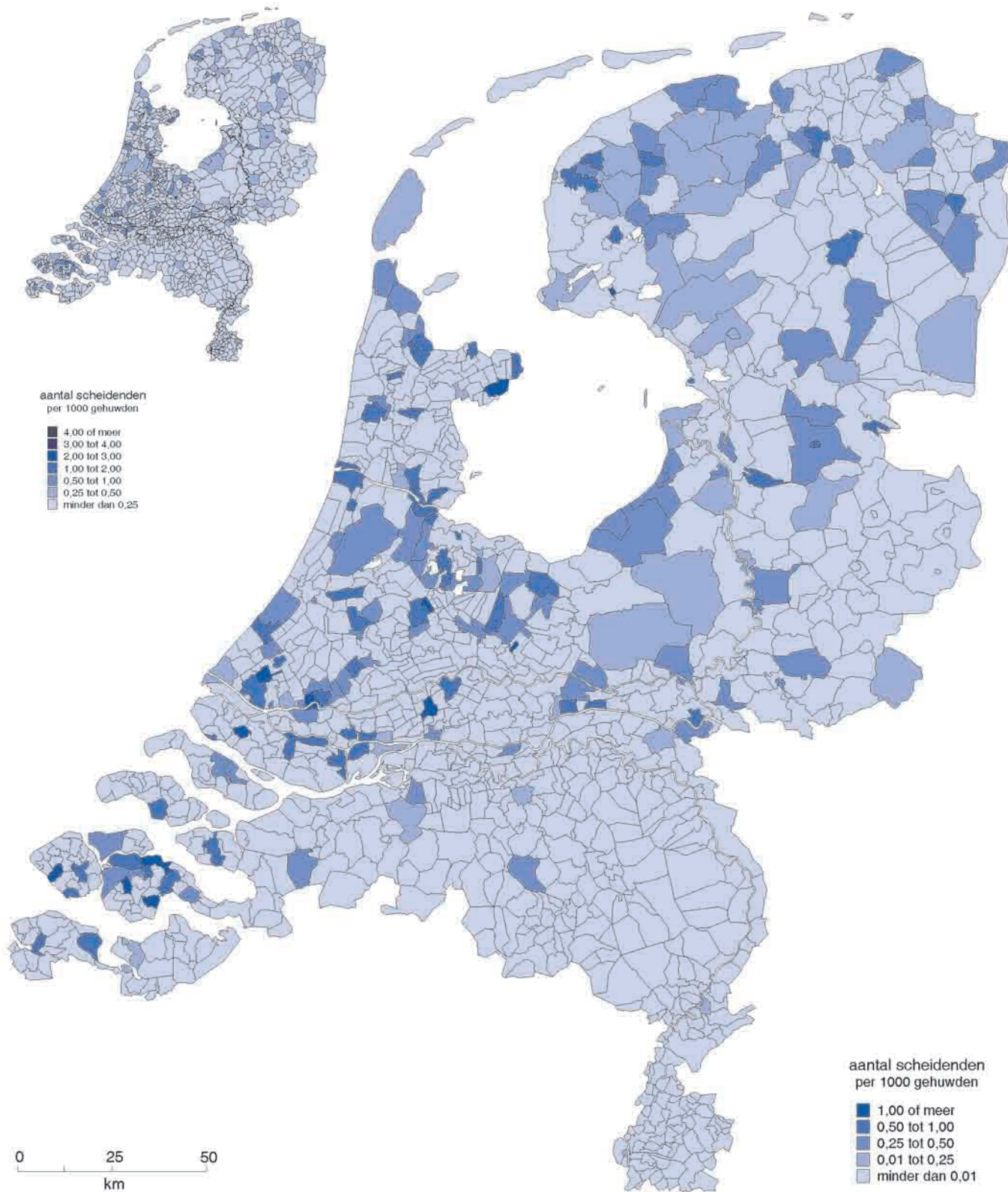
In het jaar 2000 zijn er nog steeds grote verschillen. De Randstad en daarbinnen met name de grotere steden tellen naar verhouding veel meer echtscheidingen, terwijl het buiten de Randstad eveneens de steden zijn die hogere cijfers hebben (*Kaart 11c*). Oost-Nederland, Oost-Brabant en Noord-Limburg worden door relatief lage echtscheidingscijfers gekenmerkt. Onderzoek wijst uit dat culturele verschillen tussen gemeenten (de mate van kerkelijkheid en de sterkte van de aanhang van niet-confessionele partijen) en de mate van sociale integratie van de bewoners in belangrijke mate verantwoordelijk zijn voor deze verschillen.

Voor een groot deel van de Nederlandse bevolking bleef, zeker tot aan de Tweede Wereldoorlog, echtscheiding een uiterst kwalijke zaak. Nog in 1947 was 47 procent van de bevolking van mening dat echtscheiding moeilijker gemaakt diende te worden. Dat echtscheiding sterk werd afgekeurd moge blijken uit het feit, dat op het platteland volksgerichten nog tot in de twintiger jaren van deze eeuw niet ongebruikelijk waren, wanneer echtelieden gescheiden van elkaar leefden of overspel hadden gepleegd. Echtbrekers liepen het risico dat ze op een mestwagen onder groot gejoel van de menigte werden rondgereden. Kar waarin twee 'echtbrekers' zijn rondgereden in Staphorst, november 1961.

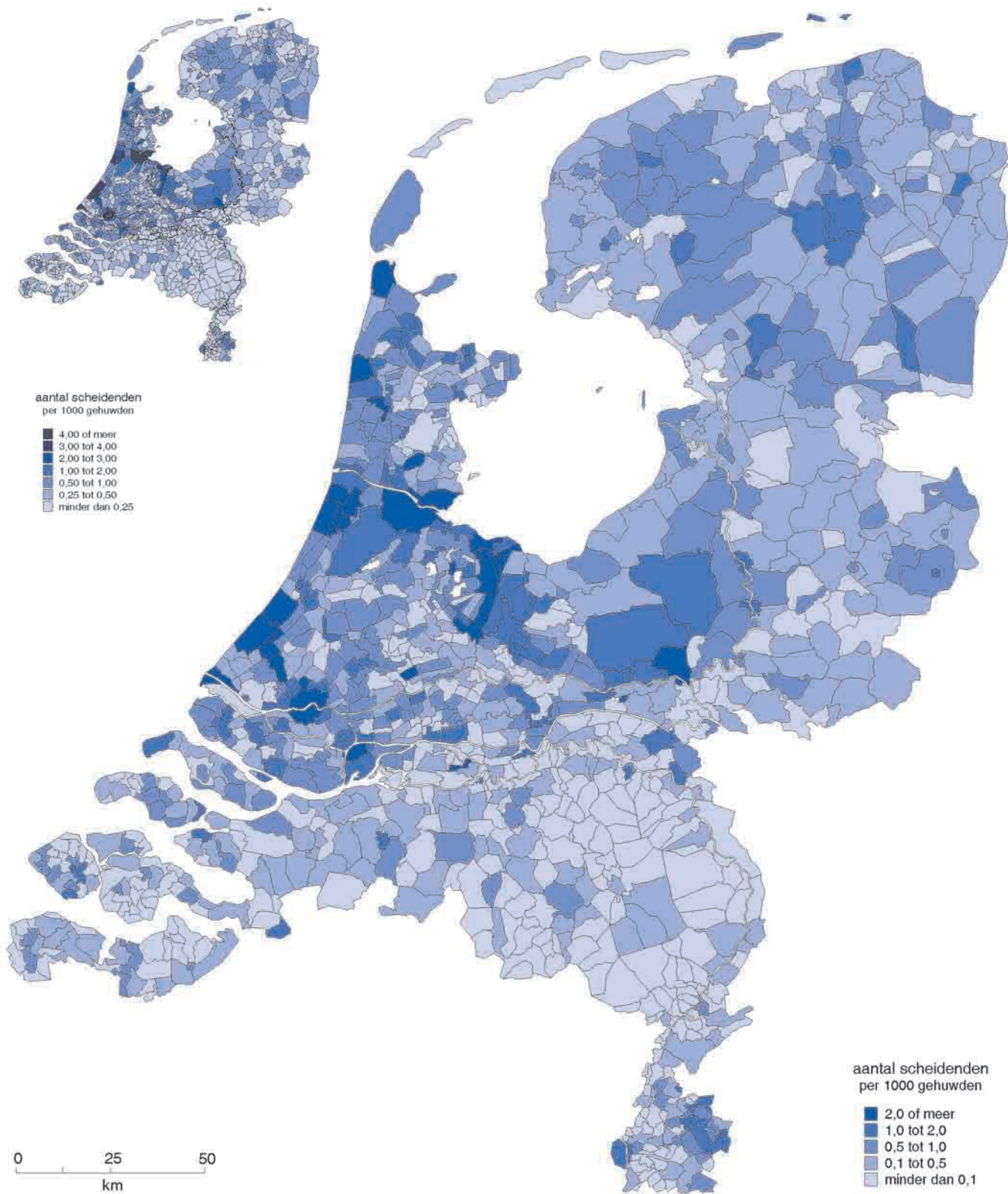
Foto: Spaarnestad Fotoarchief.

Kaart 11a Echtscheiding per gemeente, 1880

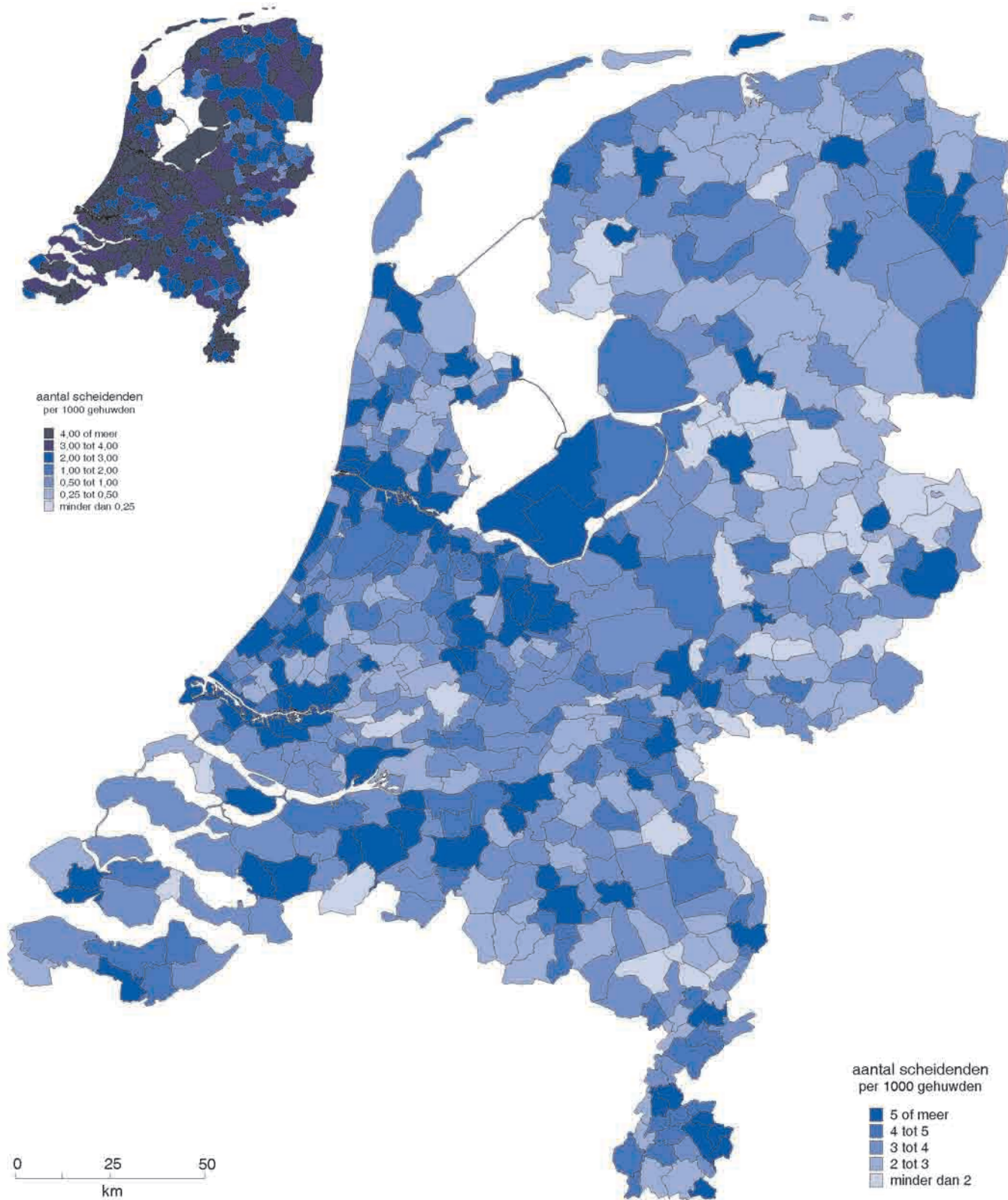
Bron: CBS.

Kaart 11b Echtscheiding per gemeente, 1930

Bron: CBS.

Kaart 11c Echtscheiding per gemeente, 2000

Bron: CBS.

Sterfte

Nationaal

Naarmate de Nederlandse bevolking in omvang toeneemt en een groter deel van de bevolking uit ouderen gaat bestaan neemt het jaarlijkse aantal sterfgevallen toe. Dat hoeft nog niet te betekenen dat Nederlanders een slechtere gezondheid krijgen en een hoger sterfterisico gaan lopen. Dat blijkt al wanneer men het aantal overledenen per 1000 van de bevolking (het bruto sterftecijfer) berekent (Figuur 19).

Tot circa 1880 waren jaarlijkse schommelingen het meest opmerkelijk aan dit cijfer. De onzekerheid die het leven omgaf werd voor een belangrijk deel teweeggebracht door sterfte als gevolg van epidemische ziekten.

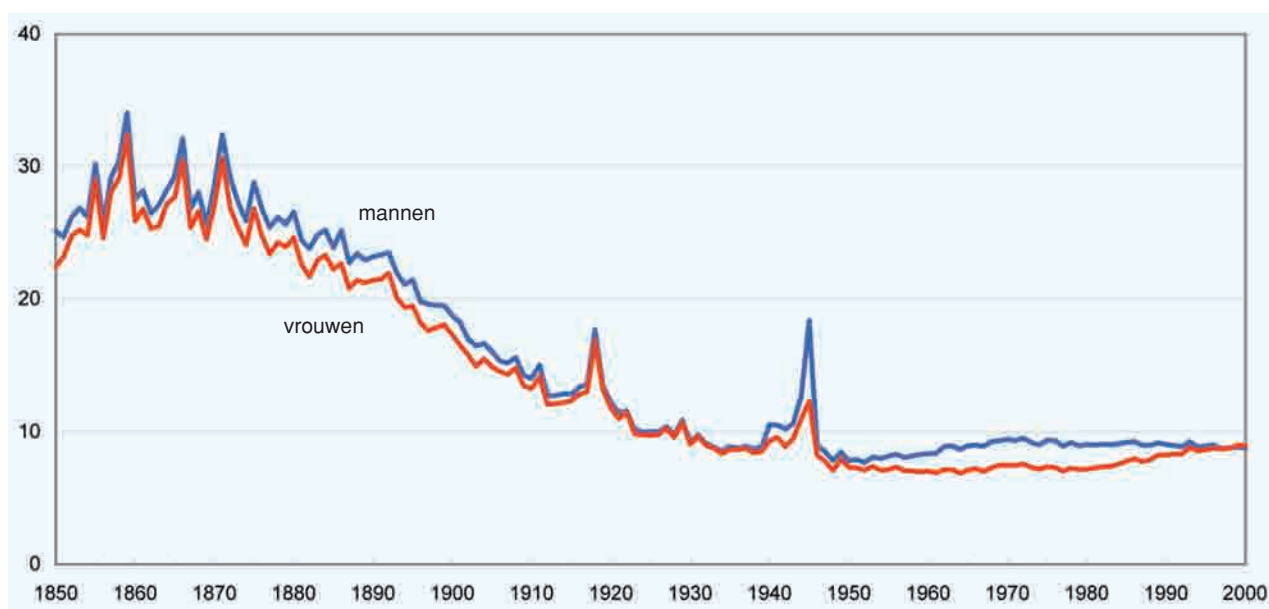
Na 1880 komt aan die fluctuaties een einde en begint het bruto sterftecijfer, afgezien van de Spaanse griep in 1918 en de Tweede Wereldoorlog, aan een regelmatige daling die voortduurt tot

omstreeks 1950. Het niveau bij de mannen ligt daarbij steeds iets boven het niveau bij de vrouwen.

In de tweede helft van de 20^e eeuw neemt het bruto sterftecijfer voor de mannen eerst iets toe om later weer wat terug te lopen. Voor de vrouwen blijft het niveau tot de jaren tachtig op gelijke hoogte om daarna iets toe te nemen. Uiteindelijk zijn tegen de eeuwwisseling de beide sterftecijfers praktisch gelijk aan elkaar.

Sterftecijfers houden geen rekening met veranderingen in de leeftijdsamenstelling van de bevolking. Om deze reden wordt het verloop van de sterfte vaak weergegeven door middel van de gemiddelde levensduur van de bevolking (ook wel levensverwachting bij de geboorte genoemd: het aantal jaren dat een pasgeborene kan verwachten te leven), waarbij een dergelijke correctie wel plaatsvindt.

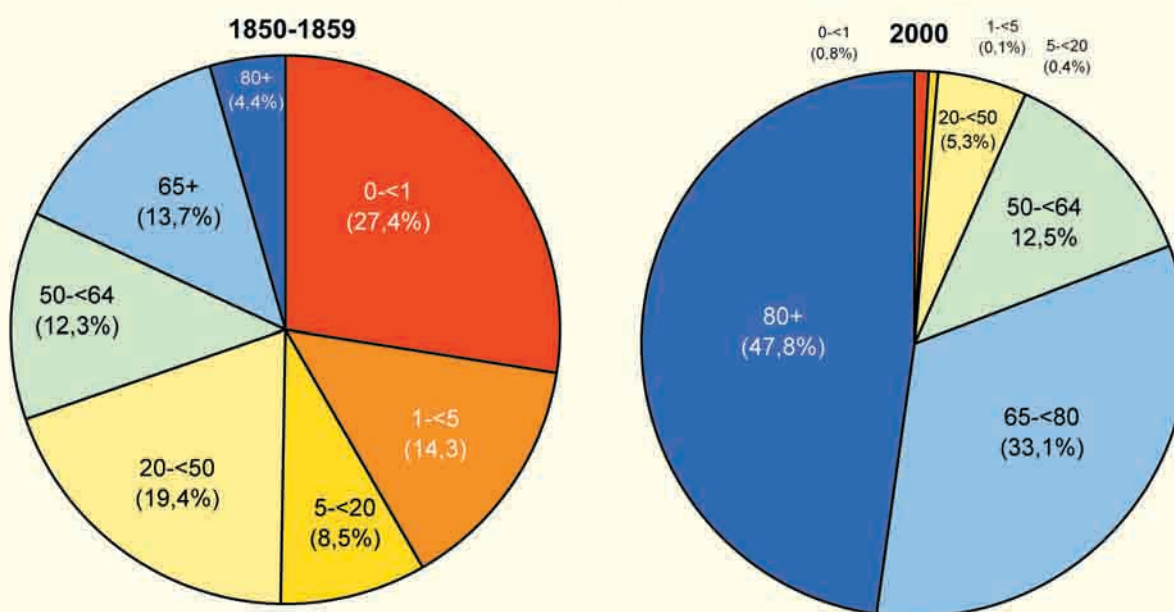
Figuur 19 Overledenen per 1000 inwoners (bruto sterftecijfer) per geslacht, 1850-2000

Bron: CBS.

Sterfte in het eerste levensjaar vormt lange tijd de belangrijkste component van de sterfte: in het midden van de 19e eeuw is in circa 27 procent van alle sterfgevallen sprake van het overlijden van een kind beneden één jaar (Figuur 20). Sterfgevallen van kinderen beneden de vijf jaar vormen 41 procent van het totaal. Tegenwoordig is dat minder dan één procent. In het midden van de 19e eeuw heeft 19 procent van de overlijdensgevallen de 65-jarige leeftijd overschreden. Nu is dat bij meer dan 80 procent het geval.

Figuur 20 Verdeling van sterfgevallen naar leeftijd bij overlijden, 1850-59 en 2000

Bronnen: Tabeau *et al.*, 1994; CBS.

De levensverwachting bij de geboorte schommelt aanvankelijk van jaar op jaar aanzienlijk maar neemt vanaf het midden van de jaren zeventig van de 19^e eeuw bijna zonder onderbreking toe (Figuur 21). Vooral na 1900 wordt terreinwinst geboekt. In de jaren vijftig van de 20^e eeuw lopen mannen echter een achterstand op ten opzichte van de vrouwen, vooral als gevolg van toenemende sterfteverschillen op hoge leeftijden. Pas sinds kort is een voorzichtige inhaalbeweging zichtbaar.

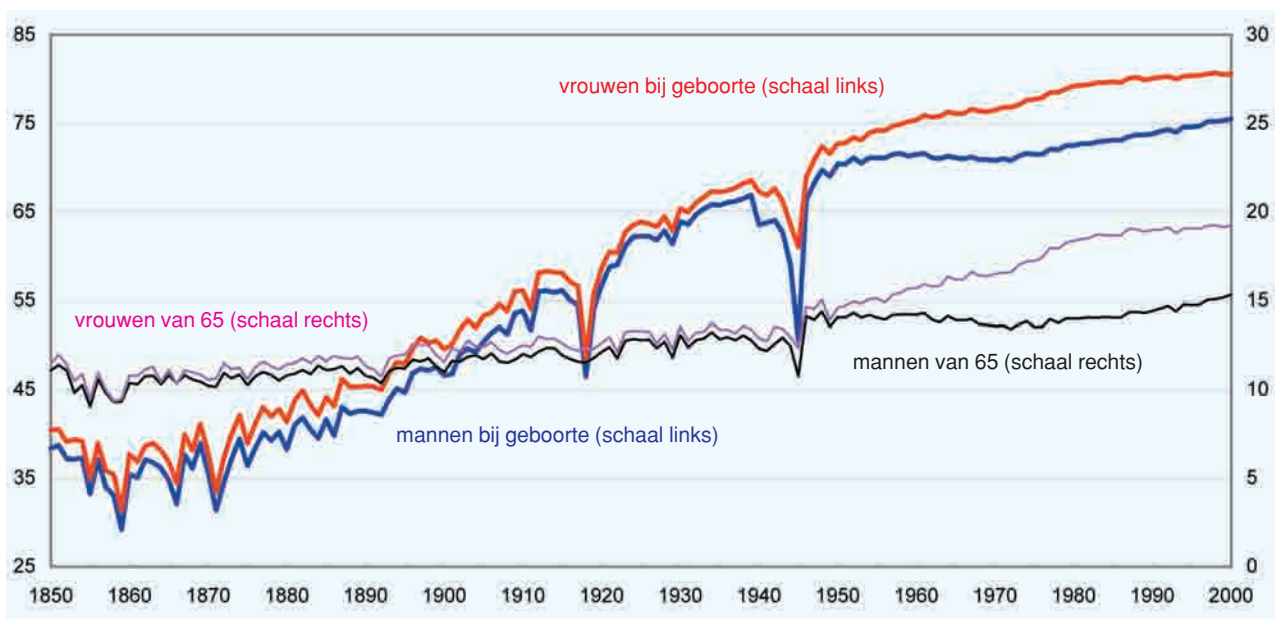
Het is met name de enorme verandering in het sterfterisico van zuigelingen (kinderen jonger dan één jaar) die voor de verlenging van de menselijke levensduur verantwoordelijk is (Figuur 22). Dat neemt niet weg dat ook op hoge leeftijden de sterftetekansen aanzienlijk zijn gedaald. Daarvan getuigt de ontwikkeling van de levensverwachting van 65-jarige mannen en vrouwen. Dat getal verdubbelde bij vrouwen bijna sedert 1850; bij mannen is de toename minder spectaculair.

De fascinerende en voor de samenleving zo ingrijpende veranderingen in het sterftepatroon verdienen het om wat langer bij stil te staan. Daartoe is in de Figuren 23a en 23b geschetst hoe voor de verschillende leeftijden tussen 0 en 95 jaar de kansen

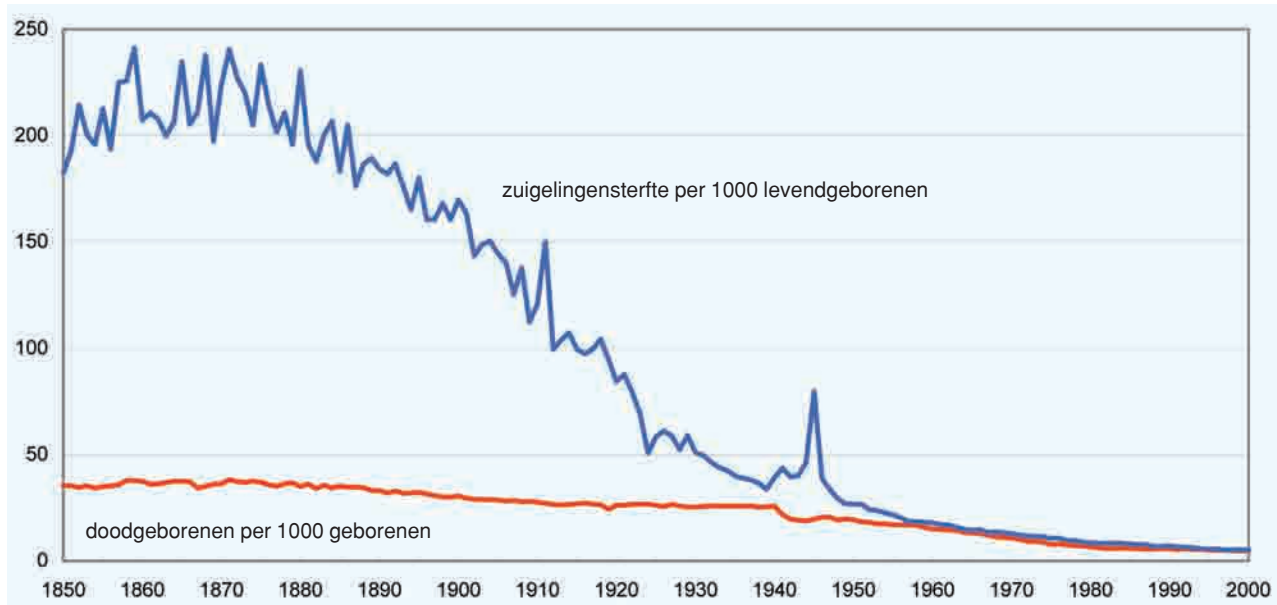
op overlijden zich sedert 1850 hebben ontwikkeld. Voor elk jaar sedert 1850 (de horizontale as) en voor elke leeftijd (de verticale as) is door middel van kleurnuanceringen de hoogte van de sterftetekansen aangegeven: van licht naar donker nemen de kansen om in het desbetreffende jaar en op de desbetreffende leeftijd te overlijden toe van minder dan 1 per 1000 via 1 tot 2,5 procent naar meer dan 15 procent.

Bij vrouwen en mannen doen zich in grote lijnen dezelfde ontwikkelingen voor. Gebieden met sterfte boven de 15 procent verdwijnen eerst bij de allerjongsten, later ook bij de alleroudsten. Een steeds groter deel van de leeftijden kent sterftetekansen beneden de 1 per 1000. Sterftetekansen tussen 1 en 2 per 1000, al zichtbaar rond 1910 rond de 10-jarige leeftijd, verbreiden zich over alle leeftijden tussen 1 en 45 bij de vrouwen, en tussen 1 en 40 bij de mannen. Sterftetekansen van een gegeven hoogte schuiven steeds meer op naar hogere leeftijden. Duidelijk zijn ook incidenten zichtbaar als de verschillende epidemieën, de Spaanse griep (1918) en de Tweede Wereldoorlog. Bij jonge mannen is ook de 'epidemie' van de verkeersongevallensterfte zichtbaar tussen het einde van de jaren vijftig en het midden van de jaren zeventig.

Figuur 21 Levensverwachting bij geboorte en op leeftijd 65, 1850-2000

Bronnen: Tabeau *et al.*, 1994; CBS.

Figuur 22 Doodgeboorte en zuigelingensterfte, 1850-2000

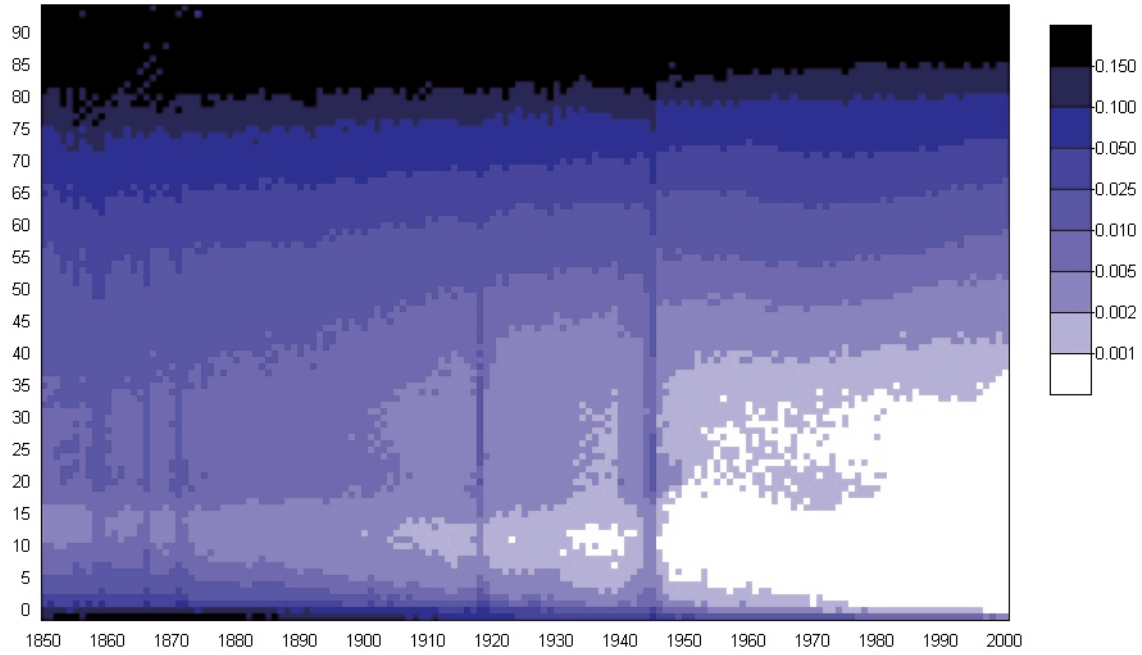
Bronnen: Tabeau *et al.*, 1994; CBS.

Tot ver in de 19e eeuw was het arsenaal van therapieën waarover medici beschikten nauwelijks effectief bij ziekte van kleine kinderen. In de lagere sociale klassen werd lang onderscheid gemaakt tussen patiënten die voor 'Onze Lieve Heer' waren (de kleine kinderen en oude mensen) en die welke voor de dokter waren (mannen en vrouwen in de bloei van hun leven). Het afbeelden van overleden kinderen heeft een vrij lange traditie. De meest aangrijpende zijn die van een kind op zijn doodsbedje, een genre dat in Vlaanderen in de 15e eeuw ontstaat. Post mortem fotografie is een voortzetting van deze traditie.

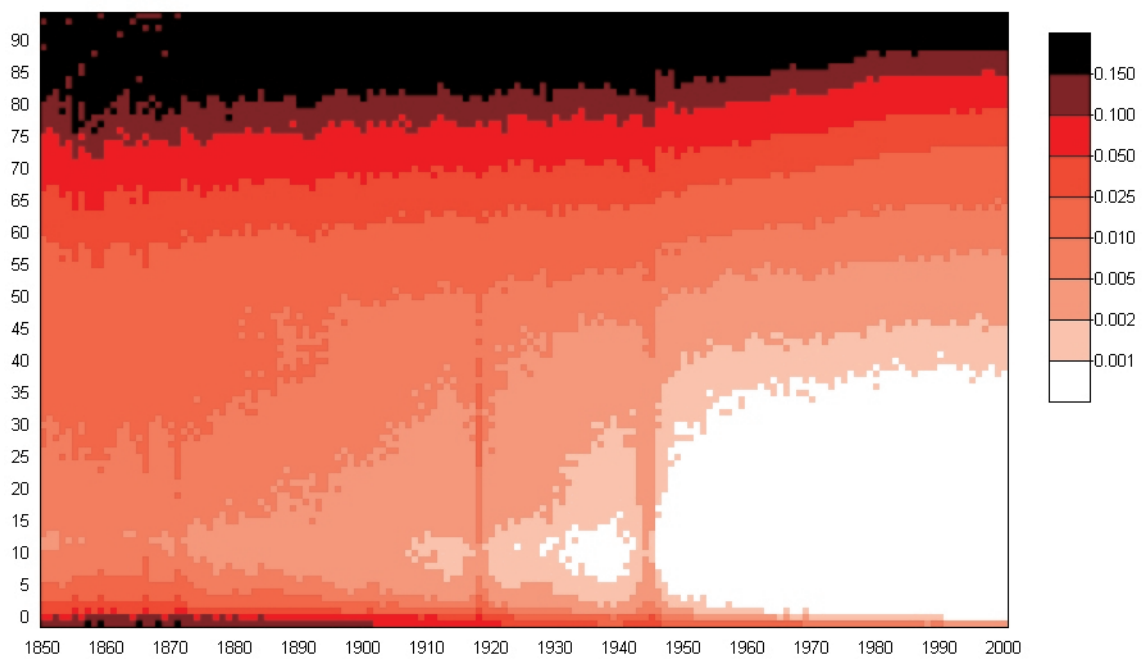
Foto J. Vels. Collectie Prentenkabinet van de Rijksuniversiteit Leiden.

Figuur 23a Ontwikkeling van de sterftekansen in Nederland naar leeftijd, mannen, 1850-2000

Bronnen: Tabeau *et al.*, 1994; CBS.

Figuur 23b Ontwikkeling van de sterftekansen in Nederland naar leeftijd, vrouwen, 1850-2000

Bronnen: Tabeau *et al.*, 1994; CBS.

Praktische ervaring en wetenschappelijk onderzoek naar de oorzaken van zuigelingensterfte wezen uit dat door het geven van borstvoeding de sterftekansen van zuigelingen enorm konden worden gereduceerd. In Den Haag wees onderzoek in 1908 bijvoorbeeld uit dat in de laagste welstandsklasse iets meer dan 6 procent van de geboren kinderen stierf wanneer uitsluitend gedurende enkele maanden borstvoeding werd gegeven; bij uitsluitend kunstmatige voeding stierf meer dan 30 procent van de geboren kinderen voor de eerste verjaardag. Propaganda voor borstvoeding komt in Nederland al vanaf ca 1840 op gang maar werd pas echt op grote schaal aangepakt na 1900.

De borstvoeding gevende moeder als voorbeeld in 1888, met achter haar de gezondheidsbeschermengel; in 1921 werd de allegorische figuur vervangen door een zuster als beschermengel (ontleend aan Myriam Daru, *Hygiënisering en moralisering van de gezondheidszorg*, 1998).

Affiche Zuigelingenzorg, 1921.
Ontwerp Pieter van Geldrop.
Collectie Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam.

Tekening van Louis Raemakers.
Uit: M. Roelvink, *Lessen in gezondheidsleer*, Den Haag 1910.
Collectie Universiteitsbibliotheek Amsterdam.

Regionaal

Op provinciaal niveau is het mogelijk om voor de periode sinds 1850 een beeld te schetsen van het verloop van het bruto sterftecijfer (*Tabel 12*).

Evenals dat voor de geboorte het geval was springen met name de provincies Noord-Brabant en Limburg in het oog met eerst een sterke stijging van het sterfteniveau ten opzichte van het nationale gemiddelde en daarna een nagenoeg even sterke daling. Voor Zeeland en, zij het minder sterk, Noord- en Zuid-Holland is de beweging juist tegengesteld. Opvallend is verder dat het sterfteniveau in de drie noordelijke provincies zich in de tijd heeft ontwikkeld van relatief laag vergeleken met andere provincies tot relatief hoog.

Het is niet voor niets dat de provinciale ontwikkelingen in de sterfte parallel lopen aan die in de geboorte. In de 19^e eeuw is de zuigelingensterfte zodanig hoog dat gebieden waar veel geboorten plaatsvinden automatisch ook gebieden zijn waar veel sterfte plaatsvindt. De vruchtbaarheidsdaling begint in het Westen eerder dan in het Zuiden, waardoor de sterfte in het Zuiden aanvankelijk sterk oploopt ten opzichte van het nationale gemiddelde. Tegenwoordig is de kindersterfte zodanig laag, dat het bruto sterftecijfer juist afneemt naarmate de leeftijdsopbouw van de bevolking jonger is. Dit verklaart de lage sterfte in Flevoland, en tevens de sterke vermindering van de sterfte in de zuidelijke provincies vanaf het midden van de 20^e eeuw.

Tabel 12 Bruto sterftecijfer per provincie, 1850, 1900, 1950 en 2000

	1850	1900	1950	2000
per 1000 inwoners				
Groningen	18,3	16,6	7,9	9,7
Friesland	19,4	16,4	9,1	9,2
Drenthe	20,3	18,1	6,7	9,6
Overijssel	21,6	18,8	7,4	9,1
Flevoland				5,5
Gelderland	21,4	18,2	7,8	8,9
Utrecht	22,6	18,0	8,0	8,2
Noord-Holland	27,4	16,9	7,8	8,9
Zuid-Holland	28,2	17,1	7,2	9,1
Zeeland	27,8	18,4	8,5	10,0
Noord-Brabant	19,7	21,5	7,1	8,1
Limburg	21,5	20,0	7,0	9,3
Nederland	23,7	18,0	7,6	8,9

Bronnen: HED; CBS.

Sterfte per gemeente

In het midden van de 19^e eeuw bestaat er een zeer scherpe tegenstelling tussen het sterftecijfer in het westen van Nederland en dat in de rest van het land (*Kaart 12a*). In grote delen van de provincies Noord- en Zuid-Holland (met uitzondering van de direct aan de kust gelegen gemeenten) en Zeeland en in het laaggelegen westelijk deel van Utrecht sterven per 1000 van de bevolking jaarlijks 30 tot 40 mensen. In Friesland daarentegen, in delen van Gelderland en Brabant bedraagt de sterfte slechts de helft van die in het Westen. Wel zijn er ook in de gebieden buiten het Westen enkele donkere vlekken zichtbaar, die te verklaren zijn uit de aanwezigheid van gestichten en instellingen als kazernes, gevangenissen en weeshuizen, waar de slechte omstandigheden en opeenhoping van mensen tot een verhoogde sterfte hebben geleid. In het Westen

zijn het overigens vooral enkele niet-stedelijke gebieden waar de sterfte extreem hoog is, en niet zozeer de grote steden. Het sterfteniveau ligt in gebieden waar relatief veel kinderen worden geboren hoger dan in gebieden waar relatief weinig kinderen worden geboren, juist omdat de zuigelingensterfte in deze tijd nog zo enorm hoog is.

Tussen de afzonderlijke gemeenten kunnen aanzienlijke verschillen bestaan in de samenstelling van de bevolking naar leeftijd. In Urk bijvoorbeeld is in het jaar 2000 maar 9 procent van de bevolking ouder dan 60 terwijl dat in Roosendaal 32 procent is. Aangezien de sterfterisico's sterk toenemen met de leeftijd zullen in gemeenten waar relatief veel ouderen wonen naar verhouding meer mensen overlijden dan in gemeenten waar veel jongeren wonen. Een sterftecijfer van een vergrijsde

Pokkeninenting 1916.

Na 1900 zijn pokken in Nederland een zeldzame importziekte maar vóór 1875 waren de pokken een inheemse infectieziekte die duizenden slachtoffers maakte. Vaccinatie tegen pokken werd in Nederland in 1799 geïntroduceerd en nadat in het begin van de 19e eeuw vaccinatie voor bepaalde groepen verplicht werd gesteld daalde de sterfte geleidelijk. Tot 1975 werd de Nederlandse jeugd bij wijze van routine tegen pokken ingeënt.

Foto: Spaarnestad Fotoarchief.

gemeente komt daardoor hoger uit dan dat van een 'groene' gemeente. Daarmee is echter niet gezegd dat die vergrijsde gemeente ook ongezonder is dan die groene gemeente.

Om een goed beeld te krijgen van de sterfterisico's van de bevolking moet het effect van de verschillen in percentages ouderen en jongeren worden uitgeschakeld. Met dat oogmerk zijn naar leeftijd gestandaardiseerde sterftcijfers berekend. Deze cijfers brengen tot uitdrukking hoeveel hoger of lager de sterfte in een gemeente is ten opzichte van het Nederlandse gemiddelde na uitschakeling van verschillen in leeftijdsstructuur. Een cijfer van 125 geeft bijvoorbeeld aan dat de sterfte in een gemeente 25 procent hoger is dan in Nederland als geheel. Een cijfer van 75 geeft aan dat de sterfte 25 procent lager ligt dan het Nederlandse cijfer. *Kaart 12b* geeft de naar leeftijd gestandaardiseerde sterftcijfers weer voor 1900, *Kaart 12c* die voor 2000.

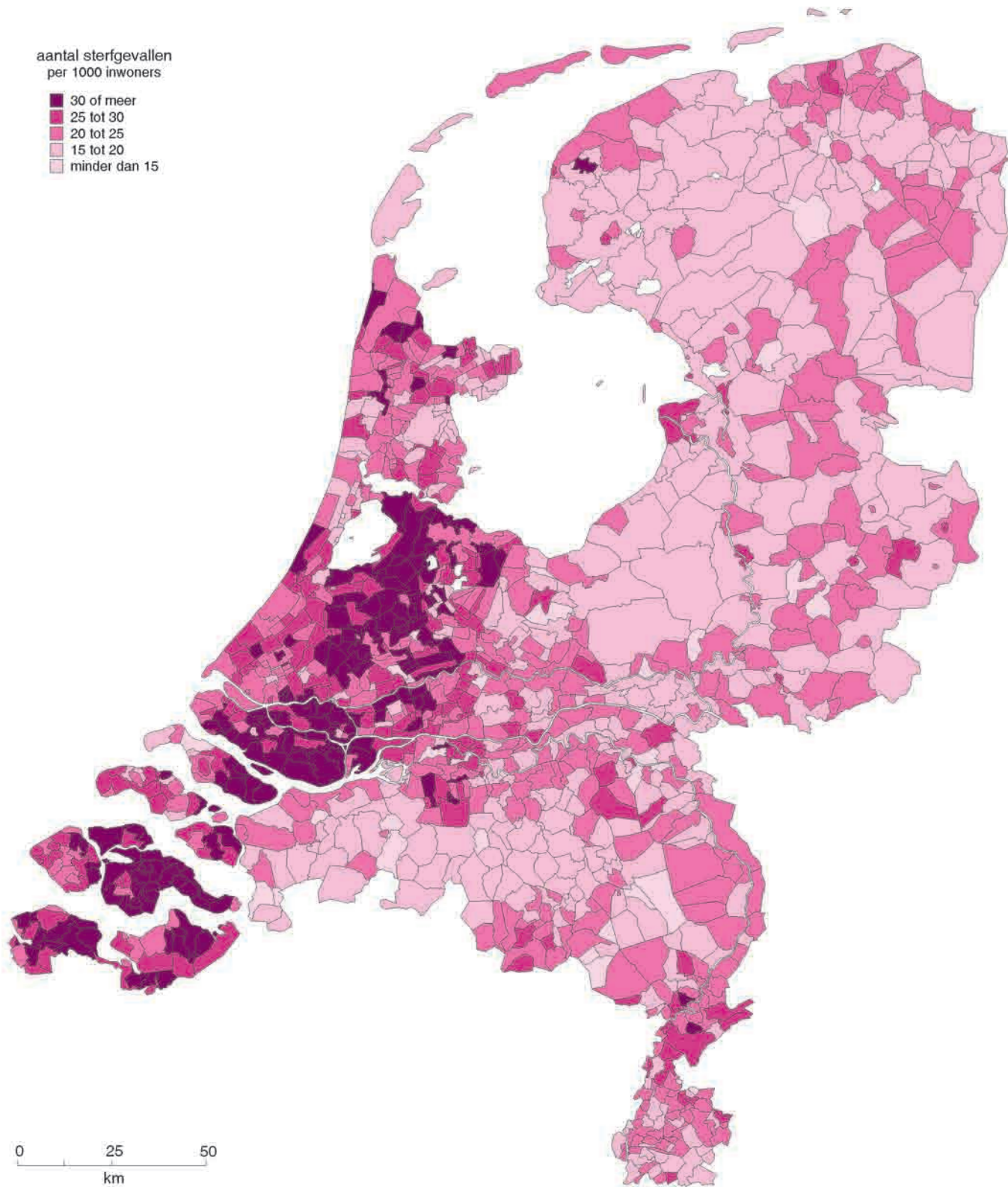
Bij de interpretatie van *Kaart 12b* moet rekening worden gehouden met het feit dat tot en met 1899 de bevolkingsstatistiek slechts de aantallen geboren, sterfgevallen, huwelijken, etc. van iedere gemeente verschaft zoals die direct uit de burgerlijke stand van de desbetreffende gemeente zijn af te leiden. Ook wanneer het een sterfgeval betreft van een elders woonachtige persoon die tijdelijk in een inrichting in de desbetreffende gemeente verblijft wordt dit overlijden voor rekening van de gemeente van overlijden gebracht. Het gevolg is dat in gemeenten waar dergelijke inrichtingen verhoudingsgewijs omvangrijk zijn de sterftcijfers extra hoog zijn. Rond 1900 is dat te zien aan de cijfers van de gemeenten Bloemendaal, Oegstgeest en Rosmalen waar de sterfte 75 tot 80 procent boven het Nederlands gemiddelde ligt.

Belangrijker dan deze extreme gevallen is het algemene patroon dat in de kaart zichtbaar wordt. Het meest opvallend is dat in Noordoost-Noord-Brabant en in de Mijnstreek de sterfte 30 tot 40 procent hoger ligt dan het gemiddelde. Ook in het grensgebied tussen de provincies Utrecht en Zuid-Holland en delen van Overijssel ligt de sterfte beduidend hoger. Beter dan in het land als geheel is het lot van de bewoners van Friesland, van West-Friesland en van de Zeeuwse en Zuid-Hollandse eilanden. Hier ligt de sterfte 20 tot 35 procent lager dan het Nederlandse gemiddelde.

Het voorkomen van ziekte, van lichamelijke beperkingen en van overlijden, met hun enorme consequenties voor de getroffen en de personen in hun directe omgeving (veranderingen in inkomenssituatie, taakverdeling binnen het gezin, deelname aan het arbeidsproces), zijn rond 1900 dus sterk afhankelijk van de plaats waar men woont.

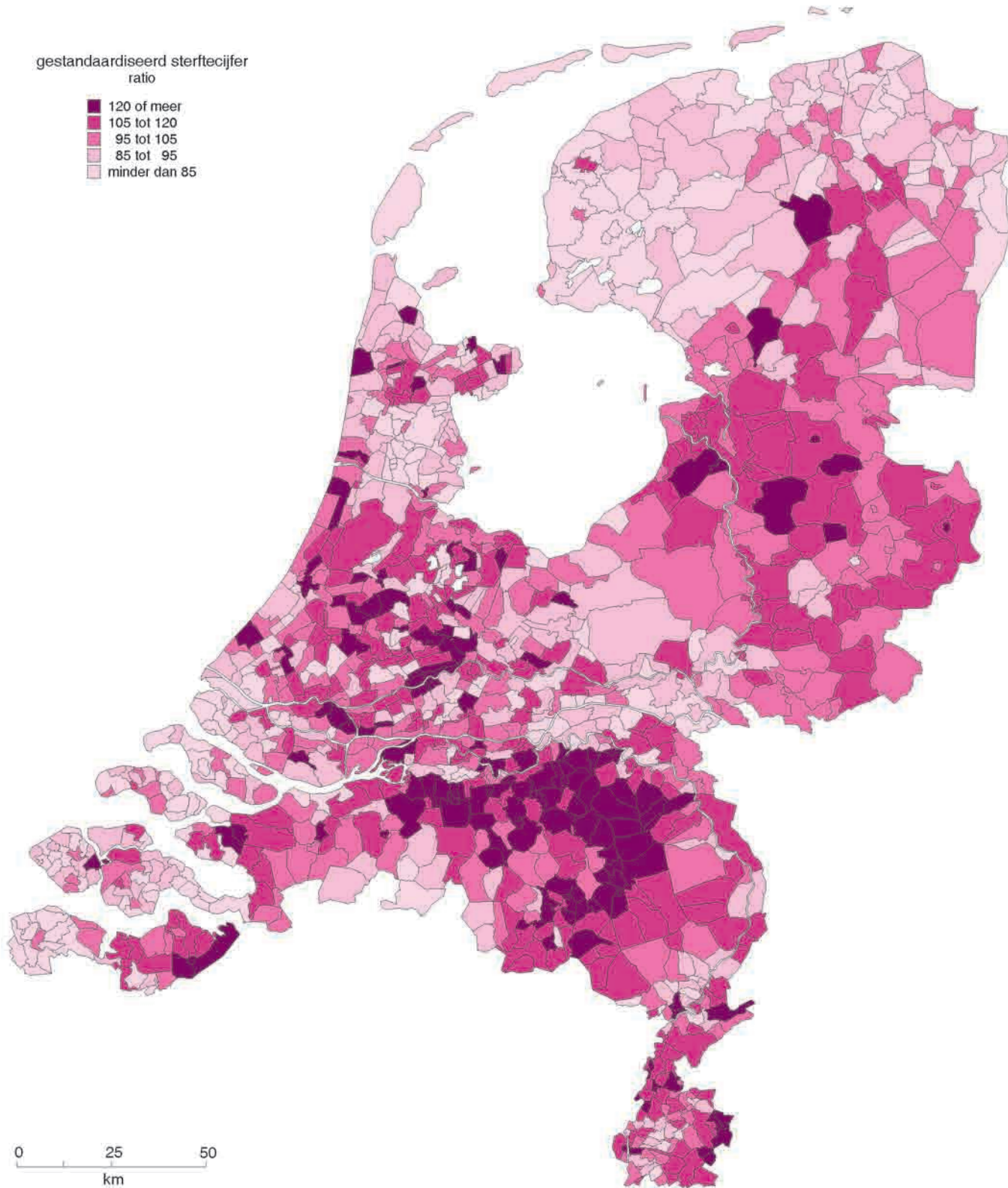
Kaart 12c toont aan dat Noordoost-Noord-Brabant en de (voormalige) Mijnstreek zich nog steeds in ongunstige zin van de rest van het land onderscheiden. Eveneens geldt nog steeds dat grote delen van Zeeland, Friesland en Noord-Holland juist door relatief lage sterfte worden gekenmerkt.

Kaart 12a Sterfte per gemeente, 1850

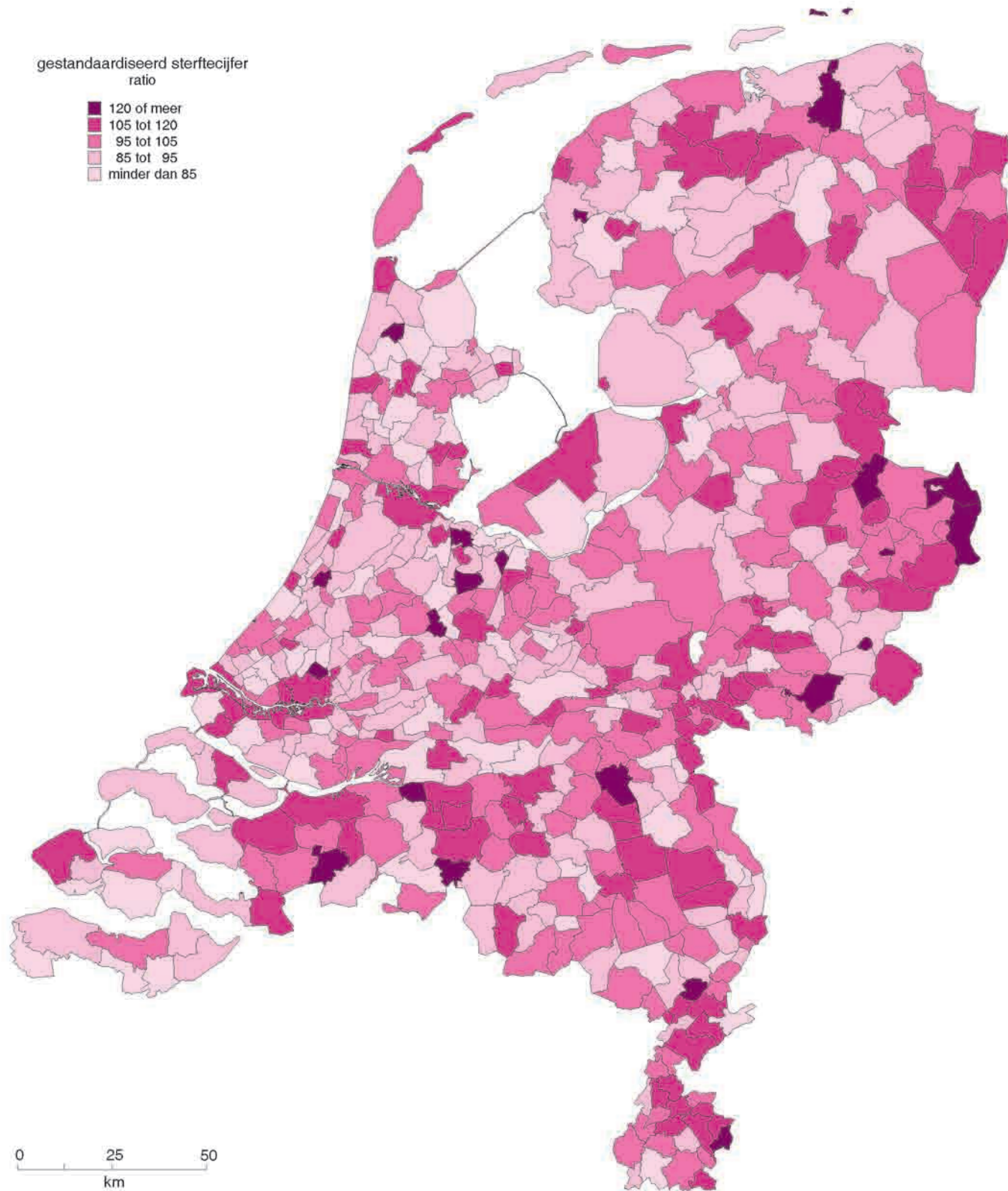
Bron: HED.

Kaart 12b Sterfte per gemeente, 1900

Bron: CBS.

Kaart 12c Sterfte per gemeente, 2000

Bron: CBS.

Zuigelingensterfte per gemeente

De grote verschillen in sterfte tussen de regio's werden in het verleden voor een belangrijk deel teweeggebracht door verschillen in de sterfterisico's van pasgeborenen. *Kaart 13a* geeft de regionale spreiding weer van de zuigelingensterfte rond 1870, een periode waarin gemiddeld bijna één op de vijf levendgeborenen vóór de eerste verjaardag overlijdt.

Het kaartbeeld maakt een duidelijke tweedeling zichtbaar. In grote delen van West-Nederland (bijna geheel Zeeland, Zuid-Holland met uitzondering van de aan de kust gelegen gemeenten, het zuidelijk deel van Noord-Holland en het meest westelijk deel van Utrecht) hebben zuigelingen een kans van één op vier om binnen het jaar te overlijden. In negen procent van alle gemeenten bedroeg de zuigelingensterfte zelfs één op de drie en deze gemeenten liggen bijna uitsluitend in Zuid-Holland en Zeeland. Opmerkelijk is dat vooral het platteland in West-Nederland een uiterst riskante leefwereld voor de pasgeborene vormt.

Uitgesproken gunstig is de situatie rond 1870 in het oostelijk deel van Friesland, het westen van Groningen, Drenthe, Twente, de Veluwe, de Graafschap, het zuidelijke deel van Noord-Brabant en het noorden van Limburg. Hier overlijdt minder dan tien procent van de geborenen vóór het einde van het eerste levensjaar. Bijna geen enkele gemeente in Zuid-Holland, Zeeland, Utrecht of Noord-Holland blijft beneden deze waarde. Grote delen van Noord-, Oost-, en Zuid-Nederland lopen rond 1870 circa 50 jaar voor op West-Nederland.

In de laatste decennia van de 19^e eeuw verandert dit regionale beeld compleet en worden de contouren zichtbaar van het tot op de dag van vandaag bestaande regionale sterftepatroon. Ter illustratie van de veranderingen zijn in *Kaart 13b* gegevens opgenomen over de zuigelingensterfte rond 1930, wanneer het sterftcijfer van zuigelingen voor Nederland als geheel nog slechts 5,8 procent bedraagt.

Het westelijk deel maar vooral het noordoosten van Noord-Brabant (de Peel, Meijerij), het aan-

grenzende deel van Noord-Limburg, Zuid-Limburg en delen van de Veluwe en de Achterhoek vallen nu op door hun relatief hoge sterfte. Gemeenten in Zuid-Holland, Noord-Holland (met uitzondering van West-Friesland), Zeeland en het westelijke deel van Utrecht hebben de laagste sterftcijfers, terwijl Friesland een gunstige positie heeft behouden. Een aanzienlijk aantal gemeenten in Zuid-Holland en Zeeland heeft zuigelingensterftcijfers beneden de 2,5 procent, een niveau dat Nederland als geheel pas bereikt na het midden van de jaren vijftig van de 20^e eeuw. In 60 gemeenten ligt de zuigelingensterfte nog boven de 10 procent, het niveau dat landelijk na 1918 niet meer is overschreden. Daarvan ligt het overgrote deel in Brabant en Limburg.

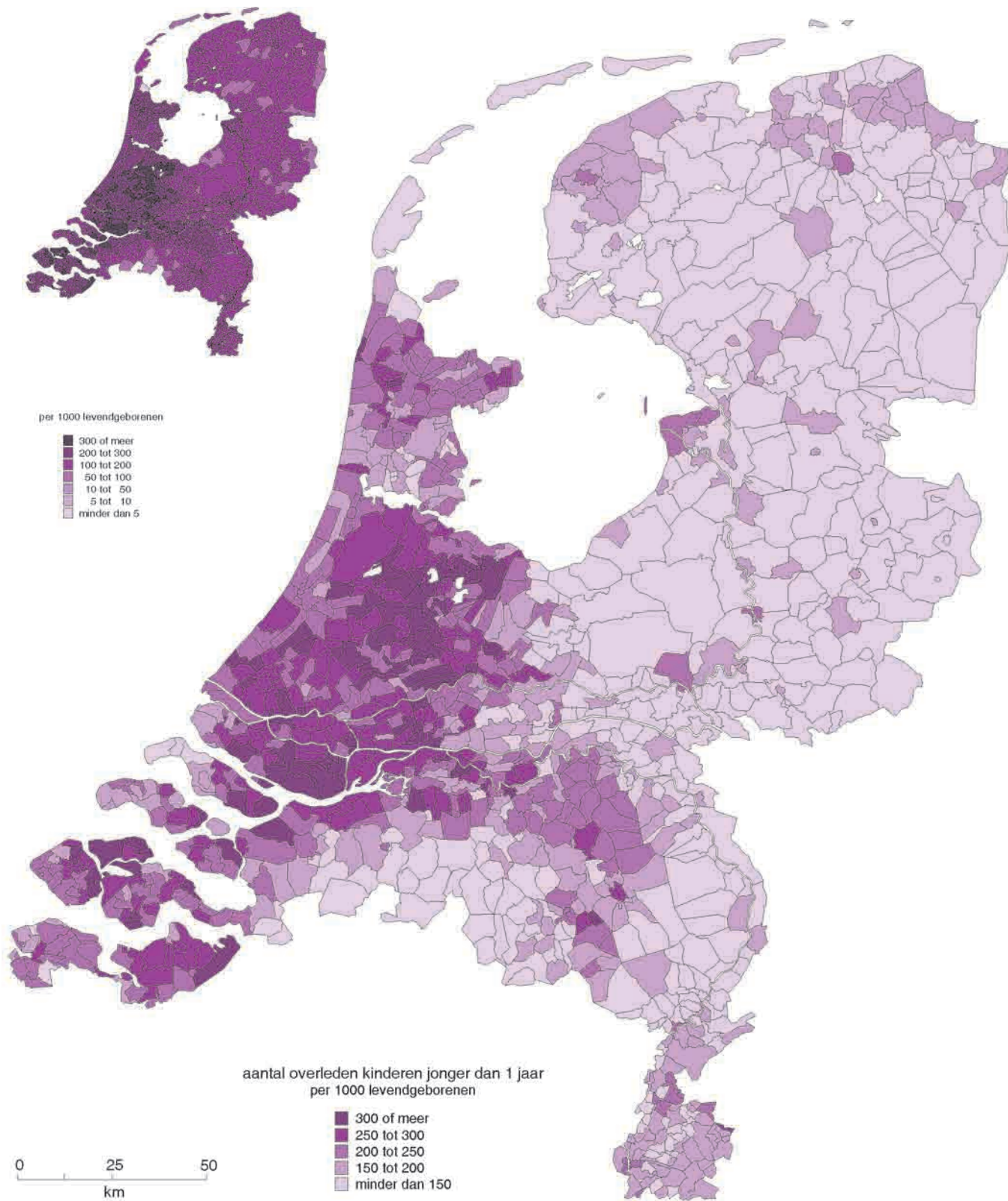

Kinderkerkhof Breughel.

Een aanzienlijk deel van de overledenen had in de negentiende eeuw de leeftijd van 10 jaar nog niet overschreden. Op vele begraafplaatsen was om praktische en emotionele redenen een deel van het kerkhof gereserveerd voor de teraardebestelling van kinderen.

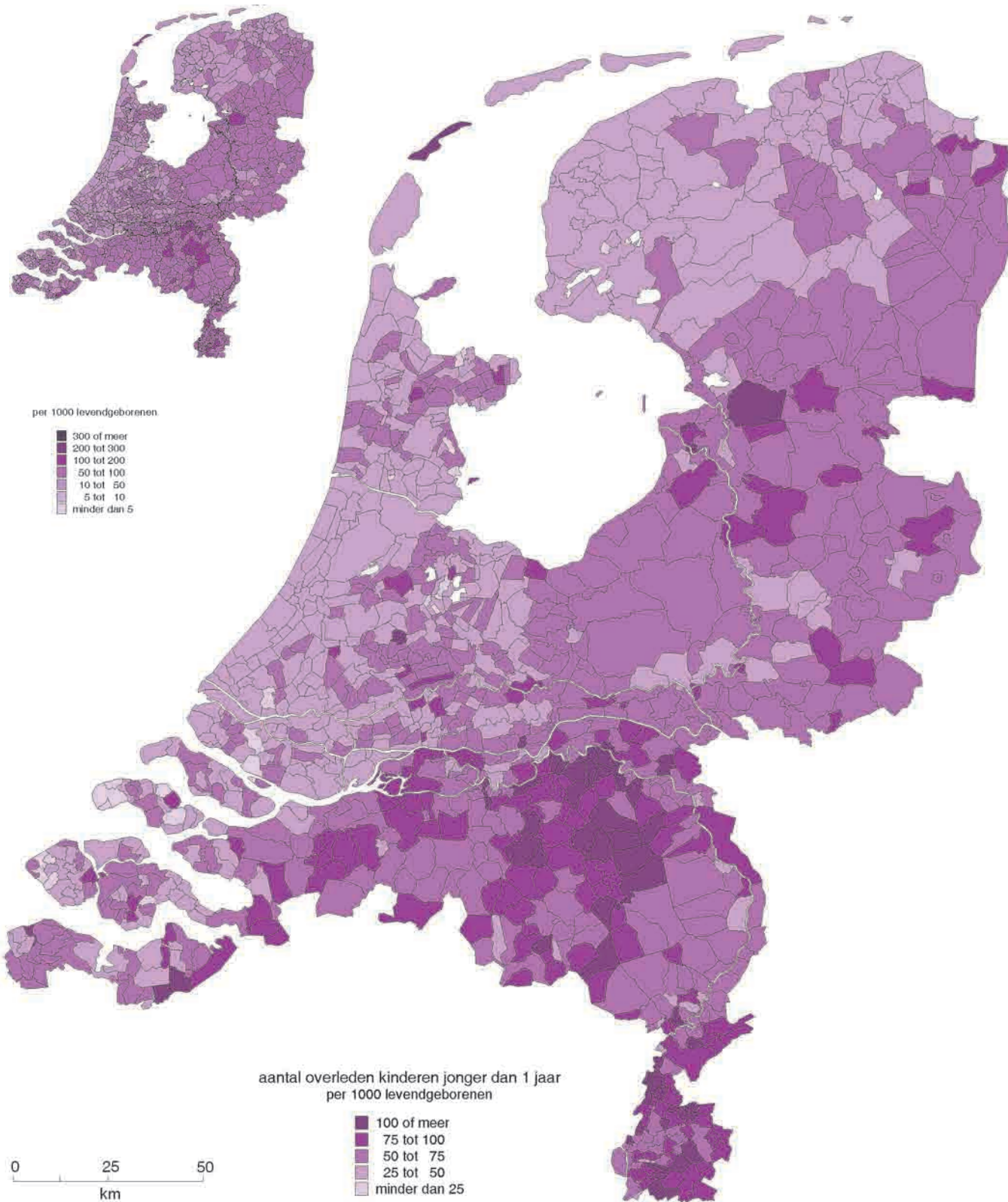
Foto: Spaarnestad Fotoarchief.

Kaart 13a Zuigelingensterfte per gemeente, 1870

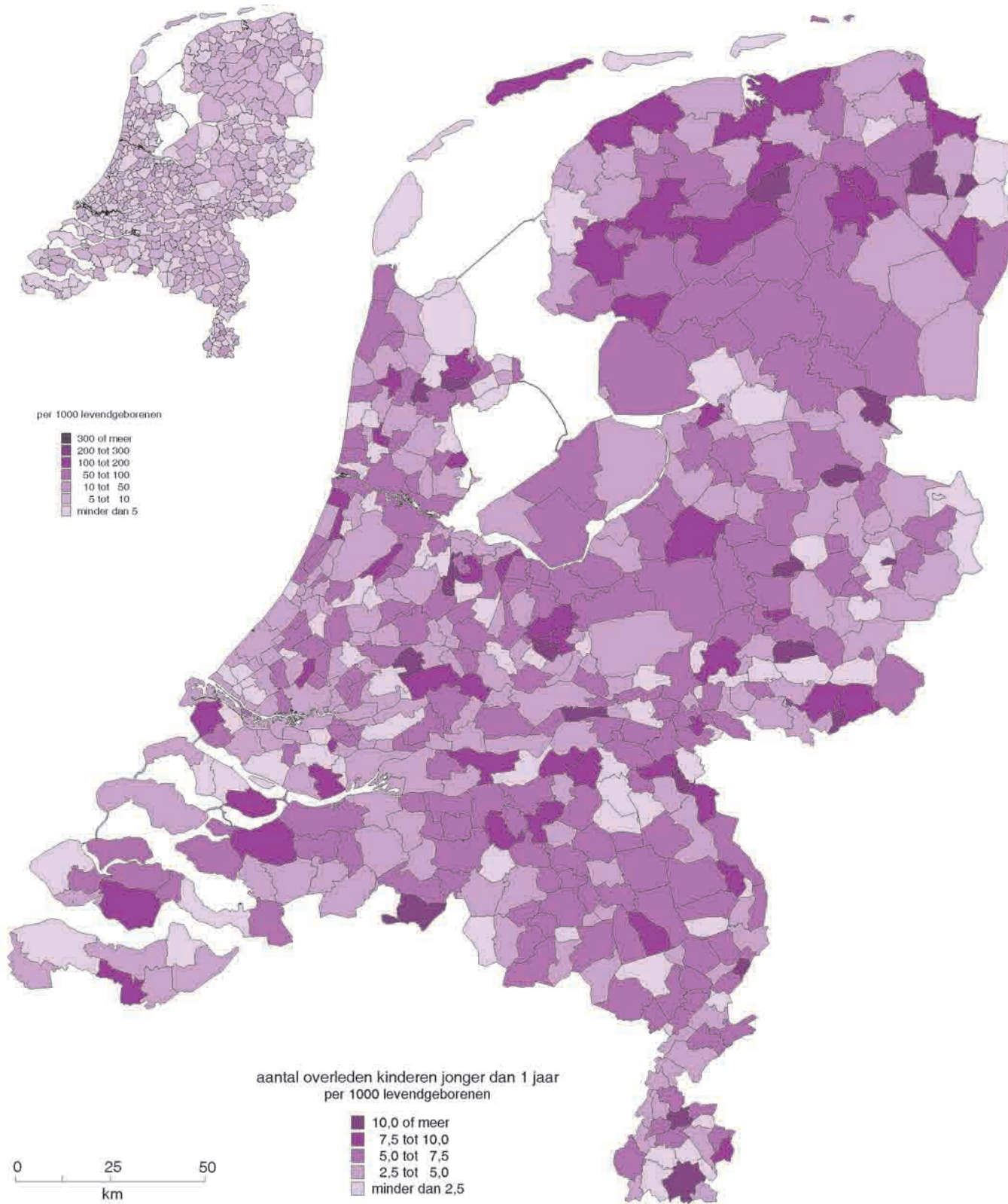
Bron: Nederlandsche Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst, 1879.

Kaart 13b Zuigelingensterfte per gemeente, 1930

Bron: CBS.

Kaart 13c Zuigelingensterfte per gemeente, 2000

Bron: CBS.

Kaart 13c geeft een indruk van de regionale verschillen anno 2000. Het overlijden van een kind in het eerste levensjaar is in Nederland een zeldzaam verschijnsel geworden. Niettemin is toch nog een ruimtelijk patroon herkenbaar. In het noordoosten van Noord-Brabant en aangrenzend Noord-Limburg, het westelijk deel van Overijssel en in delen van Groningen zijn meerdere gemeenten te vinden met een relatief hoge zuigelingensterfte. In vergelijking daarmee is de situatie in grote delen van Zeeland en Zuid-Holland relatief gunstig. De steden hebben echter over het algemeen betrekkelijk hoge cijfers.

Aan de oorzaken van de regionale verschillen in de (zuigelingen)sterfte in Nederland in het verleden is inmiddels een respectabele hoeveelheid literatuur gewijd. Als factoren die een rol hebben gespeeld bij het hoge sterfteniveau in West-Nederland zijn onder meer genoemd het frequent voorkomen van malaria, de geringe frequentie waarmee onder invloed van de hoge arbeidsparticipatie van vrouwen borstvoeding is gegeven, de sterke verzilting van het oppervlakte- en grondwater, en de hoge bevolkingsdichtheid die bij afwezigheid van rioleering, vuilafvoer en kwalitatief goed drinkwater, funeste gevolgen had. Daarnaast is gewezen op de grote verschillen in hygiënisch besef onder de bevolking.

De sterke verbetering van de positie van het Westen wordt in verband gebracht met het eerdere tijdstip waarop en de grotere snelheid waarmee in de kustprovincies het 'hygiënisch besef' is doorgedrongen, in de zin van de kennis omtrent de wenselijkheid en de betekenis van allerlei hygiënische

maatregelen. Ook de economische opleving, die een verbetering van de voedingstoestand en uitbouw van voorzieningen als waterleiding en rioleering mogelijk heeft gemaakt, is gesteld tegenover de gelijktijdige depressie in de landbouw in Oost- en Zuid-Nederland. Daarnaast wordt gewezen op de toename van de vrouwenarbeid in het Zuiden die heeft geleid tot een verminderde mate van borstvoeding, alsmede op minder investering in de zorg voor kinderen en op het achterblijven van de medicalisering. Ook het lang achterwege blijven van beperking van het kindertal in Zuid-Nederland heeft zonder twijfel een rol gespeeld, aangezien met name de jongste kinderen uit grote gezinnen een groter risico op vroegtijdig overlijden lopen.

Bij de huidige (geringe) regionale verschillen in de totale sterfte en zuigelingensterfte spelen deze factoren geen grote rol. Voor wat betreft de sterfte in het algemeen gaat het tegenwoordig vooral om de effecten op de gezondheid van regionale verschillen in de leefstijl (met name rookgedrag maar ook alcoholgebruik) en de sociaal-culturele situatie, maar ook om verschillen in fysieke omgevingsfactoren en medische zorg. Voor zuigelingen geldt dat meer dan in het verleden nu genetisch bepaalde aandoeningen oorzaak zijn van het overlijden van pasgeborenen. Daarnaast zijn een verminderde gezondheid van de moeder tijdens de zwangerschap en gezondheidsrisico's in de leefomgeving van de geborene (rookgedrag) van betekenis. Ruimtelijke verschillen in zuigelingensterfte hangen momenteel vooral samen met verschillen in welvaartsniveau én met verschillen in etnische achtergrond van de ouders.

Afscheid, James Tissot.

Olieverf op doek.

Uit: De gouden tijd van het reizen 1880-1939, Haarlem 1993.

Migratie

Nationaal

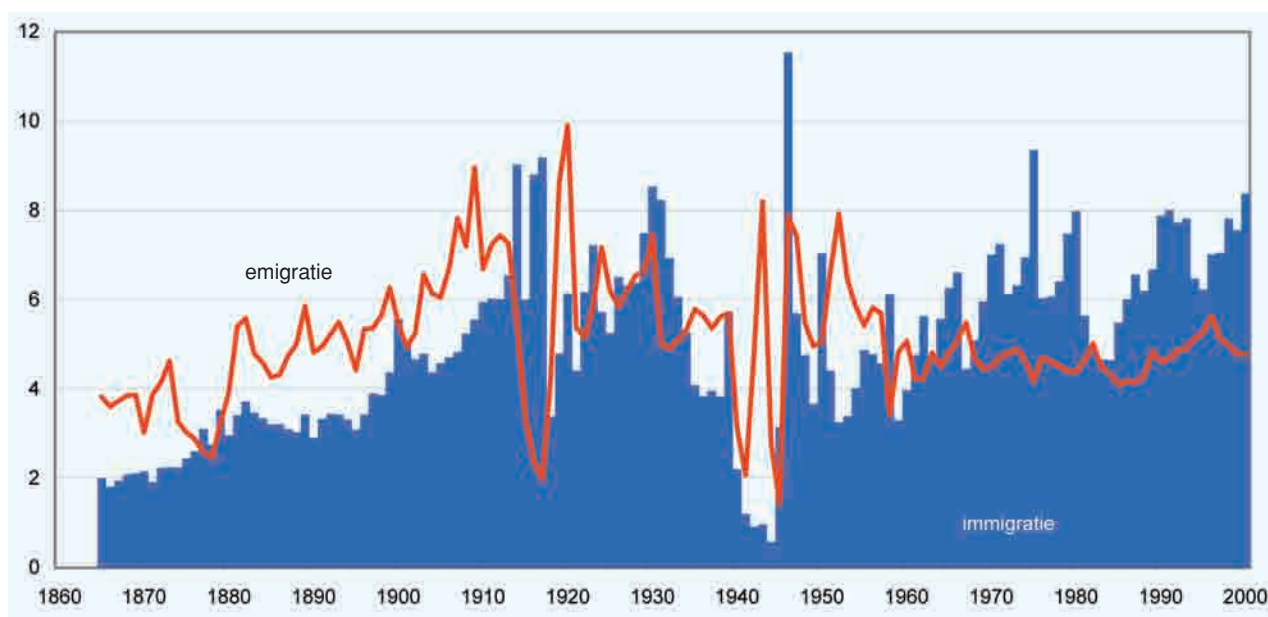
Migratie is een verhuizing waarbij een geografische grens wordt overschreden. Hoe meer grenzen er worden getrokken, hoe meer grensoverschrijdende verhuizingen er zijn en dus hoe groter het aantal migratiebewegingen. De migratie op het niveau van gemeenten is dan ook groter dan de migratie op het niveau van provincies, en die is weer groter dan de migratie op het niveau van Nederland als geheel.

In de bevolkingsstatistiek wordt een onderscheid gemaakt tussen *buitenlandse migratie* en *binnenlandse migratie*. Buitenlandse migratie heeft betrekking op personen die vanuit het buitenland naar Nederland komen (immigratie) of andersom (emigratie). Binnenlandse migratie heeft betrekking op personen die binnen Nederland van het ene woongebied (gemeente, provincie) naar het

andere woongebied verhuizen. Door binnenlandse migratie verandert de bevolking van Nederland als geheel niet, maar de ruimtelijke verdeling van die bevolking natuurlijk wél.

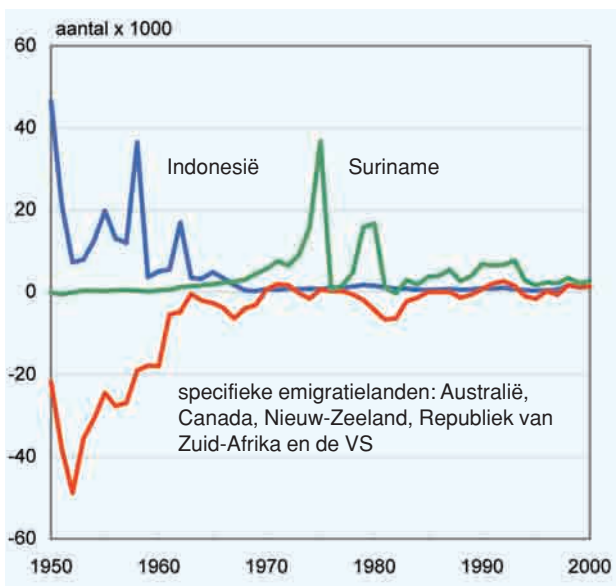
Tot aan de Eerste Wereldoorlog is Nederland overwegend een emigratieland (*Figuur 24*). Favoriete bestemmingslanden zijn de Verenigde Staten en de buurlanden Duitsland en België. Door de neutrale positie van Nederland is ons land tijdens de Eerste Wereldoorlog voor velen een (tijdelijk) toevluchtsoord, met name voor Belgen. Na 1920 tot aan de Tweede Wereldoorlog wisselen vestigingsoverschotten en vertrekoverschotten elkaar regelmatig af. De eerste 15 jaren na de Tweede Wereldoorlog geven op enige uitzonderingen na flinke vertrekoverschotten te zien. De uitzonderingen betreffen de jaren 1946, 1950 en 1958 vanwege de omvangrijke repatriëring vanuit Nederlands-Indië, later Indonesië (*Figuur 25*).

Figuur 24 Immi- en emigratie per 1000 van de bevolking, 1865-2000

Bron: CBS.

Figuur 25 Immigratiesaldo voor de specifieke emigratielanden, en voor Indonesië en Suriname, 1950-2000

Bron: CBS.

Het accent op emigratie in vooral de jaren vijftig is een gevolg van de door de overheid aangemoedigde 'nieuwe landverhuizingen' naar landen als Canada, de Verenigde Staten, Australië, Nieuw-Zeeland en Zuid-Afrika. Het topjaar is 1952 waarin per saldo bijna 50 duizend mensen naar een van de voornoemde landen zijn vertrokken.

Het toegenomen vertrouwen in de economie, het tekort aan arbeidskrachten en de hogere individuele welvaart doen na 1960 de overzeese emigratiegolf snel wegebben. De basis voor het huidige multiculturele karakter van Nederland wordt gelegd in de jaren zestig. Door de komst van vele 'gastarbeiders', uit aanvankelijk Italië en Spanje en later voornamelijk Turkije en Marokko, slaat het vertrekoverschot om in een vestigingsoverschot.

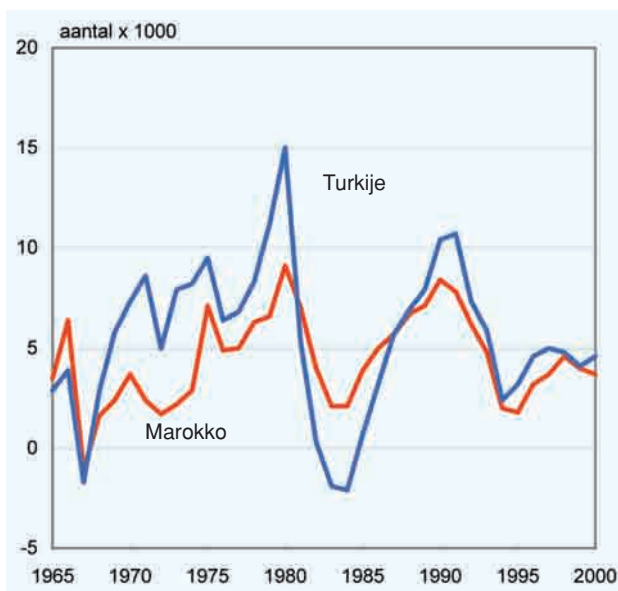
In de eerste helft van de jaren zeventig komt er ten gevolge van de oliecrisis een einde aan de werving van gastarbeiders. Dit betekent evenwel niet dat de migratie vanuit met name landen als Turkije en Marokko stopt (*Figuur 26*). Aanvankelijk wordt

deze migratie vooral bepaald door gezinshereniging (vrouwen en kinderen) maar later meer door gezinsvorming (huwelijksluiting met een partner uit het herkomstland).

Verder heeft nog de onafhankelijkheid van Suriname in 1975 in dat jaar en ook in latere jaren tot flinke stromen migranten richting Nederland geleid.

Tot slot is het immigratieniveau in de jaren negentig verder opgestuwd door de komst van asielzoekers uit verschillende delen van de wereld die in Nederland een verblijfsstatus kregen. Daarbij gaat het om landen als voormalig Joegoslavië, Irak, Iran, Somalië, Afghanistan en de voormalige Sovjet Unie. De samenstelling van de jaarlijkse stroom immigranten is hierdoor veel diverser geworden.

Figuur 26 Immigratiesaldo voor Turkije en Marokko, 1965-2000

Bron: CBS.

De onafhankelijkheid van Indonesië bracht een grote stroom 'repatrianten' op gang. Veel van deze mensen, in het bezit van een Nederlands paspoort, hadden Nederland nog nooit gezien, en waren in wezen vreemdelingen.

De aankomst van een schip met repatrianten uit Indonesië, maart 1958.

Tekening door G. Hens.

Collectie Atlas van Stolk, Rotterdam.

Regionaal

Op regionaal niveau kunnen de buitenlandse migratie en de binnenlandse migratie tegengestelde kanten op werken. Zo geldt bijvoorbeeld tegenwoordig voor grote steden als Amsterdam, Rotterdam en Den Haag dat de bevolking groeit door buitenlandse migratie maar afneemt door binnenlandse migratie: de zittende bevolking verlaat de stad, en de nieuwe immigranten vanuit het buitenland vestigen zich in de daardoor vrijkomende woningen. Tot aan de Tweede Wereldoorlog is het in de Nederlandse statistiek op regionaal niveau moeilijk onderscheid te maken tussen binnenlandse en buitenlandse migratie. Om die reden is de aandacht hier vooral gericht op de naoorlogse periode. Voor de vooroorlogse periode wordt volstaan met de presentatie van regionale cijfers betreffende de totale vestiging en het totale vertrek, zonder uitsplitsing tussen 'buitenland' en 'andere gemeente in Nederland'. Echter, in deze periode is de invloed van de buitenlandse migratie op de bevolkingsontwikkeling zeer beperkt, zowel voor Nederland als geheel als op het niveau van gemeenten. Over de migratie in de 19^e eeuw is ook nog informatie van een ander karakter beschikbaar. Bij de toen gehouden volkstellingen is namelijk aan alle ingezetenen gevraagd of ze in de gemeente waar ze woonachtig zijn ook zijn geboren dan wel van elders zijn gekomen.

Tilburg, 12 april, 1966, Op een vergadering van hoge politiefunctionarissen te Tilburg is vanmiddag besloten dat elke inwoner dezer stad in principe twee buitenlandse arbeiders in de kost mag hebben. Bestaat de mogelijkheid op een redelijke manier meer kostgangers te houden dan zal dit na toestemming van de politie mogelijk zijn. Foto: In de Kwetteriestraat wonen vier Turken in een vrij ruime kamer, waarin ook een tafel en een klerenkast is. Twee der Turken troffen wij thuis. Zij zijn heel tevreden over hun kamer en goede maatjes met het jongste kind van de familie.

Bron: Anefo. Foto: Jan Voets.
Collectie Nationaal Archief.

Vestiging en vertrek vóór de Tweede Wereldoorlog

Rond 1850 woont in geheel Nederland 70 procent van de bevolking nog in de gemeente waarin men is geboren. Dat percentage varieert echter sterk van gemeente tot gemeente. De extremen worden gevormd door De Vennip met 15 procent (bevolkt door bij de drooglegging van het Haarlemmermeer betrokken arbeiders) en Marken met 96 procent.

Kaart 14a toont aan dat met name in de Hollandse en Utrechtse gemeenten maar ook in delen van

Zeeland, in Groningen en in de veenontginningsgebieden van Drenthe veel mensen van elders zich vestigen. In grote delen van Noord-Brabant, Limburg, Gelderland, Overijssel en Friesland is de bevolking veel homogener. Dienstboden, huwelijkspartners, arbeiders en militairen van elders zijn hier in veel mindere mate aanwezig. De geslotenheid van de gemeenschap is met name groot in het zuiden en oosten van Noord-Brabant en in Twente en de Graafschap. Zeer opmerkelijk is ook hoe sterk enkele vissersplaatsen aan de kust en de geïsoleerde Waddeneilanden naar binnen zijn gekeerd: in bijvoorbeeld Urk, Bunschoten, Marken,

Armoede was in vele delen van ons land heel normaal. Van de overheid hoefde de arme bevolking weinig te verwachten. Veel armen trokken weg in de hoop op een betere toekomst. Eugène Laermans (1864-1940) bracht het landleven en de misère van landverhuizers in beeld.

Landverhuizers, 1896 (middenstuk van triptiek).

Eugène Laermans (1864-1940).

Olieverf op doek 159 x 224 cm.

Collectie Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, Antwerpen. Beeldresearch: CKD KU Nijmegen.

*Verhuizing in Brabant
1929.*

Foto: Spaarnestad
Fotoarchief.

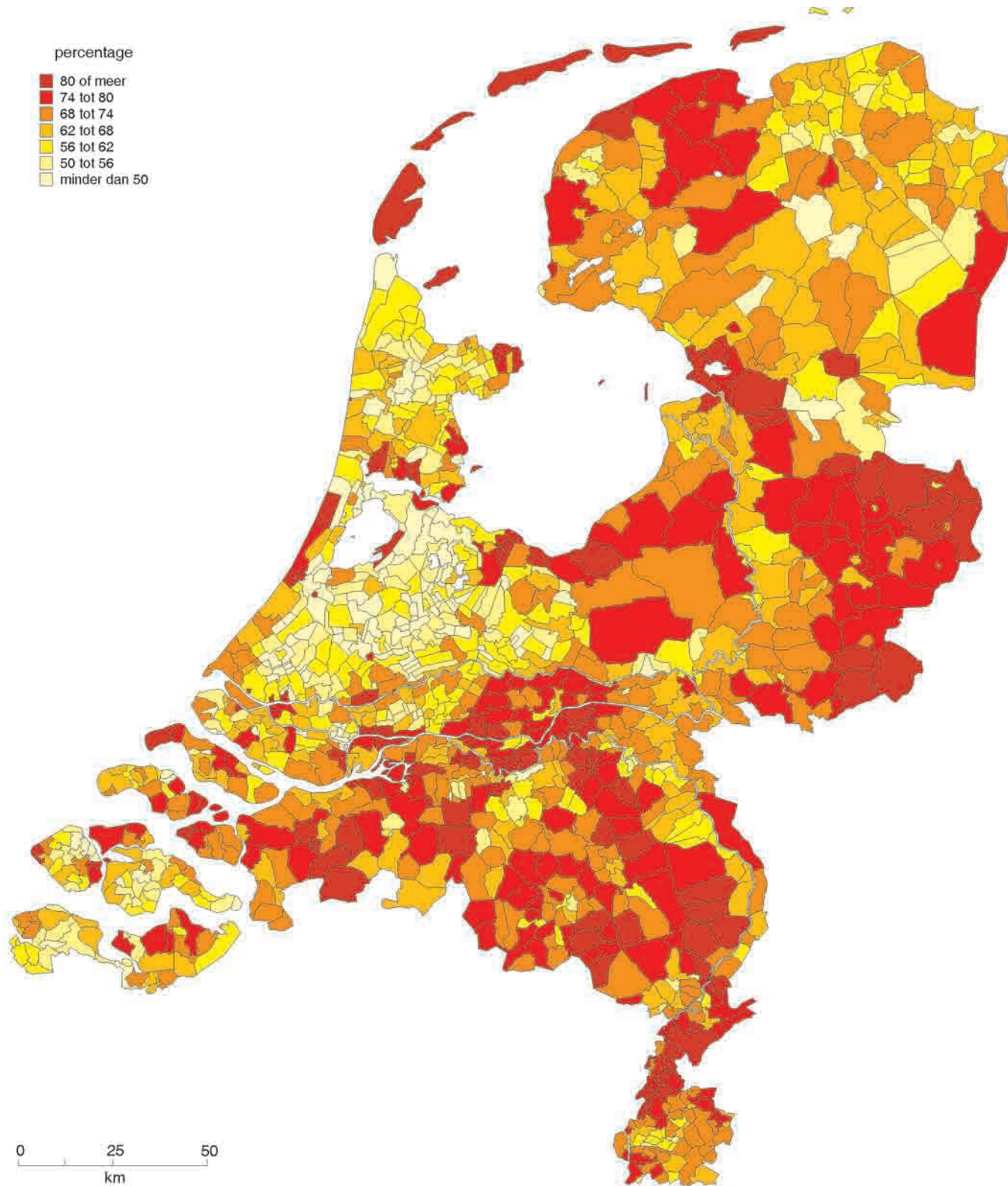
Schokland, Katwijk en Ameland is meer dan 85 procent van de bevolking ook in die gemeente geboren. Omgekeerd zijn er gemeenten als Norg en Ommen waar als gevolg van de vestiging van de dwangkolonie van de Maatschappij van Weldadigheid, respectievelijk inrichtingen voor bedelaars en landlopers, van een gesettelde bevolking geen sprake is.

In 1900 is de toegenomen mobiliteit van de bevolking goed zichtbaar (*Kaart 14b*). Het meest opvallend is dat in Twente en Midden- en Oost-Brabant de ontwikkeling van de industrie tot een toestroom van migranten heeft geleid. Naast een oude bekende als Norg zijn ook enkele forensengemeenten in de nabijheid van Den Haag, Rotterdam en Amsterdam door een toestroom van migranten van karakter veranderd: in Bussum, Hillegersberg en Voorburg bestaat nu 60 tot 70 procent van de bevolking uit nieuwkomers. Ook rond 1900 is er in een aantal vissersgemeenten aan de Noordzee en de toenmalige Zuiderzee nog sprake van een sterke gerichtheid op de eigen gemeenschap, terwijl tegelijkertijd die gemeenschappen zelf beroepsmatig sterk op de buitenwereld zijn gericht en in een veel weidser ruimtelijk kader leven dan de gemiddelde Nederlander.

In de tweede helft van de 19^e eeuw zijn er als gevolg van de industrialisatie vooral vestigingsoverschotten in de grote steden (*Kaart 15a*). Door de werkloosheid in de landbouw zoeken veel mensen werk in de industrie en de havens. De Hollandse steden zijn dan ook zeer in trek. Daarnaast ontwikkelen zich ook industriële centra in Brabant (tabaks- en textielindustrie) en Twente (textielindustrie). Ook de veenafgravingen in Drenthe trekken in die tijd veel migranten. Een deel hiervan is overigens afkomstig uit Duitsland.

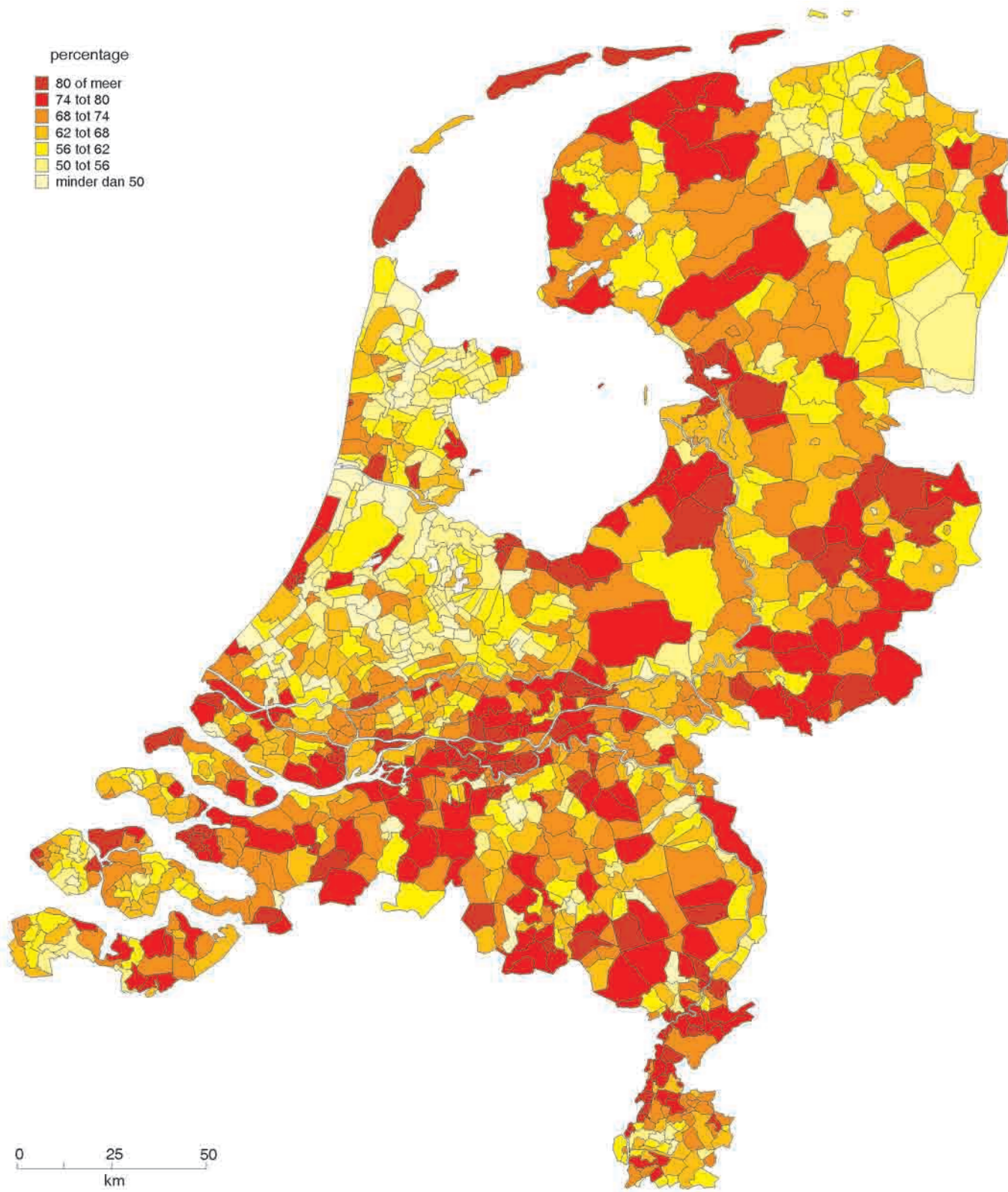
De modernisering zet zich voort in het begin van de 20^e eeuw. De vestigingsoverschotten in Brabant en Limburg rond 1930 zijn onder meer toe te schrijven aan de toegenomen werkgelegenheid in de industrie (o.a. Philips) en de mijnbouw (*Kaart 15b*). De noordelijke provincies worden nu nog sterker dan voorheen gekenmerkt door vertrekoverschotten. Een andere ontwikkeling die al in de eerste helft van de 20^e eeuw zichtbaar is, is het forensisme. Door de toegenomen transportmogelijkheden (o.a. meer spoor- en tramwegen en de komst van de auto) wordt het mogelijk in de stad te werken zonder er te wonen. Zo wordt in deze periode het Gooi een aantrekkelijke woonregio voor mensen die in Amsterdam werken. Dit onderscheid tussen woon- en werkgemeente heeft zich sindsdien voortgezet. Steeds meer mensen zijn gaan werken buiten de gemeente waar zij wonen.

Kaart 14a Geborenen binnen de eigen woongemeente, 1850

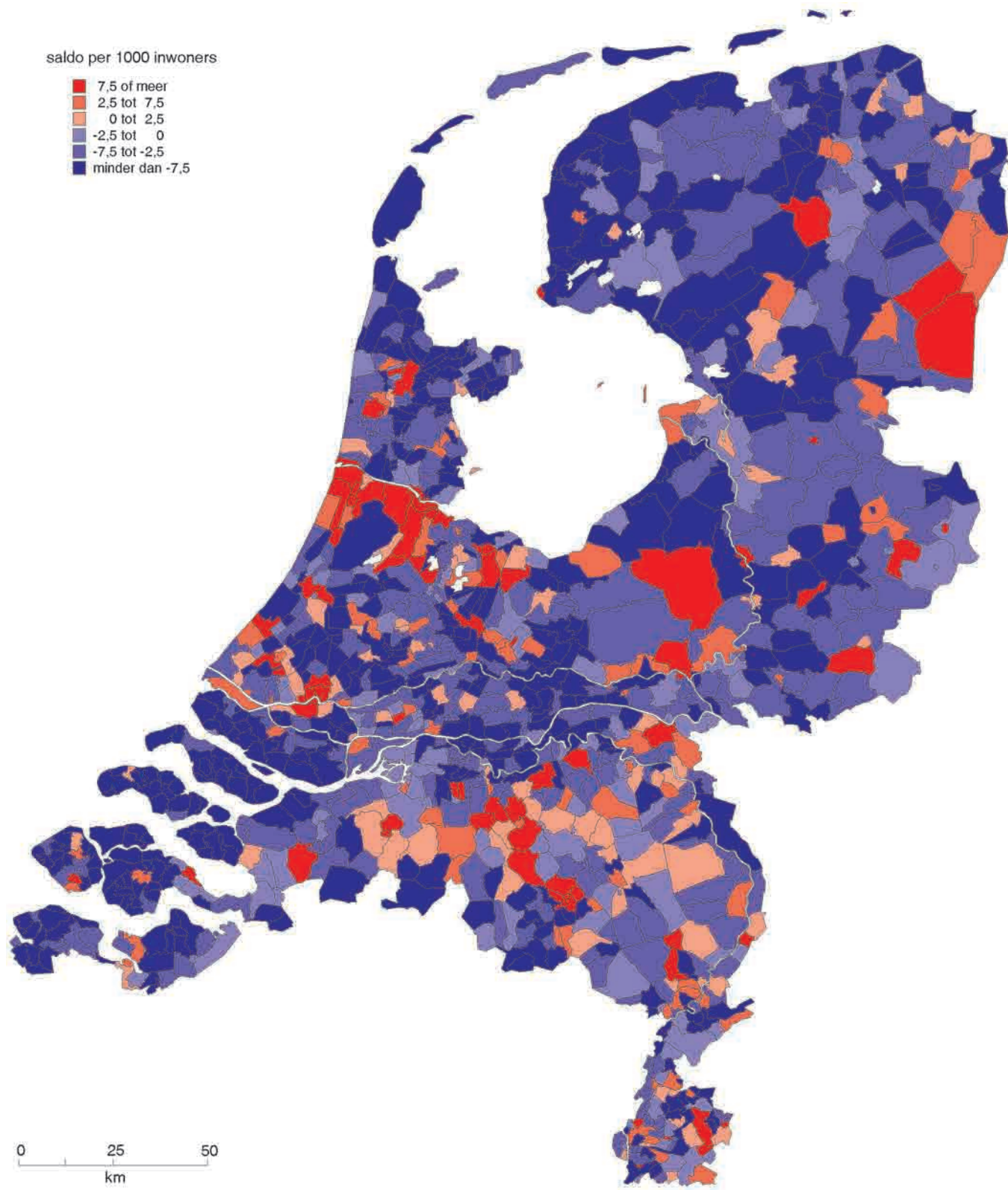
Bron: CBS.

Kaart 14b Geborenen binnen de eigen woongemeente, 1900

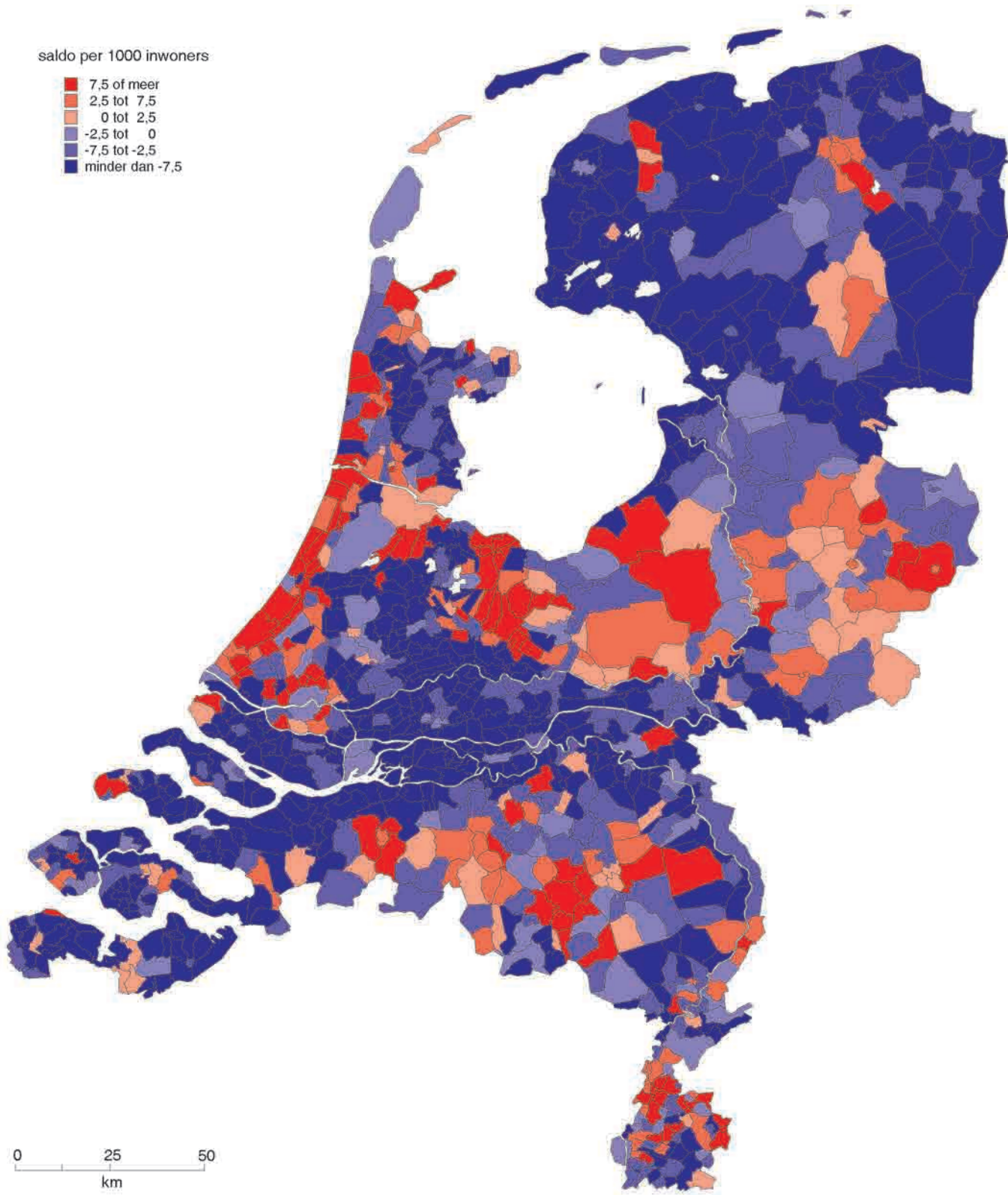
Bron: CBS.

Kaart 15a Migratiesaldo per gemeente, 1880

Bron: HED.

Kaart 15b Migratiesaldo per gemeente, 1930

Bron: HED.

Binnenlandse migratie na de Tweede Wereldoorlog

Sinds de Tweede Wereldoorlog hebben zich flinke veranderingen voorgedaan in het patroon van binnenlandse vestiging en vertrek (*Tabel 13*).

De binnenlandse migratie na de Tweede Wereldoorlog wordt tot aan 1960 voor het grootste gedeelte gekenmerkt door een toenemende concentratie van de bevolking in West-Nederland.

In de jaren zestig en zeventig keren relatief veel mensen Noord- en Zuid-Holland de rug toe, ten faveure van onder meer Noord-Brabant, Drenthe, Utrecht, Gelderland en later ook Friesland en Zeeland. Met name het vertrek uit de grote steden naar attractieve meer landelijk gelegen lokaties is hier debet aan. In deze periode zijn de migratie-

stromen tussen de provincies relatief omvangrijk. Zo is bijvoorbeeld het aantal personen dat midden jaren zeventig de provincie Zuid-Holland heeft verlaten, aanzienlijk groter dan de aantallen die deze provincie verlaten rond 1950, 1960, en eind jaren negentig (*Kaart 16*).

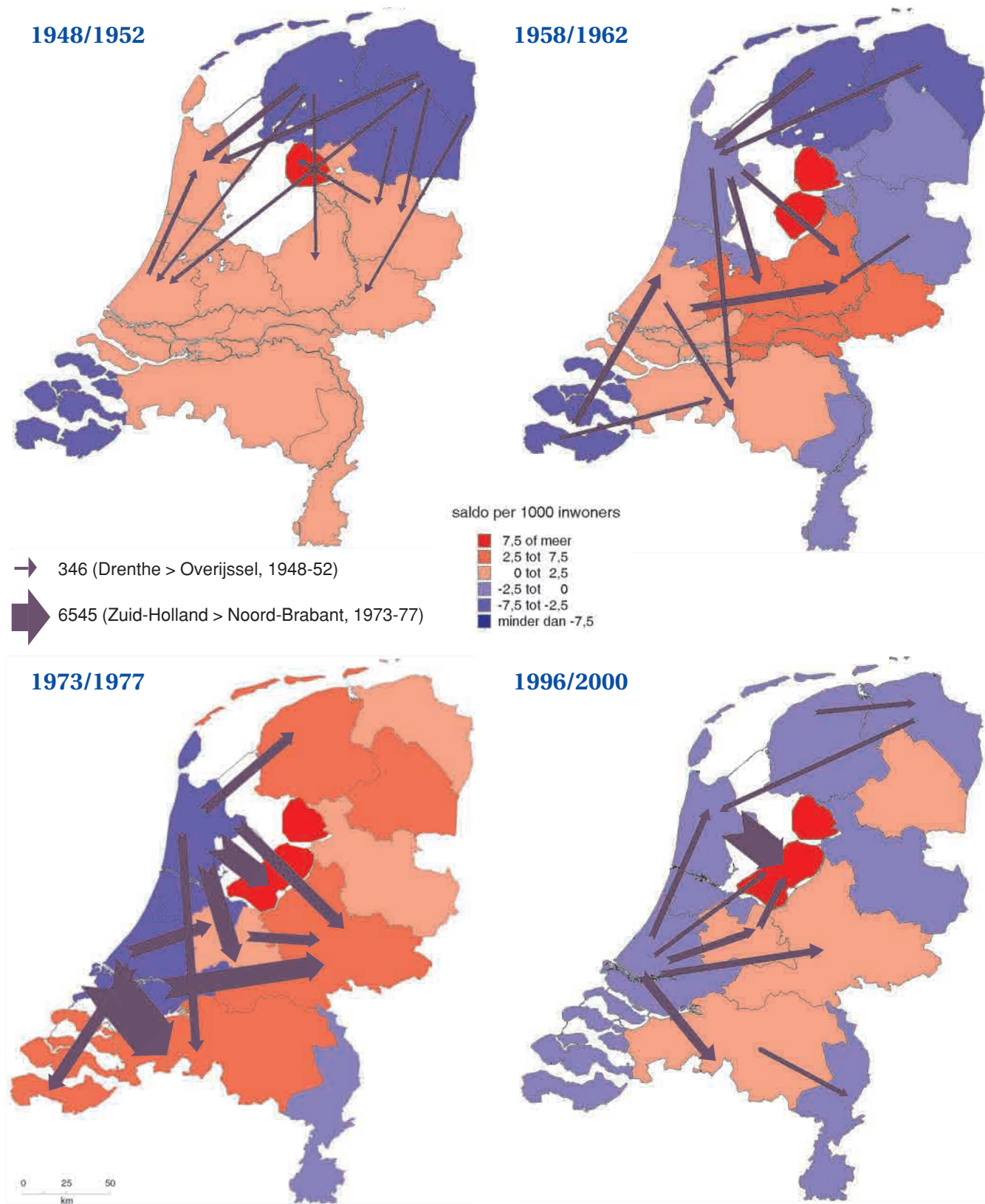
De aantrekkende functie van de Randstad als economisch hart van Nederland leidt er onder meer toe dat vanaf het midden van de jaren tachtig het binnenlandse migratiesaldo voor Noord- en Zuid-Holland weer richting nul gaat. In Groningen en Friesland leidt de verslechterde economische situatie aldaar tot aanvankelijk forse vertrekoverschotten. Ook Zeeland boekt in de tweede helft van de jaren tachtig een aanzienlijk bevolkingsverlies door binnenlandse migratie. Eind jaren negentig zijn deze ontwikkelingen nog steeds gedeeltelijk zichtbaar.

Tabel 13 Migratie van provincie naar provincie, 1948/1952, 1958/1962, 1973/1977 en 1996/2000*

Van		Gr	Fr	Dr	Ov	Fl	Ge	Ut	NH	ZH	Ze	NB	Li	Tot
Naar		aantal x 1000												
Groningen	1948/52		1,5	2,1	0,7		0,7	0,5	1,3	1,1	0,1	0,2	0,2	9,3
	1958/62		2,0	2,6	1,1		1,1	0,6	1,5	1,6	0,1	0,3	0,2	11,2
	1973/77		2,3	3,9	1,5		1,5	0,7	1,8	1,9	0,1	0,5	0,3	14,7
	1996/00		2,8	4,3	1,7	0,4	1,4	0,8	1,3	1,5	0,1	0,6	0,2	15,0
Friesland	1948/52	1,5		0,8	0,8		0,8	0,5	1,8	1,1	0,1	0,3	0,3	8,2
	1958/62	1,7		0,9	1,0		1,0	0,6	2,0	1,3	0,1	0,3	0,2	9,3
	1973/77	2,3		1,2	1,2		1,3	1,0	3,0	2,0	0,1	0,4	0,2	13,1
	1996/00	2,1		1,2	1,2	0,6	1,2	0,8	2,1	1,6	0,1	0,6	0,2	11,6
Drenthe	1948/52	2,2	0,9	4,4	1,3		0,7	0,4	1,0	0,8	0,1	0,2	0,2	7,9
	1958/62	2,7	1,0		1,4		0,9	0,5	1,1	1,2	0,1	0,2	0,1	9,5
	1973/77	4,6	1,2		2,0		1,3	0,8	1,7	2,0	0,1	0,4	0,2	14,3
	1996/00	4,3	1,2		2,0	0,4	1,1	0,7	1,1	1,6	0,1	0,5	0,2	13,1
Overijssel	1948/52	1,2	1,1	1,6			3,5	1,1	2,3	2,1	0,2	0,8	0,5	14,9
	1958/62	1,2	1,3	1,7			4,5	1,3	2,5	2,5	0,2	1,0	0,5	17,2
	1973/77	1,3	1,0	2,0			5,7	1,6	2,6	2,9	0,2	1,1	0,4	19,4
	1996/00	1,5	1,4	2,0		1,1	5,8	1,7	1,9	2,4	0,2	1,1	0,5	19,5
Flevoland	1948/52													
	1958/62													
	1973/77													
	1996/00	0,5	0,7	0,3	1,1		1,7	1,9	8,0	1,7	0,1	0,5	0,2	16,8
Gelderland	1948/52	1,1	1,1	0,8	3,5			3,8	5,4	6,1	0,5	3,3	1,7	27,9
	1958/62	1,4	1,4	1,2	5,0			4,7	6,4	7,9	0,7	4,6	2,2	35,7
	1973/77	1,4	1,2	1,2	6,2			7,6	6,7	9,0	0,6	6,2	3,0	43,6
	1996/00	1,3	1,1	1,1	5,4	1,3		6,4	4,0	6,3	0,6	5,7	2,2	35,4
Utrecht	1948/52	0,7	0,8	0,5	1,2		4,0		5,8	5,2	0,4	1,5	0,8	21,0
	1958/62	0,7	0,8	0,5	1,5		4,7		7,4	6,6	0,4	1,8	0,9	25,4
	1973/77	0,7	0,6	0,6	1,5		6,3		9,4	8,2	0,5	2,7	1,2	31,8
	1996/00	1,2	0,9	0,6	2,0	1,0	6,0		6,5	6,6	0,4	2,9	1,1	29,1
Noord-Holland	1948/52	2,0	2,6	1,2	2,6		5,5	5,9		12,1	0,9	3,4	2,0	39,3
	1958/62	2,1	3,0	1,3	2,9		5,6	6,4		13,1	1,2	3,5	1,8	41,3
	1973/77	1,4	1,6	0,9	2,0		4,9	6,8		11,0	0,9	3,4	1,7	35,3
	1996/00	1,9	1,8	1,0	2,1	3,3	4,1	6,3		9,8	0,6	3,6	1,6	36,1
Zuid-Holland	1948/52	1,6	1,5	1,1	2,3		6,0	5,4	11,6		1,9	5,2	2,3	41,0
	1958/62	2,0	1,7	1,4	2,7		6,9	6,2	13,5		2,5	6,0	2,0	45,1
	1973/77	1,3	1,1	0,9	2,1		6,0	6,5	11,0		2,1	6,3	1,9	39,6
	1996/00	2,0	1,7	1,3	2,5	1,1	5,5	5,7	9,0		2,2	7,1	2,1	40,2
Zeeland	1948/52	0,2	0,1	0,1	0,1		0,4	0,3	0,8	1,5		1,0	0,1	4,7
	1958/62	0,1	0,1	0,1	0,2		0,4	0,3	1,0	1,6		1,1	0,2	5,0
	1973/77	0,1	0,1	0,1	0,2		0,6	0,5	1,2	3,8		1,7	0,3	8,8
	1996/00	0,1	0,1	0,1	0,2	0,1	0,5	0,4	0,5	2,5		1,7	0,2	6,3
Noord-Brabant	1948/52	0,4	0,4	0,3	0,9		3,5	1,6	3,3	5,2	1,1		3,6	20,6
	1958/62	0,4	0,4	0,3	1,2		4,7	2,2	4,1	6,6	1,5		4,5	26,1
	1973/77	0,5	0,4	0,4	1,2		6,8	3,0	4,6	12,9	1,8		5,2	37,1
	1996/00	0,8	0,7	0,6	1,4	0,5	5,7	2,6	3,2	8,4	2,1		4,9	31,0
Limburg	1948/52	0,3	0,3	0,2	0,6		1,8	0,8	1,9	2,2	0,2	3,8		12,5
	1958/62	0,2	0,2	0,1	0,6		2,1	0,8	1,8	2,3	0,2	4,1		12,5
	1973/77	0,2	0,2	0,1	0,5		2,7	0,9	1,7	2,5	0,2	4,8		14,0
	1996/00	0,3	0,3	0,2	0,5	0,2	2,0	0,8	1,3	1,9	0,3	4,3		12,1
Totaal	1948/52	11,5	10,8	9,0	14,7		27,1	20,3	35,5	37,8	5,5	20,1	11,9	211,0
	1958/62	12,7	12,3	10,2	18,1		32,2	23,7	41,6	44,9	7,1	23,0	12,6	240,7
	1973/77	14,0	10,0	11,6	19,3		38,0	30,1	47,7	56,9	6,6	27,8	14,4	279,7
	1996/00	16,0	12,6	12,6	20,1	10,0	34,8	28,0	38,8	44,4	6,7	28,6	13,5	266,1

* Gemiddeld per jaar.
Bron: CBS.

**Kaart 16 Grootste provinciale netto migratiestromen;
1948/1952, 1958/1962, 1973/1977 en 1996/2000**

Bron: CBS.

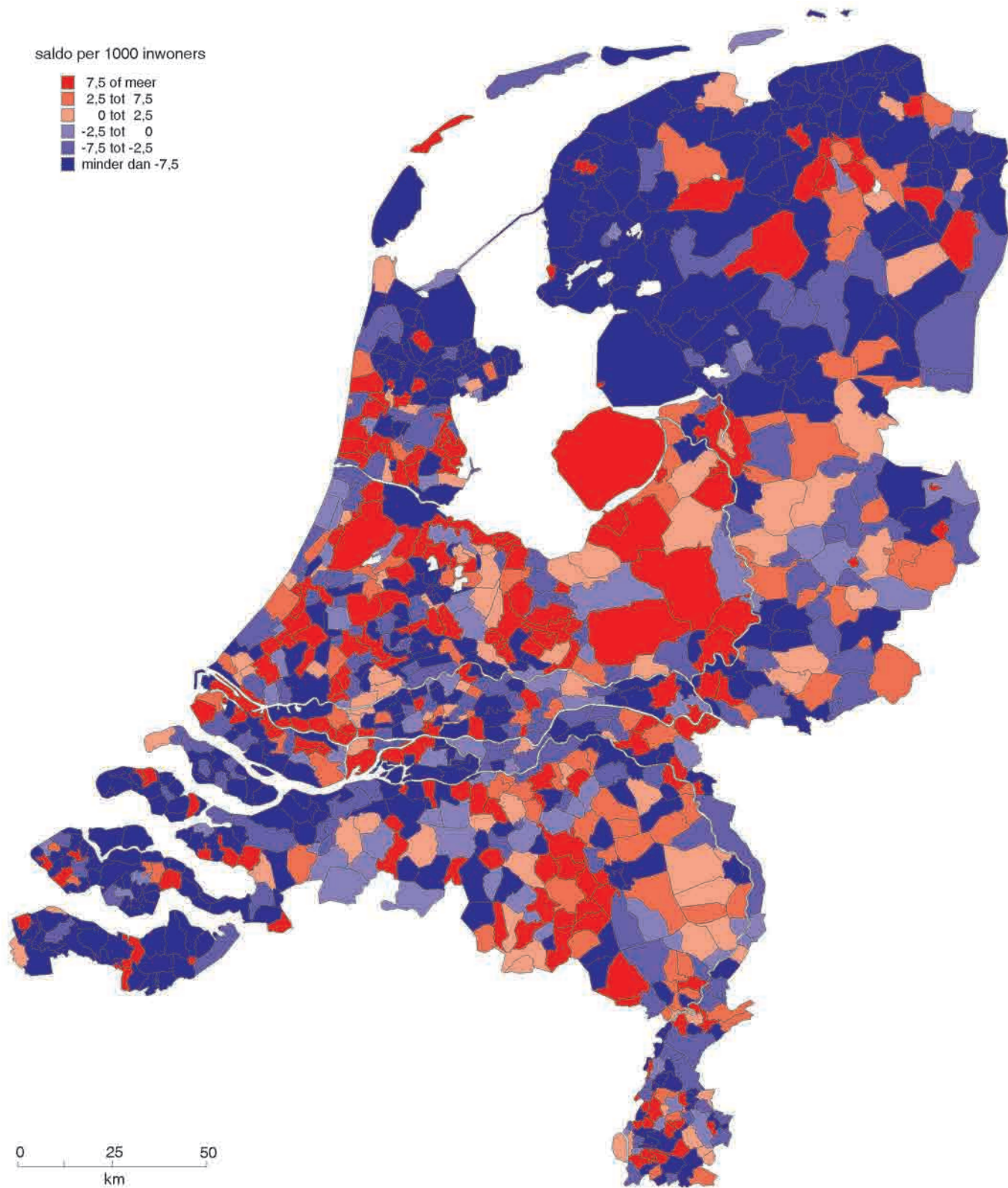
Op het niveau van gemeenten kan de binnenlandse migratie rond 1960 worden vergeleken met die in het jaar 2000. Daartoe zijn per gemeente binnenlandse vertrek- of vestigingsoverschotten per 1000 inwoners berekend.

Rond 1960 worden veruit de meeste gemeenten in de drie noordelijke provincies en Zeeland geconfronteerd met een vertrekoverschot, terwijl slechts enkele gemeenten een relatief groot vestigingsoverschot kennen (*Kaart 17a*). Daarentegen worden vestigingsoverschotten geboekt in de meeste gemeenten in provincies als Utrecht, Gelderland, Zuid-Holland en Noord-Brabant. In het Westen is in dezelfde periode een zekere mate van deconcentratie te zien. De grote steden Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht hebben een vertrekoverschot, terwijl de gemeenten rondom deze steden vestigingsgebieden zijn. Hetzelfde geldt voor enkele minder grote steden zoals Haarlem en Leiden.

Factoren die hierbij een rol hebben gespeeld zijn de concentratie van werkgelegenheid in de stedelijke kernen, alsook het forensisme naar de nieuwe gebieden van economische bedrijvigheid. Meer dan voorheen zijn woonfactoren namelijk van betekenis geworden voor migratiestromen, niet alleen in kwantitatieve zin maar ook in kwalitatieve zin. Naast de beschikbaarheid van woningen zijn ook de aantrekkelijkheid van de woning zelf en van de woonomgeving daarbij belangrijke factoren geworden.

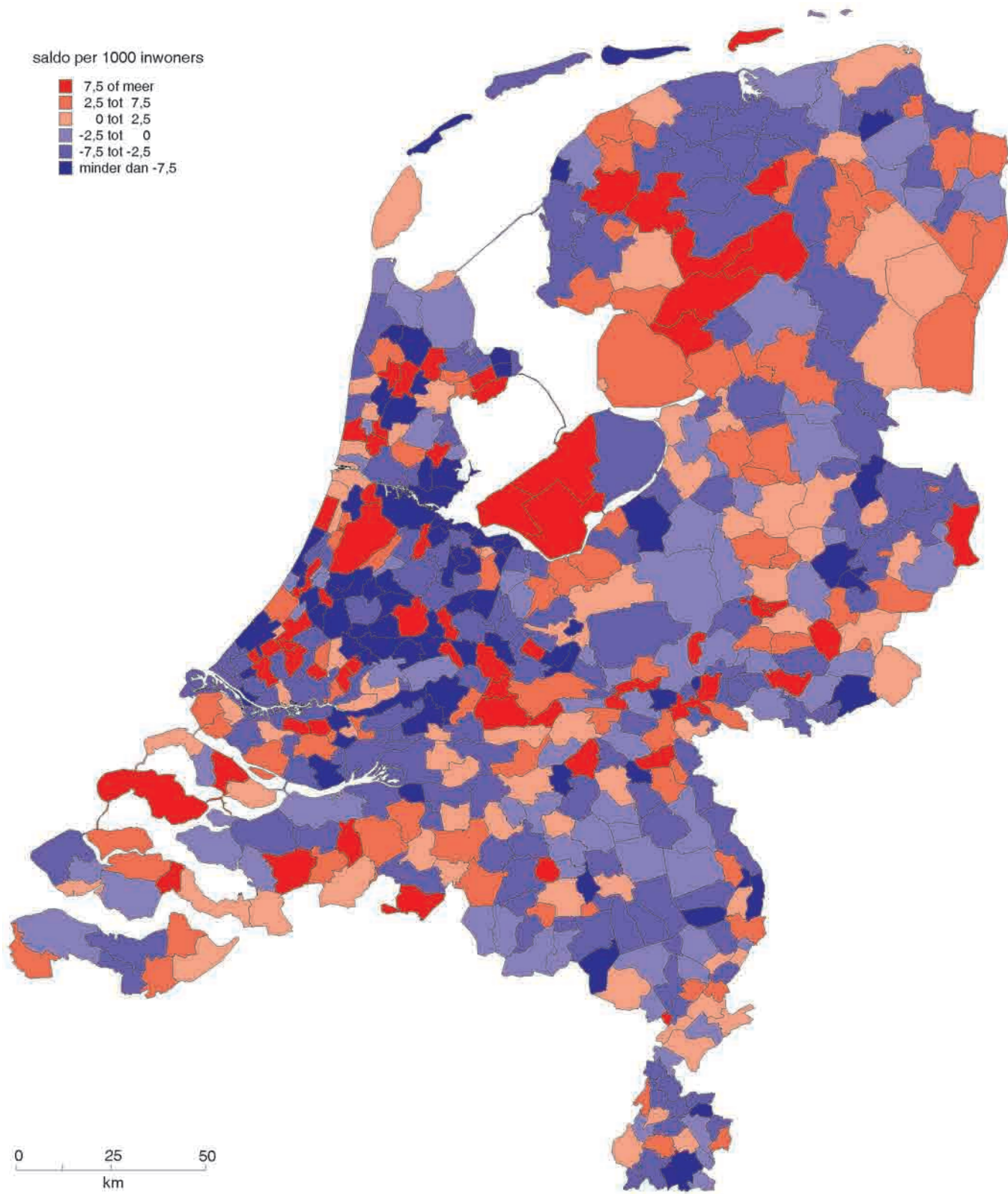
Heden ten dage worden de vier grote steden nog steeds geconfronteerd met een binnenlands vertrekoverschot (*Kaart 17b*). Nu zijn het echter vooral de gemeenten in zuidelijk Flevoland (Almere, Zeewolde en Lelystad) die hiervan profiteren. In het algemeen geldt dat het netto effect van binnenlandse migratie anno 2000 minder groot is dan in 1960. In de noordelijke provincies en Zeeland is het aantal gemeenten met een vestigings- dan wel vertrekoverschot nu meer in balans dan voorheen.

Kaart 17a Binnenlands migratiesaldo per gemeente, 1960

Bron: CBS.

Kaart 17b Binnenlands migratiesaldo per gemeente, 2000

Bron: CBS.

Buitenlandse migratie na de Tweede Wereldoorlog

In de jaren na de Tweede Wereldoorlog hebben veel mensen Nederland verlaten op zoek naar een beter leven in vooral de Verenigde Staten, Canada, Australië en Nieuw-Zeeland. Het grootste vertrekoverschot treedt op in het begin van de jaren vijftig. De emigratiegolf in het begin van de jaren vijftig heeft voor alle provincies geleid tot flinke buitenlandse vertrekoverschotten.

Vanaf 1960 heeft de immigratie een structureel stijgende trend laten zien met sterke fluctuaties. Dekolonisatie, ontwikkelingen van de Nederlandse economie en internationale politieke ontwikkelingen hebben hierbij een belangrijke rol gespeeld. Alle provincies noteren in min of meer belangrijke mate vestigingsoverschotten uit buitenlandse migratie. Omdat migranten zich vaker in de Randstad (lees grote steden) vestigen dan elders in Nederland, is de invloed het meest zichtbaar in Noord- en Zuid-Holland en Utrecht (*Tabel 14*). Opvallend is de 'opmars' van de drie noordelijke provincies in de jaren negentig. Dit maakt Friesland in 2000 tot de provincie met het naar ver-

houding grootste vestigingsoverschot uit buitenlandse migratie. Aan het andere einde van Nederland sluit Limburg de rij met het relatief laagste immigratiesaldo.

In 1960 geldt nog voor veel gemeenten, verspreid over het hele land, dat er meer mensen naar het buitenland vertrekken, dan dat zich er vanuit het buitenland vestigen (*Kaart 18a*). In 2000 is de situatie compleet anders en worden zeer veel gemeenten door een vestigingsoverschot uit buitenlandse migratie gekenmerkt. In het algemeen zijn stedelijke gemeenten het meest aantrekkelijk voor buitenlandse migranten (*Kaart 18b*).

Op regionaal niveau hebben sociale netwerken van migranten een belangrijke functie. Familie, vrienden en bekenden, of meer algemeen, personen met dezelfde afkomst, die dezelfde taal spreken, etc., kunnen immers op vele terreinen behulpzaam zijn, bijvoorbeeld bij het vinden van een baan of een woning. Gemeenten met veel migranten zijn dan ook vaak aantrekkelijke vestigingsplaatsen voor nieuwe immigranten.

Tabel 14 Immigratie en emigratie per provincie, 1953/59, 1960/69, 1970/79, 1980/89 en 1990/00*

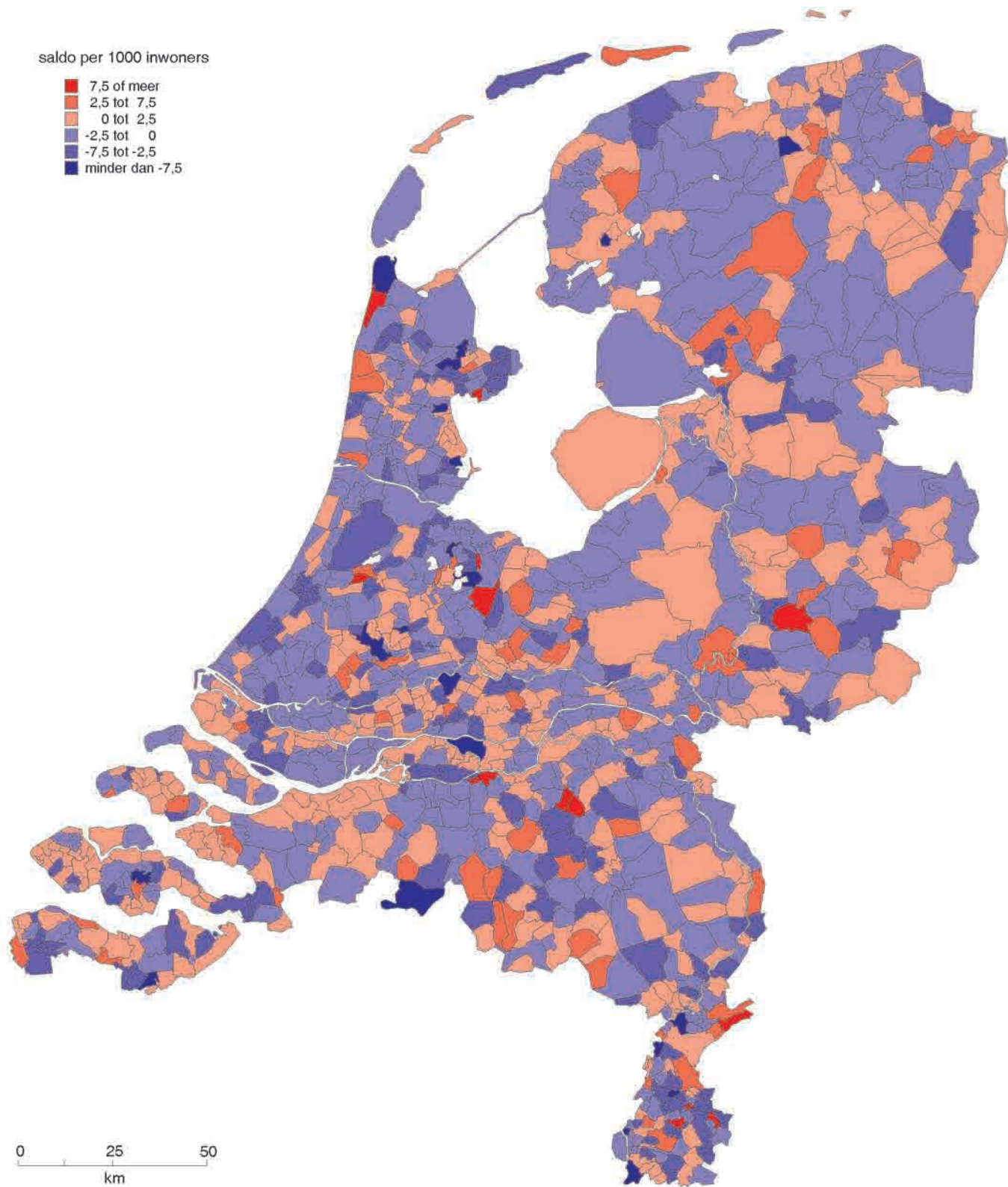
	Immigratie					Emigratie				
	1953/59	1960/69	1970/79	1980/89	1990/00	1953/59	1960/69	1970/79	1980/89	1990/00
aantal x 1000										
Groningen	0,9	1,1	1,8	1,7	3,3	1,4	1,0	1,2	1,4	1,9
Friesland	1,0	0,9	1,5	1,4	3,2	1,6	0,9	0,9	1,1	1,3
Drenthe	0,5	0,7	1,1	1,2	2,2	0,5	0,6	0,8	1,0	1,1
Overijssel	2,1	3,6	5,1	3,9	5,3	2,5	2,9	3,2	3,3	3,2
Flevoland					2,1					1,2
Gelderland	4,8	6,2	8,0	7,3	9,8	4,4	4,9	5,7	5,5	6,1
Utrecht	3,9	5,0	6,3	6,0	7,2	3,9	3,9	4,3	4,3	5,0
Noord-Holland	11,6	14,4	20,9	19,8	25,2	15,0	12,5	12,8	14,1	17,5
Zuid-Holland	13,7	18,7	28,3	25,7	31,7	17,7	16,9	17,9	18,4	21,4
Zeeland	0,7	0,9	1,9	1,7	2,6	0,8	0,8	1,4	1,4	1,5
Noord-Brabant	4,0	6,9	11,2	9,6	13,3	5,6	6,1	8,1	7,9	9,8
Limburg	4,9	6,1	6,9	5,8	8,8	4,4	5,6	5,1	4,9	6,6
Nederland	48,1	64,4	93,2	85,0	114,7	58,0	56,2	61,7	63,9	76,8

* Gemiddeld per jaar.
Bron: CBS.

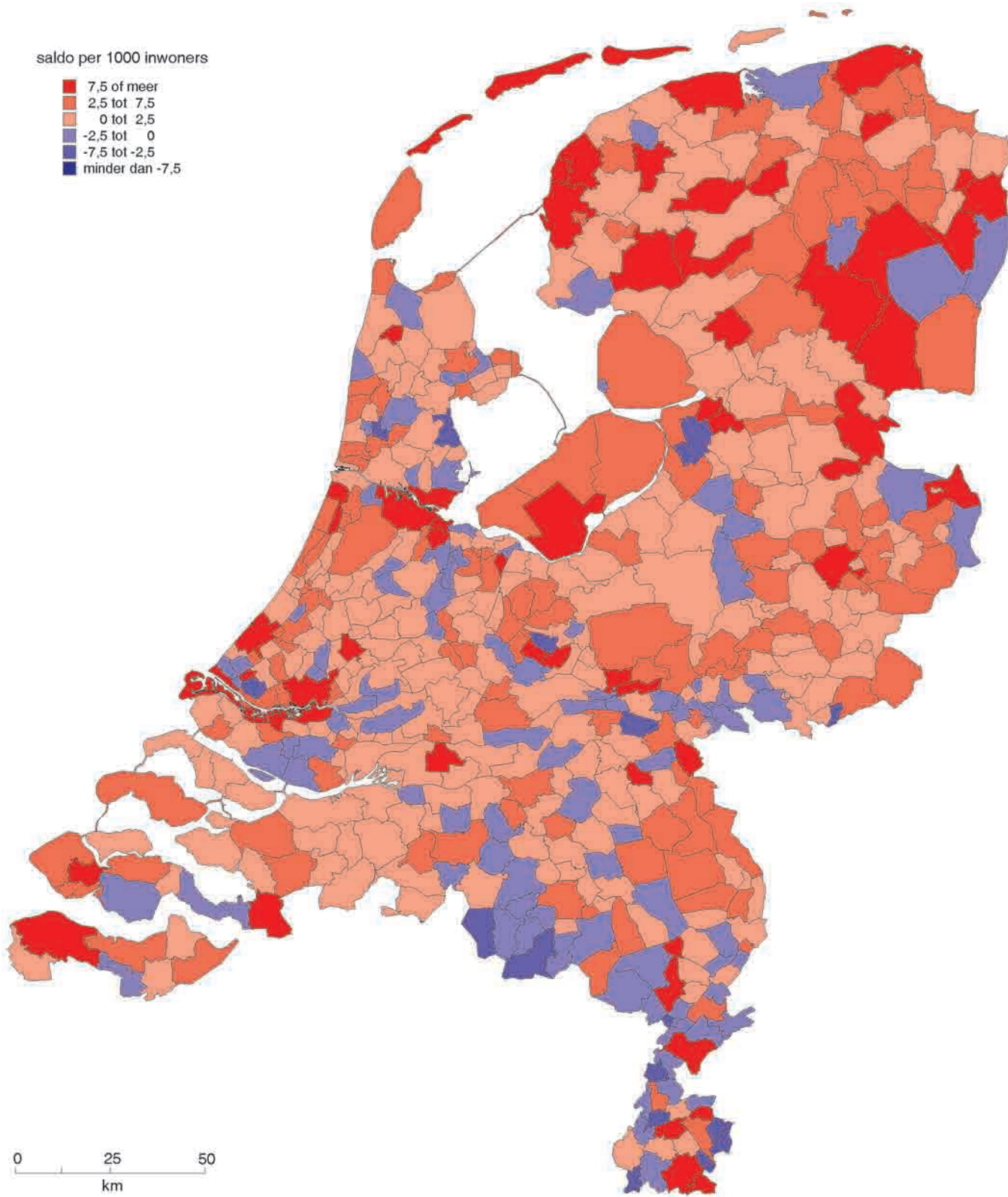
*Afrikaanse man meldt zich in april 2002 bij de Vreemdelingenpolitie op Asielzoekerscentrum AZC Zeeburg.
Foto: Ron Zwagemaker.*

Kaart 18a Buitenlands migratiesaldo per gemeente, 1960

Bron: CBS.

Kaart 18b Buitenlands migratiesaldo per gemeente, 2000

Bron: CBS.

Bevolkingsstructuur

De ontwikkelingen op het gebied van de geboorte, de huwelijkssluiting en –ontbinding, de sterfte, en de migratie leiden tot voortdurende veranderingen in de samenstelling van de bevolking van Nederland. De daling van het kindertal en de stijging van de levensverwachting hebben bijvoorbeeld geleid tot een daling van het aantal jongeren en een toename van het aantal ouderen. De sterftedaling heeft ook geleid tot een vermindering van het aantal weduwen en weduwnaars op jongere leeftijden. De meest ‘zichtbare’ verandering betreft de grotere variatie in etnische afkomst die een rechtstreeks gevolg is van de veranderde patronen van buitenlandse migratie.

Op een drietal aspecten van de veranderde samenstelling van de bevolking wordt hier nader ingegaan: de samenstelling naar leeftijd en burgerlijke staat, de gezins- en huishoudensstructuur en de verdeling naar land van herkomst.

Leeftijd en burgerlijke staat

Nationaal

De leeftijdsstructuur van de bevolking is in de demografie zeer belangrijk. Doordat demografische gebeurtenissen zo sterk met leeftijd samenhangen is de samenstelling naar leeftijd medebepalend voor de bevolkingsontwikkeling in de toekomst.

Aan de andere kant is de leeftijdsstructuur ook een gevolg van bevolkingsontwikkelingen in het verleden. Net als jaarringen iets vertellen over het verleden van een boom, zo vertelt de leeftijdsstructuur iets over het verleden van een bevolking. Een heel duidelijk voorbeeld daarvan zijn de grote geboorteaantallen in de periode 1946-1970: deze zijn in de leeftijdsverdeling anno 2000 terug te vinden als

Uitstapje van ouden van dagen met begeleiders naar Muiderberg, 1912.
Foto: Spaarnestad Fotoarchief.

een grote concentratie personen in de leeftijdsgroep 30-54. Een ander voorbeeld is de insnoering in de leeftijdsverdeling 1850 bij de leeftijden 1-3 jaar, samenhangend met de lage huwelijksluiting in de jaren 1846-1847 toen de aardappeloogst mislukte.

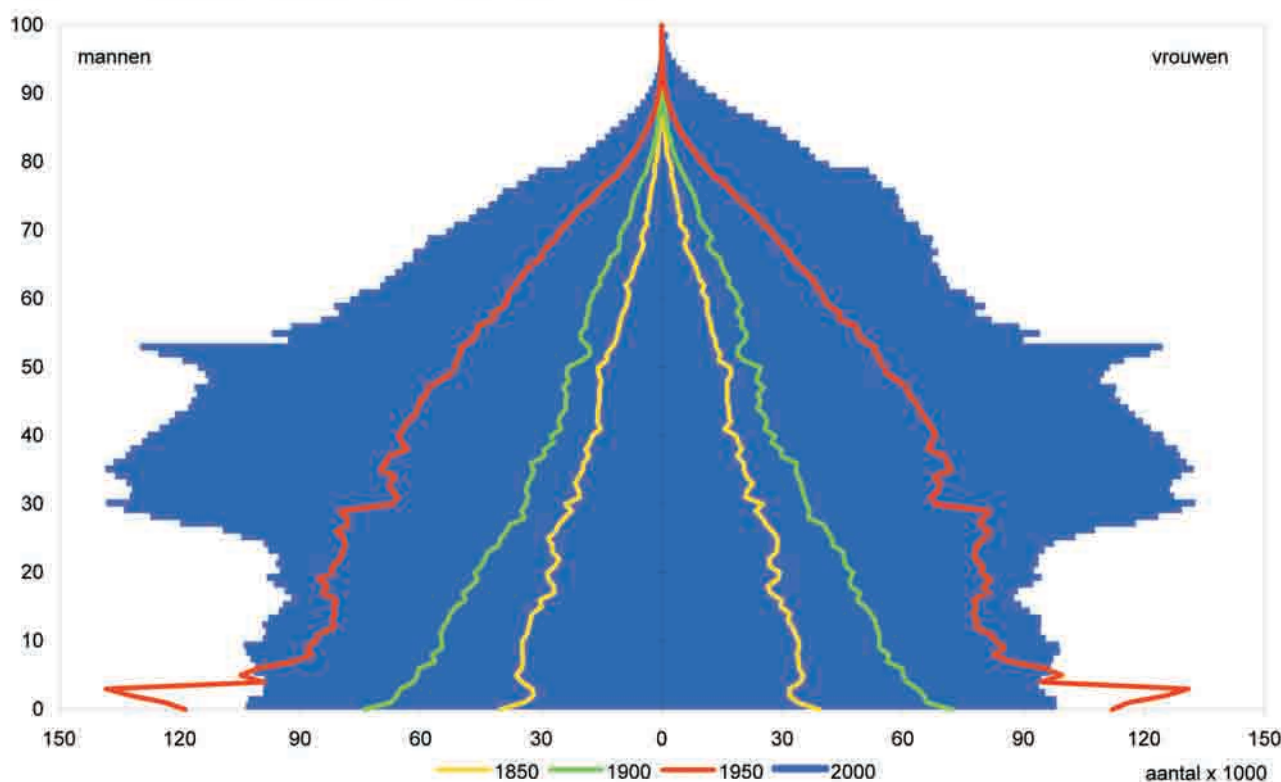
De piramidevorm, kenmerkend voor de leeftijdsstructuur in de jaren 1850, 1900 en 1950, is in 2000 veranderd in een uivorm, waarin het aantal jongeren (tot 20 jaar) duidelijk kleiner is dan het aantal dertigers en veertigers (*Figuur 27*). Voorts is de top sterk verbreed, vooral aan de kant van de vrouwen.

De ontgroening heeft ertoe geleid dat ondanks een totale bevolkingsgroei van bijna 5 miljoen het aantal 0-4-jarigen in 2000 meer dan 200 duizend kleiner is dan in 1950.

De vergrijzing stelt daar in de periode 1950 tot 2000 een verdrievoudiging van het aantal 65-plussers tegenover, van 770 duizend naar 2,1 miljoen. Nog spectaculairder is de groei van het aantal vrouwen van 85 jaar en ouder: van 17 duizend in 1950 tot 167 duizend in 2000.

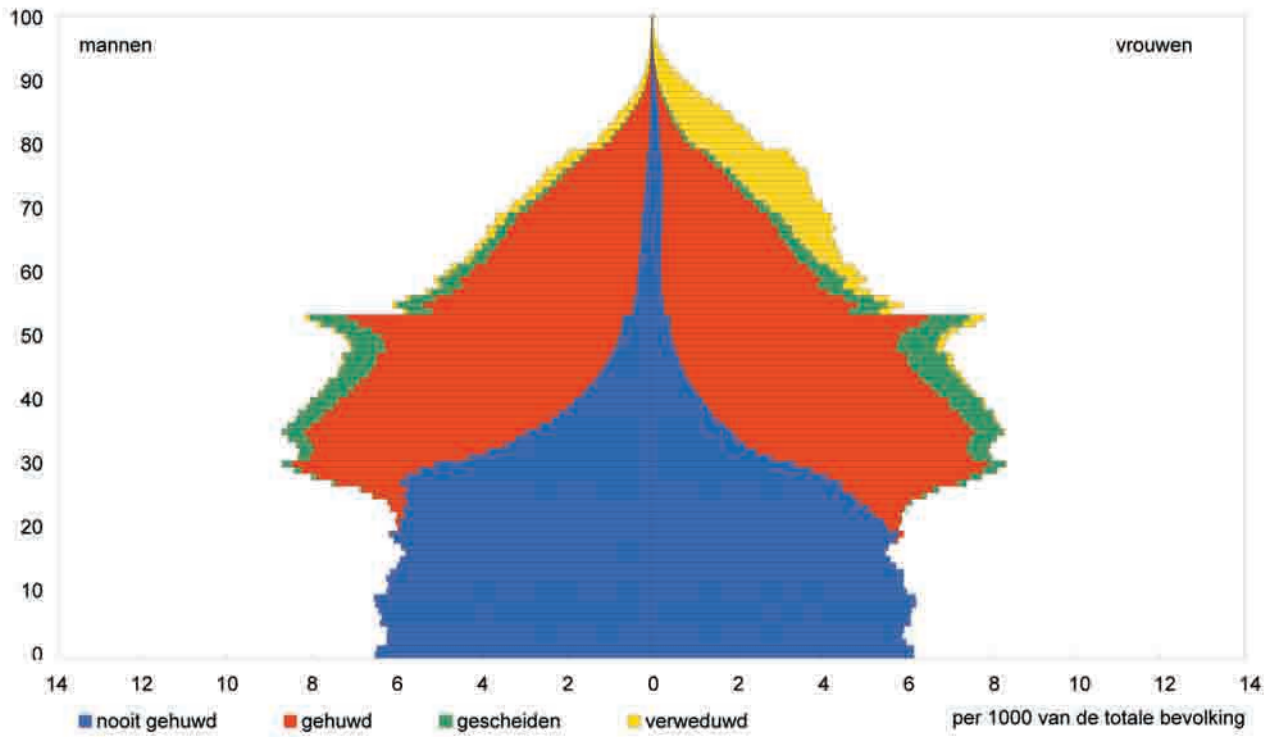
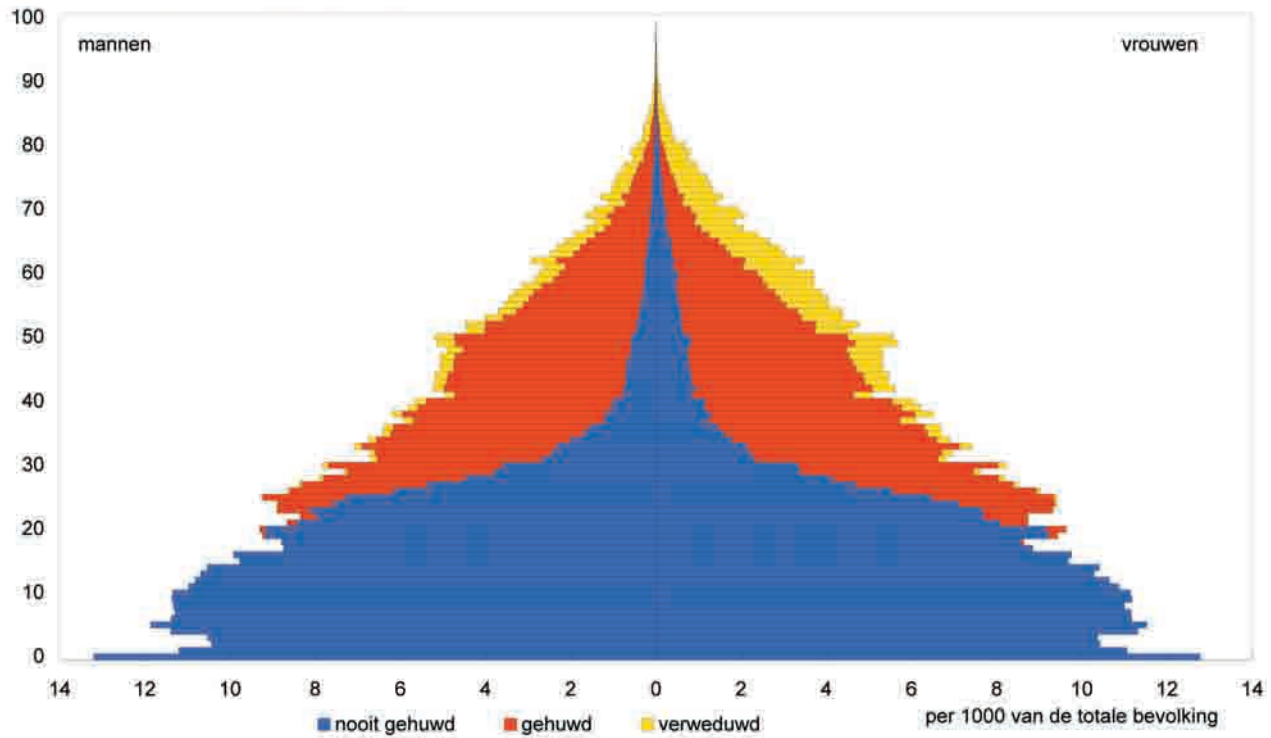
Gedurende de afgelopen anderhalve eeuw is de samenstelling van de Nederlandse bevolking naar burgerlijke staat drastisch veranderd (*Figuur 28*). Was in 1850 nog 63 procent van de bevolking nooit gehuwd, in 2000 is dit percentage gezakt tot 44. Het aandeel gehuwden is daarentegen gestegen van 31 naar 45. Deze forse veranderingen in burgerlijke staatsstructuur zijn in hoofdzaak toe te schrijven aan de enorme veranderingen in de leeftijdsstructuur (relatief minder kinderen en dus minder ongehuwden). Daarnaast spelen uiteraard ook veranderingen in patronen van huwelijksluiting en huwelijksontbinding een rol.

Figuur 27 Bevolking naar leeftijd en geslacht, 1850, 1900, 1950 en 2000

Bron: CBS.

Figuur 28 Bevolking naar leeftijd, geslacht en burgerlijke staat, 1850 (boven) en 2000 (onder)

Bron: CBS.

Regionaal

Ruimtelijke verschillen in de leeftijdsopbouw van de bevolking zijn het gevolg van ruimtelijke verschillen in drie processen: vruchtbaarheid, sterfte, en migratie. In de 19^e eeuw is vooral de vruchtbaarheid verantwoordelijk voor verschillen in leeftijdsopbouw.

Tegenwoordig zijn zowel vruchtbaarheidsverschillen als leeftijdsafhankelijk verhuisgedrag doorslaggevend voor regionale verschillen in leeftijdsopbouw.

Vergeleken met de andere provincies zijn de inwoners van de drie noordelijke provincies rond 1850 jong en de inwoners van de twee zuidelijke provincies oud (*Tabel 15*). Rond 1950 zijn Noord-Brabant en Limburg juist de jongste provincies en is Zeeland de oudste. Anno 2000 is het beeld weer duidelijk anders. Relatief veel jongeren wonen in Flevoland. Naar verhouding veel ouderen hebben residentie in Zeeland en Drenthe ('drentenieren').

Krasse knarren.
Foto: Roel Bazan.

Tabel 15 Percentage jongeren (0-19) en ouderen (60+) per provincie, 1850, 1900, 1950 en 2000

	% Jongeren (0-19)				% Ouderen (60+)			
	1850	1900	1950	2000	1850	1900	1950	2000
Groningen	44	45	36	23	7	9	12	19
Friesland	45	43	38	26	7	11	13	19
Drenthe	44	46	41	24	7	9	10	20
Overijssel	43	45	39	26	8	9	10	18
Flevoland				31				12
Gelderland	43	44	39	25	8	10	11	18
Utrecht	42	45	37	25	8	10	11	17
Noord-Holland	42	44	34	23	7	8	11	18
Zuid-Holland	42	45	36	25	8	9	11	18
Zeeland	44	45	34	24	7	10	13	21
Noord-Brabant	41	42	43	24	8	10	9	18
Limburg	41	45	42	23	9	9	9	20
Nederland	43	44	38	24	8	9	11	18

Bron: CBS.

Leeftijdsstructuur per gemeente

De leeftijdsstructuur heeft zich overal in Nederland tussen 1900 en 2000 ingrijpend gewijzigd (*Kaarten 19a* en *19b*). In de kleine versies van de kaarten is nauwelijks enig regionaal onderscheid te zien. De regionale verschillen zijn op de grote versies van de kaarten veel beter zichtbaar.

In 1900 zijn de jongste populaties te vinden in het Westen (koploper is Voorhout, met 57 procent van de bevolking jonger dan 20 jaar), via een brede band van orthodox-protestantse gebieden uitlopend naar Drenthe en Groningen. De minder kindrijke gebieden zijn te vinden in Friesland, delen van de Achterhoek, en met name Noord-Brabant en Limburg. Het aandeel kinderen in de bevolking is uiteraard sterk verbonden met het geboortecijfer. Dat het Zuiden relatief weinig jongeren telt is vooral te wijten aan de relatief lage geboortecijfers die op hun beurt samenhangen met lage en late huwelijksluiting aldaar.

In 2000 is het regionale patroon van het aandeel jongeren in enkele opzichten behoorlijk gewijzigd. De relatief jonge gemeenten zijn nu vooral te vinden in de 'Protestantenband', de Kop van Noord-Holland, het oostelijk deel van Noord-Brabant, en het groeigebied Flevoland. Koploper is de gemeente Urk, met 44 procent jongeren. In het Westen zijn de stedelijke Randstadgemeenten in

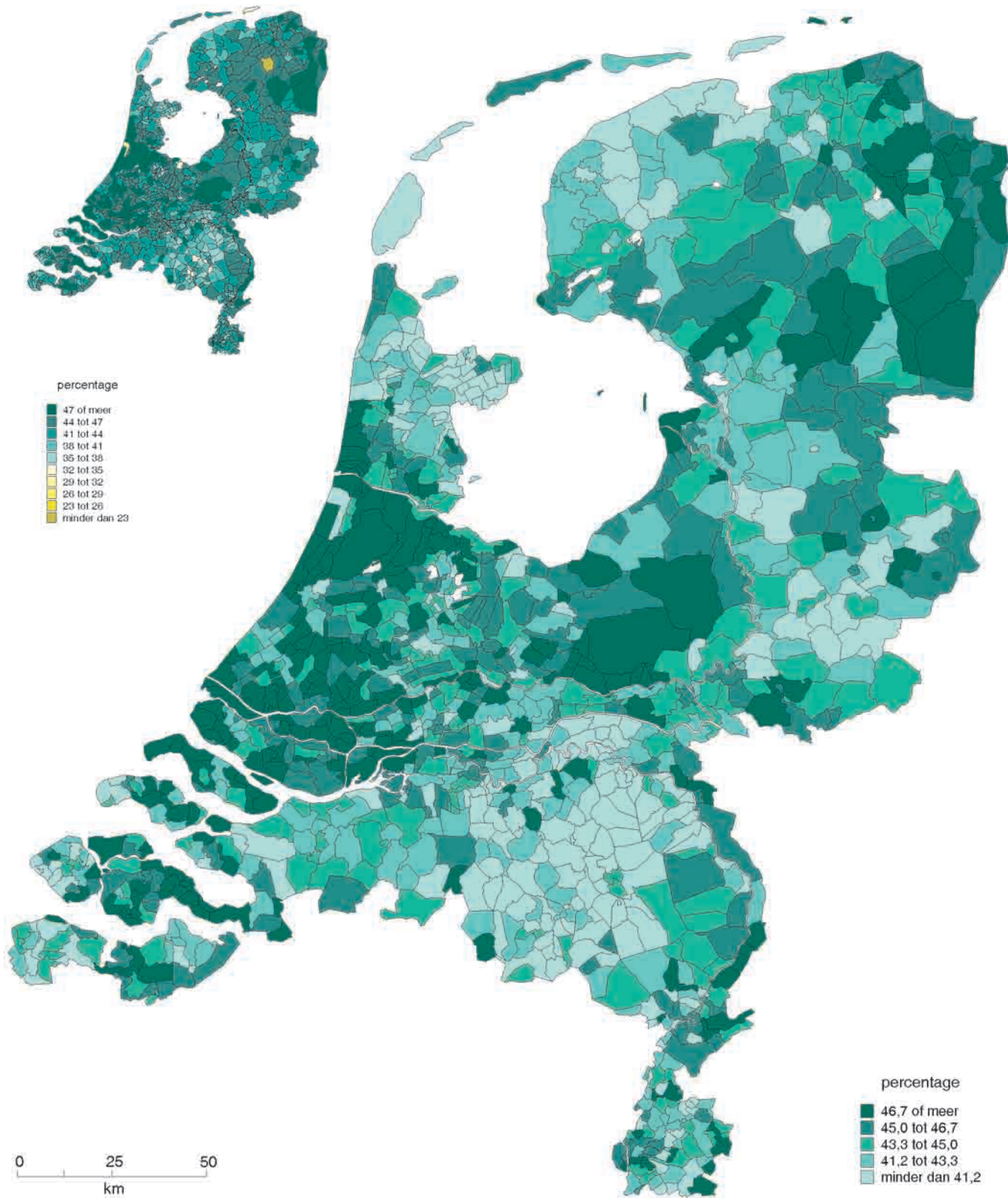
vergelijking tot 1900 sterk ontgroend, als gevolg van de trek van gezinnen naar de meer suburbane gebieden. Opvallend is voorts de relatieve ontgroening in Drenthe, oostelijk Groningen, en Limburg.

Het regionale patroon in het aandeel ouderen per gemeente (*Kaarten 20a* en *20b*) is in veel opzichten het spiegelbeeld van dat in het aandeel jongeren.

In 1900 zijn de gemeenten met veel ouderen in grote lijnen dezelfde als de gemeenten met weinig jongeren. Vooral het Zuiden springt er uit. In 2000 ligt het beeld iets genuanceerder omdat tegenwoordig ook de leeftijdsspecifieke migratie een belangrijke rol speelt. Zo is goed te zien dat de grootstedelijke gemeenten in het Westen niet alleen weinig 'groen' zijn maar ook weinig 'grijs': zowel voor gezinnen met kinderen als voor ouderen zijn de grote steden blijkbaar minder aantrekkelijke woongebieden. De ouderen trekken tegenwoordig liever weg naar aangename oorden, zoals Drenthe, de IJsselvallei, de Utrechtse Heuvelrug en de Zeeuws-Hollandse duingebieden. Ook de aanwezigheid van bejaardenoorden en verzorgingstehuizen kan het aandeel ouderen in een gemeente positief beïnvloeden.

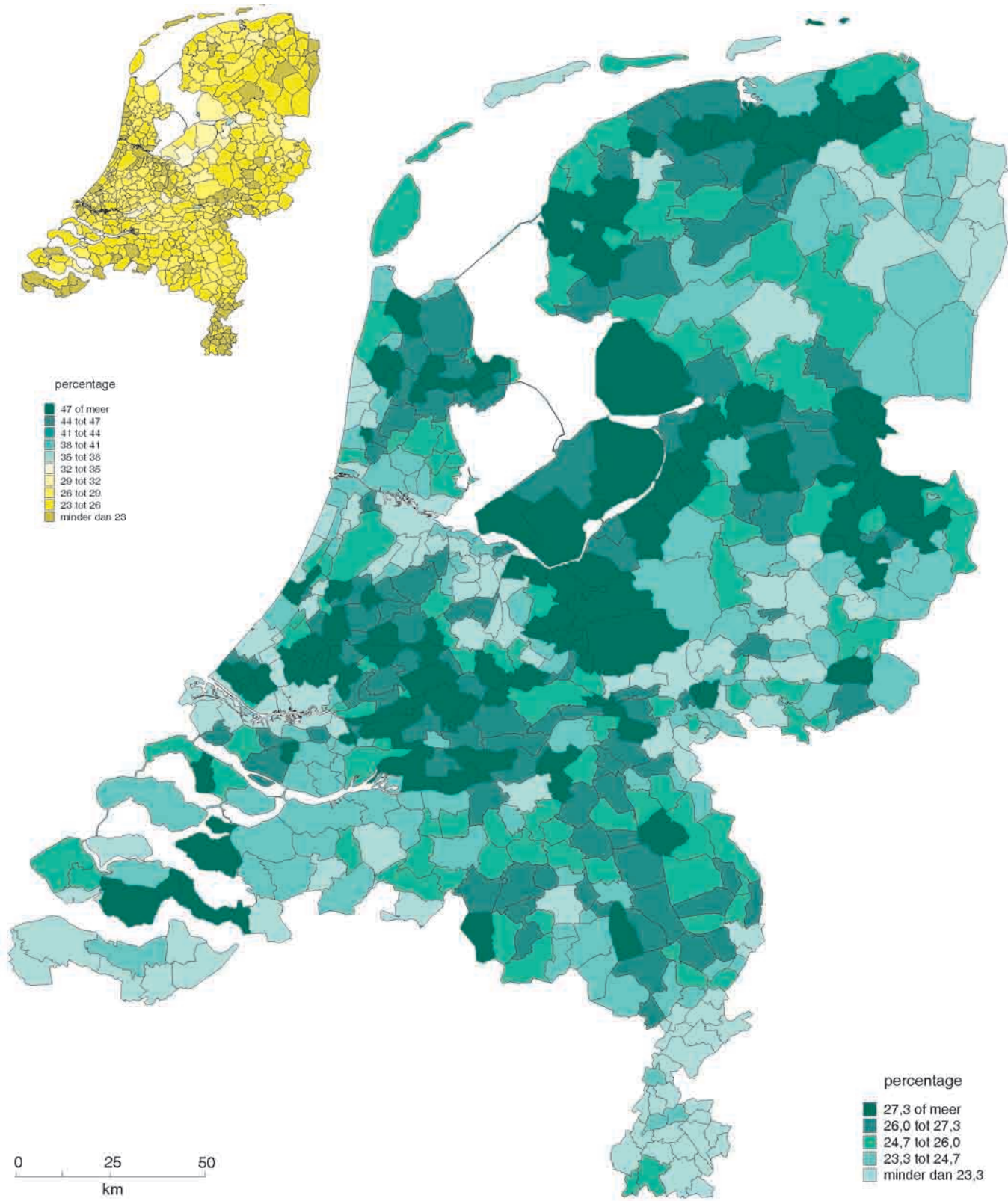
In 2000 zijn de meest grijze gemeenten Roozendaal (Gelderland), Laren en Bennebroek, met circa 30 procent 60-plussers.

Kaart 19a Jongeren (0-19 jaar) per gemeente, 1900

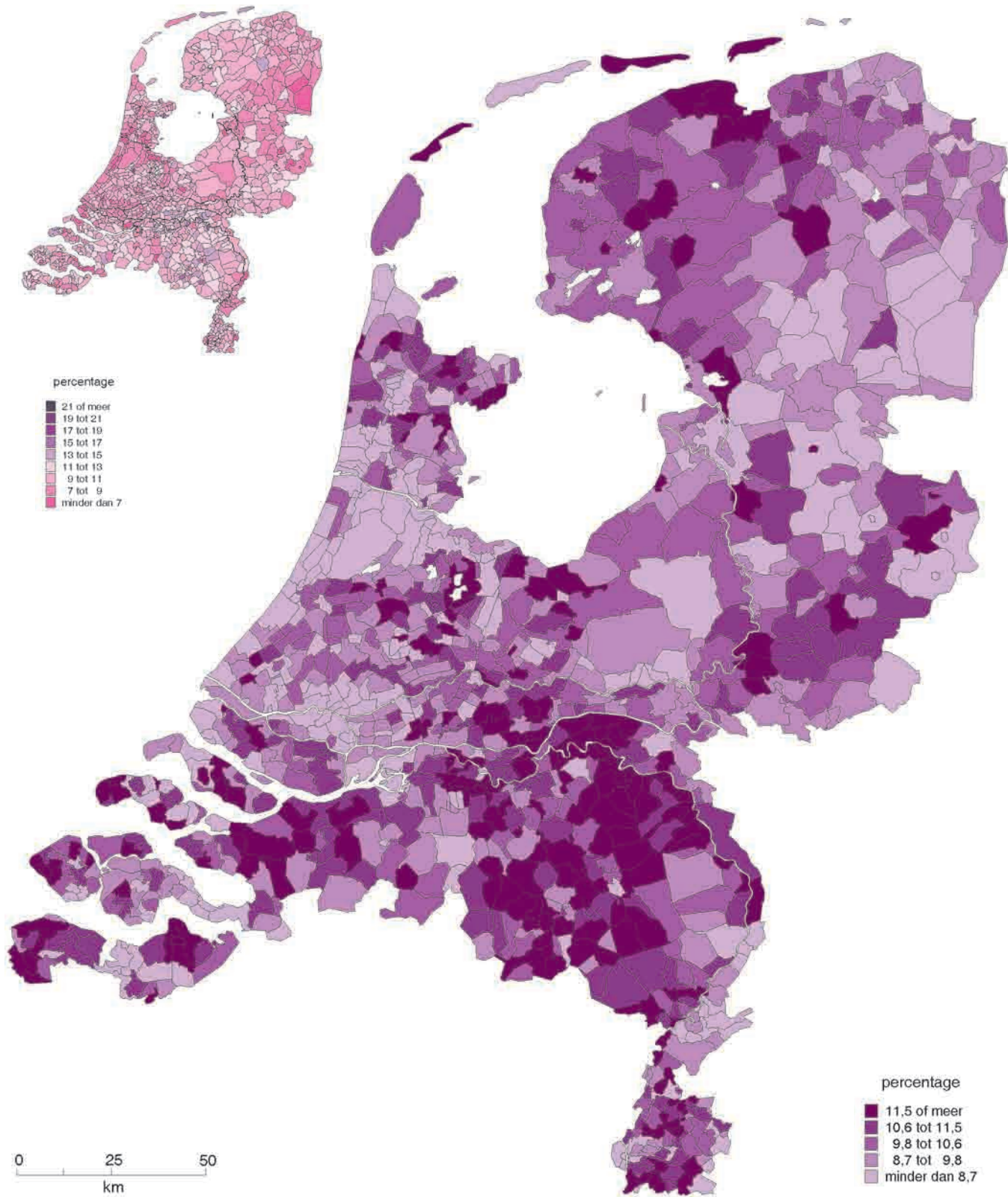
Bron: CBS.

Kaart 19b Jongeren (0-19 jaar) per gemeente, 2000

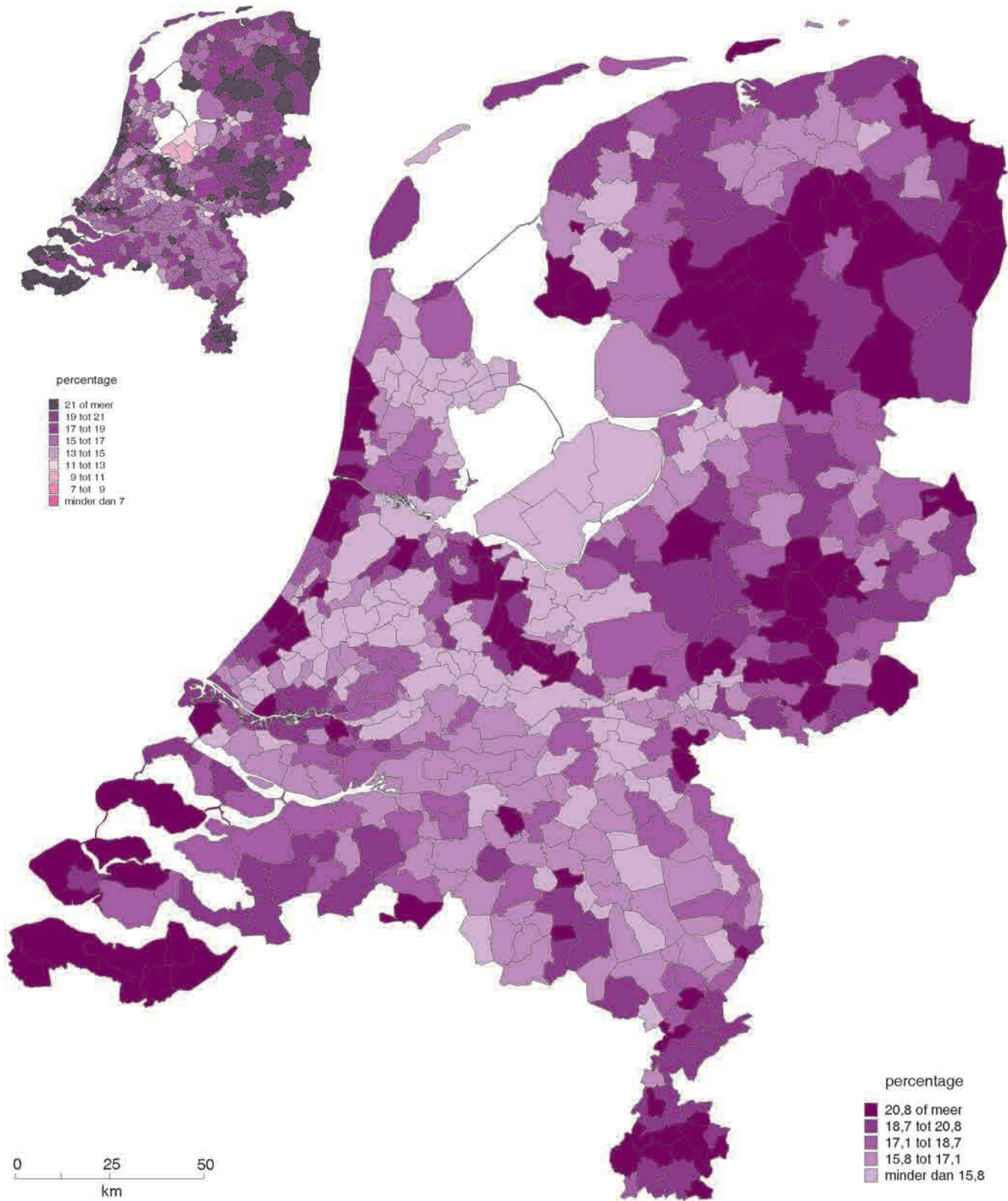
Bron: CBS.

Kaart 20a Ouderen (60 jaar en ouder) per gemeente, 1900

Bron: CBS.

Kaart 20b Ouderen (60 jaar en ouder) per gemeente, 2000

Bron: CBS.

Huishoudens en gezinnen

Nationaal

Aan het begin van de 20^e eeuw telt Nederland 1,1 miljoen huishoudens. Een volle eeuw later is dit aantal gegroeid tot 6,8 miljoen. Terwijl de bevolking in de 20e eeuw verdrievoudigde is het aantal huishoudens verzesvoudigd. Het aantal 'leefeenheden' is dus tweemaal zo sterk gegroeid als het aantal inwoners.

Onderscheiden naar één- of meerpersoonshuishoudens is vooral de groei van het aantal éénpersoonshuishoudens spectaculair: van nog geen 100 duizend in 1900 tot 2,3 miljoen in 2000 (Figuur 29).

De groei van het aantal éénpersoonshuishoudens is sinds de jaren zestig van de 20e eeuw een belangrijke indicator geworden van de individualiserings-tendens in Nederland. In 2000 is een derde van alle huishoudens een éénpersoonshuishouden. Eén op de zeven inwoners is daarmee alleenstaand (bijna

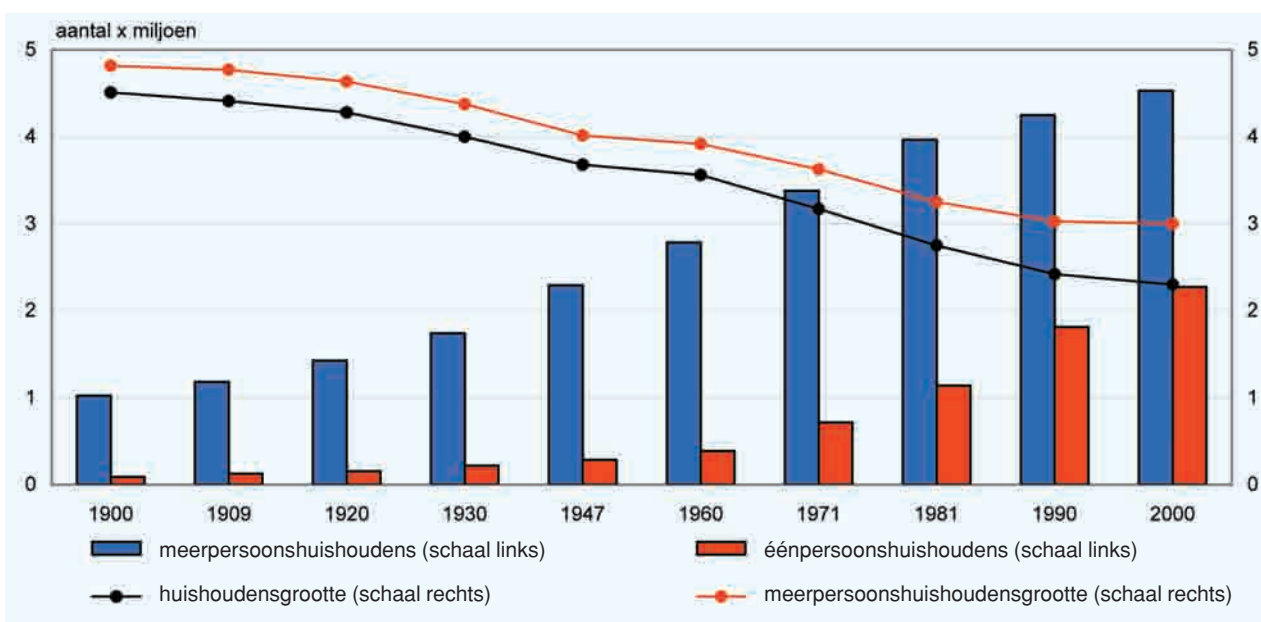
15 procent van alle inwoners).

De belangrijkste oorzaken voor de sterke daling van de gemiddelde huishoudensgrootte zijn de volgende:

- het gezin is sterk geïndividualiseerd, en niet tot het kerngezin behorende personen zijn zelfstandige huishoudingen gaan vormen. In de 19^e eeuw waren kostgangers en inwonend personeel nog heel gebruikelijk, tegenwoordig niet meer;
- het gemiddelde kindertal van gezinnen is gedaald;
- de bevolking is vergrijsd (ouderen leven in relatief kleine huishoudens);
- het aantal echtscheidingen is gegroeid.

De groei van het aantal alleenstaanden heeft een belangrijke bijdrage geleverd aan de sterke daling van de gemiddelde huishoudensgrootte: van 4,5 naar 2,3 personen. Maar ook van de meerpersoonshuishoudens is de gemiddelde omvang in de afgelopen eeuw sterk teruggelopen, te weten van 4,8 tot 3,0.

Figuur 29 Eén- en meerpersoonshuishoudens en huishoudensgrootte, 1900-2000

Bron: CBS.

Regionaal

Rond 1900 bestaat verreweg het grootste deel van de huishoudens uit 'gezinnen'. Er worden dan in de statistiek nog slechts twee categorieën onderscheiden, namelijk 'afzonderlijk levenden' en 'huisgezinnen'. Een huisgezin wordt daarbij (ruimer dan tegenwoordig) gedefinieerd als 'een samenwoning van twee of meer personen in huiselijk verkeer met elkaar'. Familierelaties zijn daarbij niet doorslaggevend. Ook inwonend personeel en kostgangers worden als leden van het huisgezin beschouwd.

Ruim 95 procent van de bevolking in 1900 maakt deel uit van een huisgezin, zoals dan gedefinieerd. Minder dan twee procent van de bevolking, zo'n acht procent van de particuliere huishoudens, is in 1900 als 'afzonderlijk levend' geteld.

Rond 1900 tellen de provincies in het westen van Nederland relatief meer huishoudens van alleenstaanden dan de overige provincies. In 2000 scoort op provinciaal niveau Noord-Holland het hoogst waar het gaat om het percentage alleenstaanden, gevolgd door Groningen (Tabel 16). De gemiddelde omvang van een meerpersoonshuishouden is het laagst in de provincie Groningen (2,85) en het hoogst in de groei-provincie Flevoland (3,11).

Uitgaande van de huidige indeling naar huishoudentypen wordt de helft van de bijna 7 miljoen huishoudens in Nederland anno 2000 gevormd door echtparen, al dan niet met thuiswonende kinderen (Tabel 17). Eénpersoonshuishoudens maken een derde van het totaal uit. Daarna volgen nog de samenwoners zonder kinderen (7 procent), de éénoudergezinnen (6 procent) en de samenwoners met ten minste één gemeenschappelijk kind (2 procent).

Noord-Holland en Groningen tellen naar verhouding veel éénpersoonshuishoudens (40 en 39 procent van alle huishoudens) en weinig echtparen met kinderen (beide 23 procent). In Drenthe en Flevoland is het percentage éénpersoonshuishoudens het laagst (beide 26). Flevoland onderscheidt zich verder van de meeste andere provincies door relatief veel echtparen met kinderen (35 procent), éénoudergezinnen (7 procent) en samenwoners met gemeenschappelijke kinderen (4 procent).

Van alle personen in Nederland woont anno 2000 76,5 procent in gezinsverband. De resterende 23,5 procent bestaat vooral uit alleenstaanden (14,5 procent) en samenwoners zonder gemeenschappelijke kinderen (6,1 procent).

Tabel 16 Percentage alleenstaanden en huishoudensgrootte per provincie, 1900 en 2000

	% Alleenstaanden		Huishoudensgrootte			
	1900	2000	alle huishoudens		meerpersoonshuishoudens	
	1900	2000	1900	2000	1900	2000
Groningen	1,59	18,18	4,43	2,13	4,70	2,85
Friesland	1,53	13,10	4,24	2,35	4,47	2,97
Drenthe	0,82	10,79	4,74	2,41	4,90	2,92
Overijssel	1,25	12,11	4,76	2,44	5,00	3,05
Flevoland		10,02		2,56		3,11
Gelderland	1,29	12,42	4,79	2,40	5,05	3,01
Utrecht	2,09	15,53	4,49	2,28	4,86	2,99
Noord-Holland	2,26	18,77	4,28	2,13	4,64	2,89
Zuid-Holland	2,09	16,34	4,42	2,23	4,78	2,94
Zeeland	1,43	12,41	4,57	2,35	4,82	2,92
Noord-Brabant	1,32	11,71	4,69	2,40	4,95	2,96
Limburg	1,77	12,58	4,83	2,32	5,20	2,88
Nederland	1,75	14,50	4,51	2,29	4,81	2,95

Bron: CBS.

Tabel 17 Particuliere huishoudens naar samenstelling per provincie, 2000*

	Gezinnen			samen- woners met kind(eren)	Samen- woners zonder kinderen	Eén- persoons- huishoudens	Overig**	Totaal
	echtparen		éénouder- gezinnen					
	zonder kinderen	met kind(eren)						
aantal x 1000								
Groningen	56	60	13	7	20	102	2	261
Friesland	63	77	13	6	19	82	1	262
Drenthe	53	60	9	4	13	51	1	191
Overijssel	103	141	21	9	30	130	3	437
Flevoland	26	43	8	5	9	32	1	123
Gelderland	187	247	39	17	54	238	4	787
Utrecht	98	133	25	12	37	172	3	480
Noord-Holland	220	267	79	33	89	472	8	1.168
Zuid-Holland	315	391	98	35	101	555	10	1.506
Zeeland	43	46	7	3	9	46	1	156
Noord-Brabant	235	308	48	21	71	276	6	966
Limburg	122	147	26	10	31	144	3	483
Nederland	1.521	1.920	387	161	485	2.301	44	6.819

* Exclusief institutionele huishoudens.

** Een overig huishouden bestaat uit meerdere personen waarin de zogenoemde referentiepersoon geen partner en geen kinderen heeft.

NB. Samenwoners leven in gezinsverband indien er ten minste één gemeenschappelijk kind bij is.

Bron: CBS.

Rond 1880 bleef circa 13 procent van alle Nederlandse vrouwen permanent ongehuwd. In Zuid-Nederland en in de steden in het Westen kon dat percentage oplopen tot boven de 20. Er is sprake van een 'vrouwen-vraagstuk': het wordt een ramp geacht dat zoveel vrouwen niet aan de man kunnen komen. Het clichébeeld van de oude vrijster komt ook in de literatuur van de 19e eeuw bij herhaling terug.

Hutspotdag, 1879.
A.H. Bakker Korff (1824-1882).
Olieverf op paneel 17,5 x 23,5 cm.
Collectie Dordrechts Museum.

Alleenstaanden en huishoudensgrootte per gemeente

Binnen de provincies is er een grote regionale variatie in huishoudenssamenstelling. De gemeenten met relatief veel alleenstaanden in 1900 kenmerken zich vooral door de aanwezigheid van gestichten en instellingen. Die grote aantallen alleenstaanden worden dan niet veroorzaakt door de bewoners van die gestichten en instellingen (die behoren immers niet tot de particuliere huishoudens), maar door het in die gestichten en instellingen werkzame personeel (*Kaart 21a*). De toenmalige Limburgse gemeente Schin op Geul bijvoorbeeld, telt rond 1900 het hoogste aandeel alleenstaanden met iets meer dan acht procent, waarvan het overgrote deel werkzaam is in een daar aanwezige inrichting voor onderwijs en verpleging. Met name in Oost- en in mindere mate in Zuid-Nederland (met uitzondering van Zuid-Limburg) zijn er relatief weinig alleenstaanden.

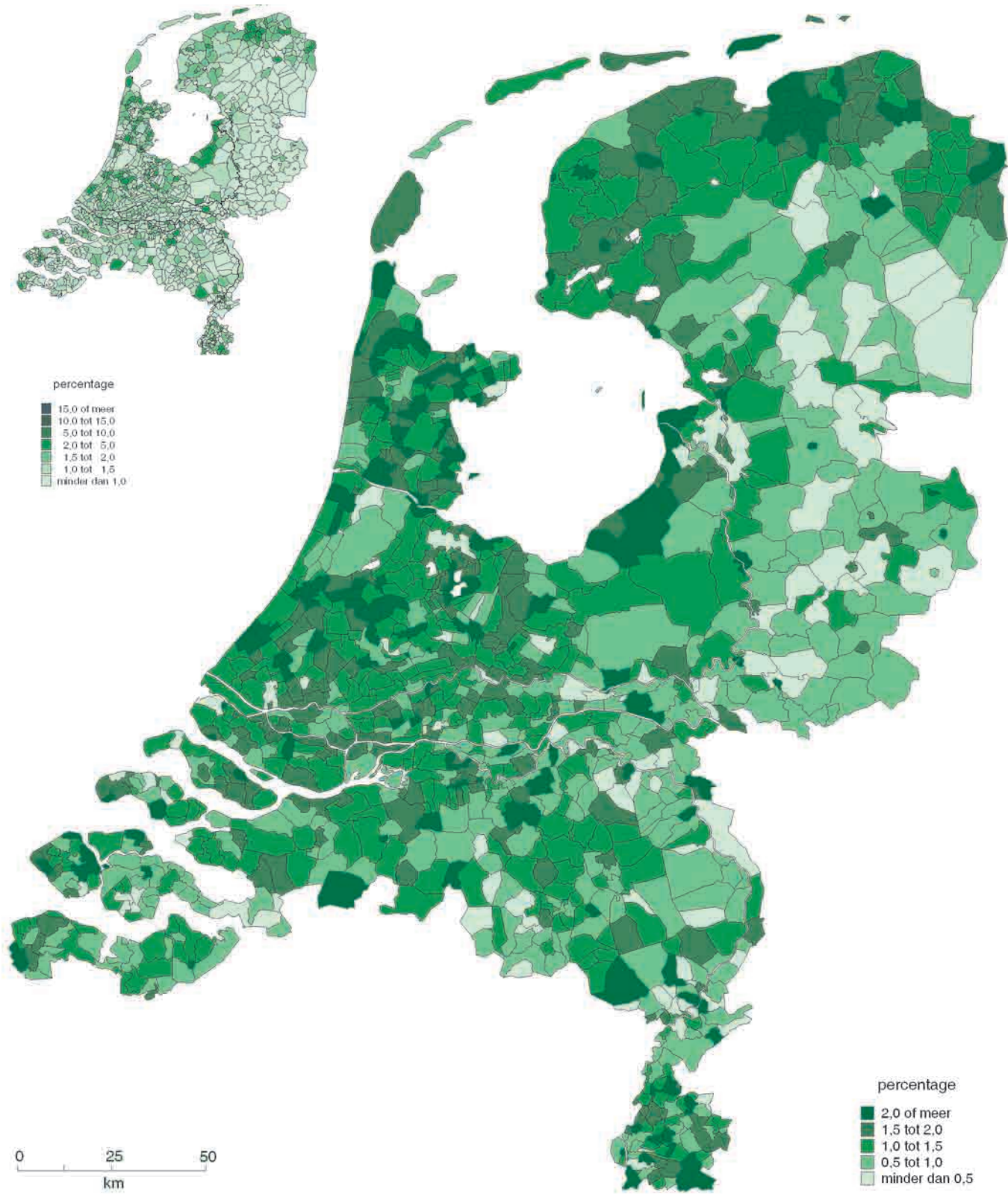
In 2000 wonen er vooral in het noorden en westen van Nederland relatief veel alleenstaanden. Daarnaast springen de steden er uit en in het bijzonder de universiteitssteden (*Kaart 21b*).

Ongeveer de helft van alle particuliere huishoudens is daar een éénpersoonshuishouden, met als uitschieter de gemeente Groningen, waar een derde van de bevolking alleenstaand is, hetgeen overeenkomt met 58 procent van alle huishoudens.

De regionale spreiding van de gemiddelde grootte van meerpersoonshuishoudens in 1900 (*Kaart 22a*) reflecteert de (huwelijks)vruchtbaarheid in die periode. In West-Nederland is de vruchtbaarheid al aan het dalen, maar nog steeds vrij hoog. In Zuid-Nederland begint de vruchtbaarheid juist sterk te stijgen. De gemeenten Itteren, Nunhem, en Tegelen in Limburg en Groesbeek in Gelderland springen er uit met een gemiddelde grootte van meer dan zes personen.

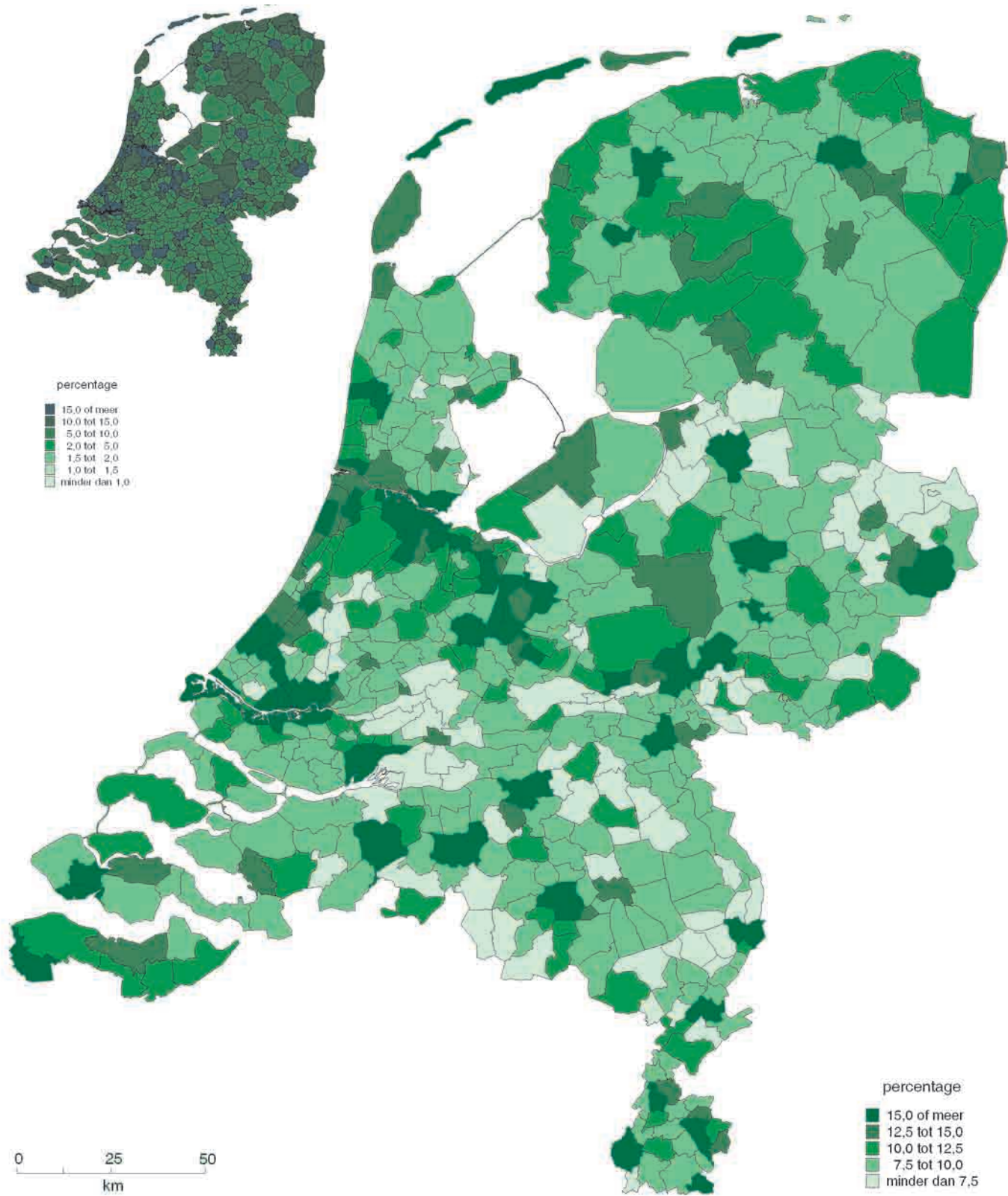
In 2000 zijn de regionale verschillen veel kleiner geworden (*Kaart 22b*). De gemiddelde grootte van een meerpersoonshuishouden is het hoogst in Urk met 3,7 personen. Alleen in de gemeenten Genemuiden en Staphorst in Overijssel en Kesteren in Gelderland is de gemiddelde grootte ook meer dan 3,6.

Kaart 21a Alleenstaanden per gemeente, 1900

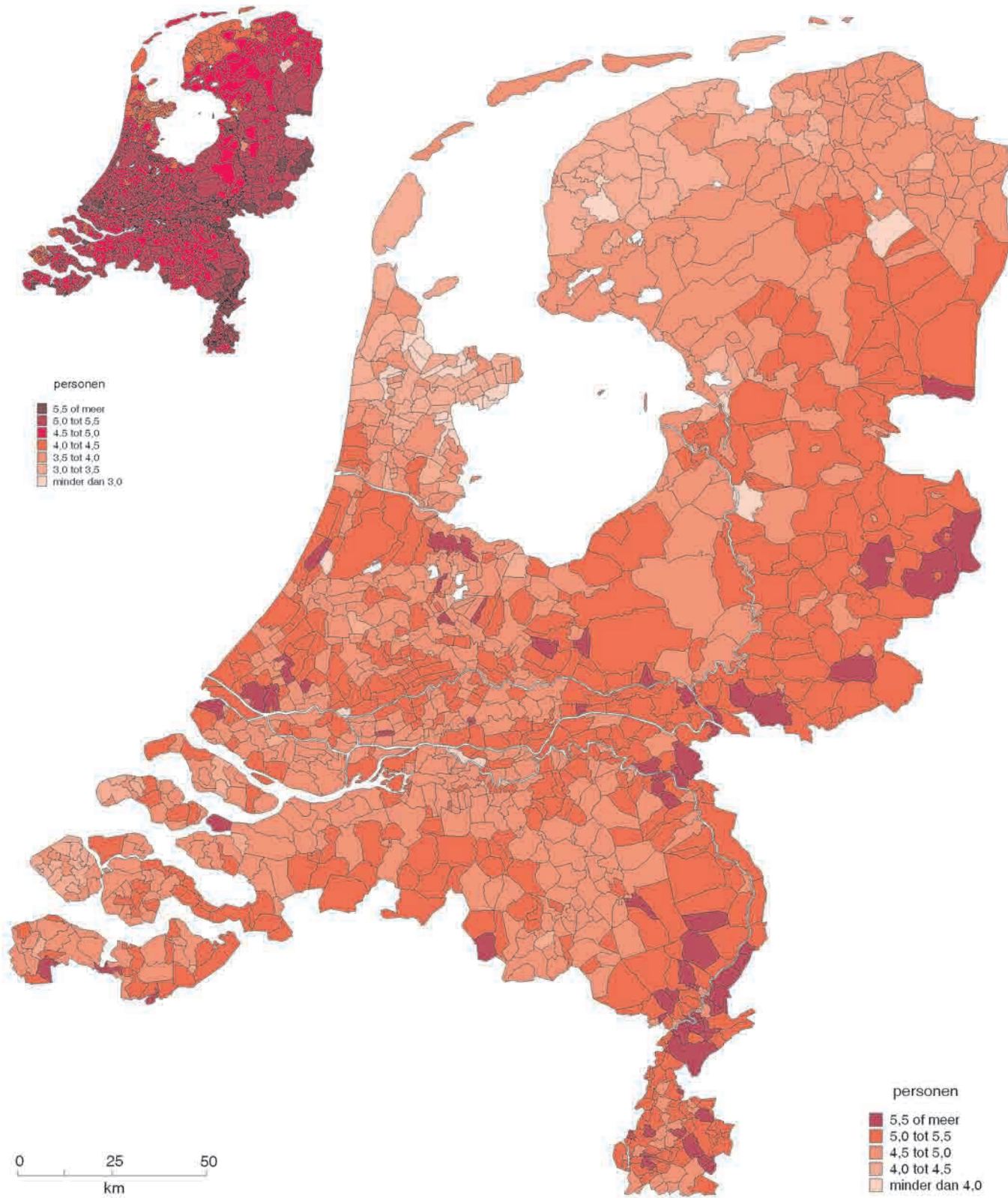
Bron: CBS.

Kaart 21b Alleenstaanden per gemeente, 2000

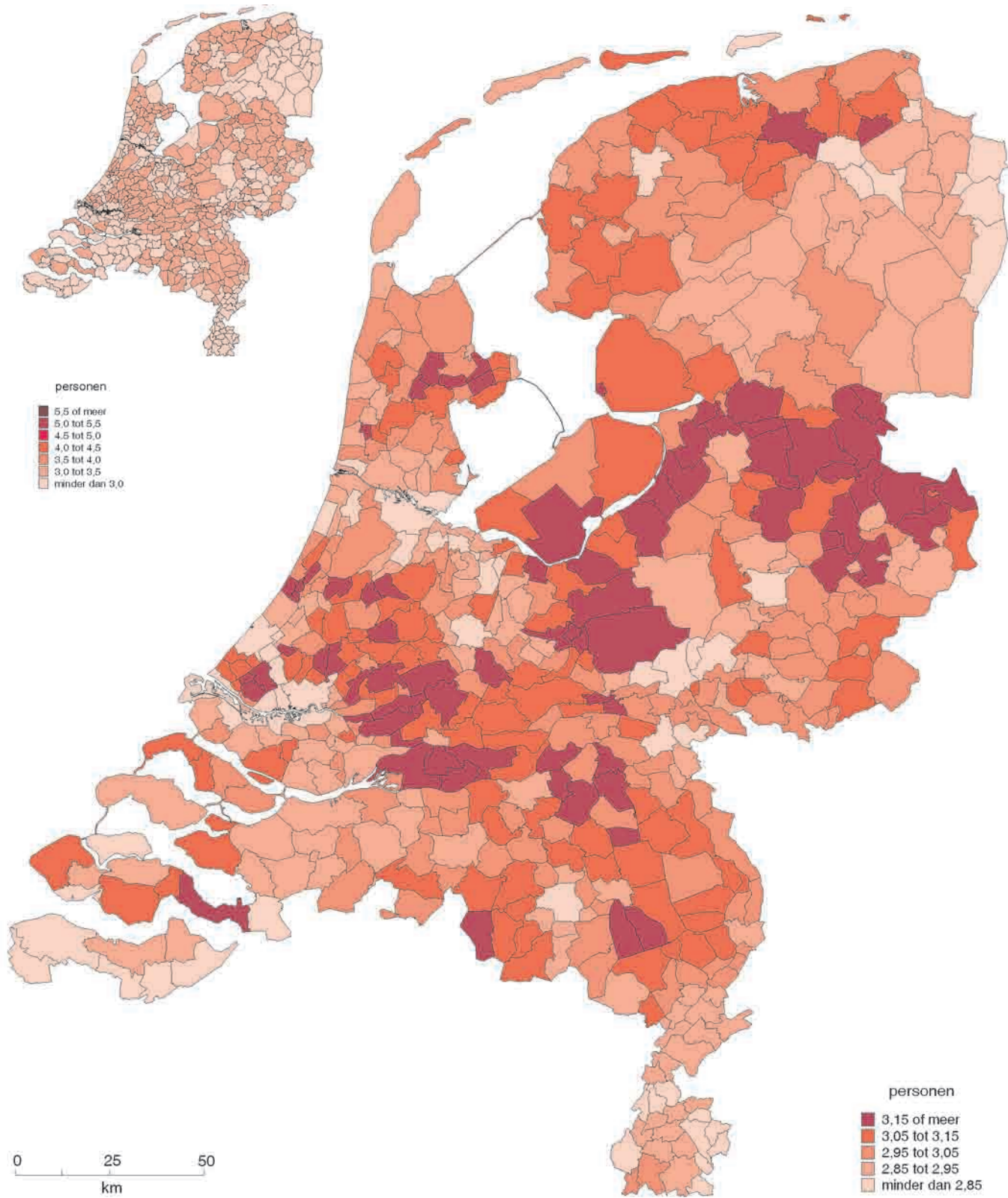
Bron: CBS.

Kaart 22a Grootte van meerpersoonshuishoudens per gemeente, 1900

Bron: CBS.

Kaart 22b Grootte van meerpersoonshuishoudens per gemeente, 2000

Bron: CBS.

Niet-Nederlanders en allochtonen

Nationaal

In 1900 telt Nederland ruim 50 duizend inwoners met een andere dan de Nederlandse nationaliteit. Dat komt overeen met één procent van de totale bevolking (Figuur 30). Het overgrote deel van de niet-Nederlanders bestaat in die tijd uit Duitsers en Belgen (Tabel 18). Nadien is het percentage niet-Nederlanders gestegen tot ruim twee in het begin van de jaren dertig. Vooral Duitsers zoeken rond 1930 hun toevlucht in Nederland.

Vlak na de Tweede Wereldoorlog is het percentage niet-Nederlanders weer gedaald tot het niveau van 1900, met name door het vertrek van veel Duitsers.

Met de komst van gastarbeiders in de jaren zestig en begin jaren zeventig en de daaropvolgende gezinsherenigende en gezinsvormende migratie komt het percentage niet-Nederlanders in 1990 iets boven de vier te liggen. Ondanks de in de jaren negentig sterk opkomende asielmigratie neemt het percentage niet-Nederlanders niet verder toe. Dit

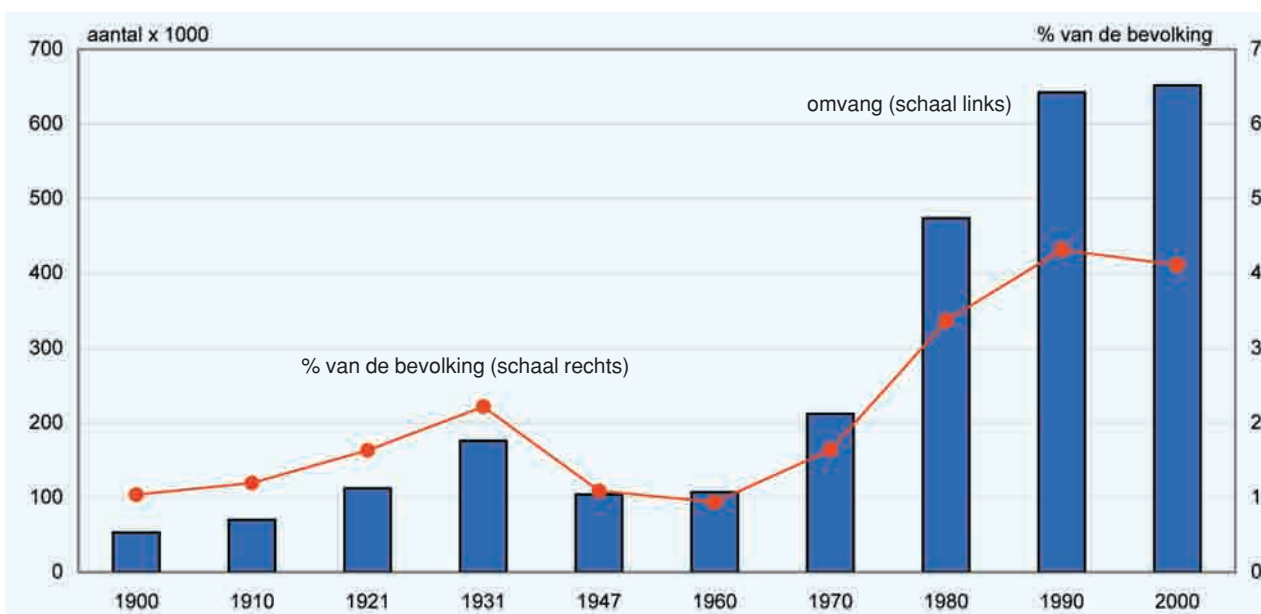
is een direct gevolg van de hausse aan naturalisaties in de jaren negentig. Veel Turken en Marokkanen verkrijgen in deze jaren de Nederlandse nationaliteit waardoor ze uit het bestand van niet-Nederlanders verdwijnen.

Het kerende tij voor de naturalisaties aan het einde van de jaren negentig is een gevolg van de beperktere mogelijkheden om de oorspronkelijke nationaliteit te behouden.

Een manier om personen van buitenlandse afkomst te kunnen blijven volgen is niet naar het land van nationaliteit te kijken maar naar het land van geboorte. Vanaf 1850 zijn hierover cijfers beschikbaar. In plaats van niet-Nederlanders spreken we dan in de huidige terminologie van allochtonen. Naturalisatie heeft geen invloed op het aantal allochtonen en ook personen die zijn geboren in voormalige en huidige koloniën worden langs deze weg in beeld gebracht.

Is van de Nederlandse bevolking in 1850 2,4 procent elders geboren, in 1900 is dat gedaald tot 1,8 procent. Thans bedraagt dit percentage 9,0.

Figuur 30 Niet-Nederlanders, absoluut en relatief, 1900-2000

Bron: CBS.

Tabel 18 Niet-Nederlanders naar land van nationaliteit, 1900-2000

	1900	1910	1921	1931	1947	1960	1970	1980	1990	2000
aantal x 1000										
België	15	18	30	25	25	20	20	23	23	25
Duitsland	32	38	56	102	28	25	31	43	42	54
Italië	0	0	1	3	3	5	16	21	17	18
(ex-)Joegoslavië	0	0	0	3	1	1	4	14	13	16
Marokko	0	0	0	0	0	0	17	72	148	120
Spanje	0	0	0	0	0	0	23	24	17	17
Turkije	0	0	0	0	0	0	24	120	192	101
Verenigd Koninkrijk	1	2	2	3	3	6	10	35	38	40
Amerika	0	1	1	1	1	4	7	11	11	14
Overige landen	5	11	21	39	42	45	59	112	142	247
Totaal	53	70	112	176	104	107	212	473	642	652

Bron: CBS.

Recentelijk heeft het CBS een nieuwe definitie van allochtonen geïntroduceerd. Volgens deze definitie wordt iemand als allochtoon geteld als ten minste één ouder in het buitenland is geboren. Hierbij wordt een onderscheid gemaakt tussen personen die zelf ook in het buitenland zijn geboren (eerste generatie) en personen die in Nederland zijn geboren (tweede generatie).

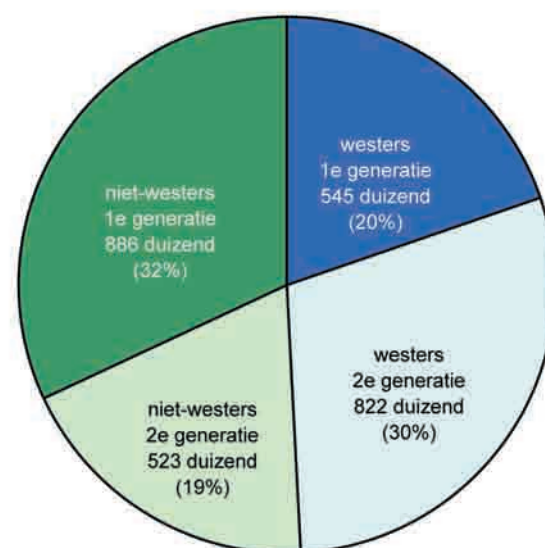
Voorts is een tweedeling gemaakt in westerse en niet-westerse allochtonen. Tot de categorie 'niet-westers' behoren allochtonen uit Turkije, Afrika, Latijns-Amerika en Azië. Alleen voor Indonesië (met name voormalig Nederlands-Indië) en Japan wordt een uitzondering gemaakt: op grond van hun sociaal-economische en -culturele positie worden allochtonen uit deze twee landen tot de westerse allochtonen gerekend.

Met behulp van de nieuwe definitie van allochtonen is het slechts mogelijk de actuele situatie (hier op 1 januari 2000) te beschrijven. Historische vergelijkingen zijn derhalve niet te maken.

Aan het begin van 2000 telt Nederland 2,8 miljoen allochtonen, overeenkomend met 17,5 procent van de totale bevolking. Voor de ene helft zijn dit westerse allochtonen, voor de andere helft niet-wes-

terse allochtonen (*Figuur 31*). Onder de eerste groep is de tweede generatie in de meerderheid, onder de laatste groep de eerste generatie.

De grootste groep westerse allochtonen bestaat uit personen die rechtstreeks dan wel via de ouders afkomstig zijn uit Indonesië of voormalig Nederlands-Indië. Het verschil met de op één na grootste groep, de Duitsers, is evenwel gering.

Figuur 31 Allochtonen, 2000

Bron: CBS.

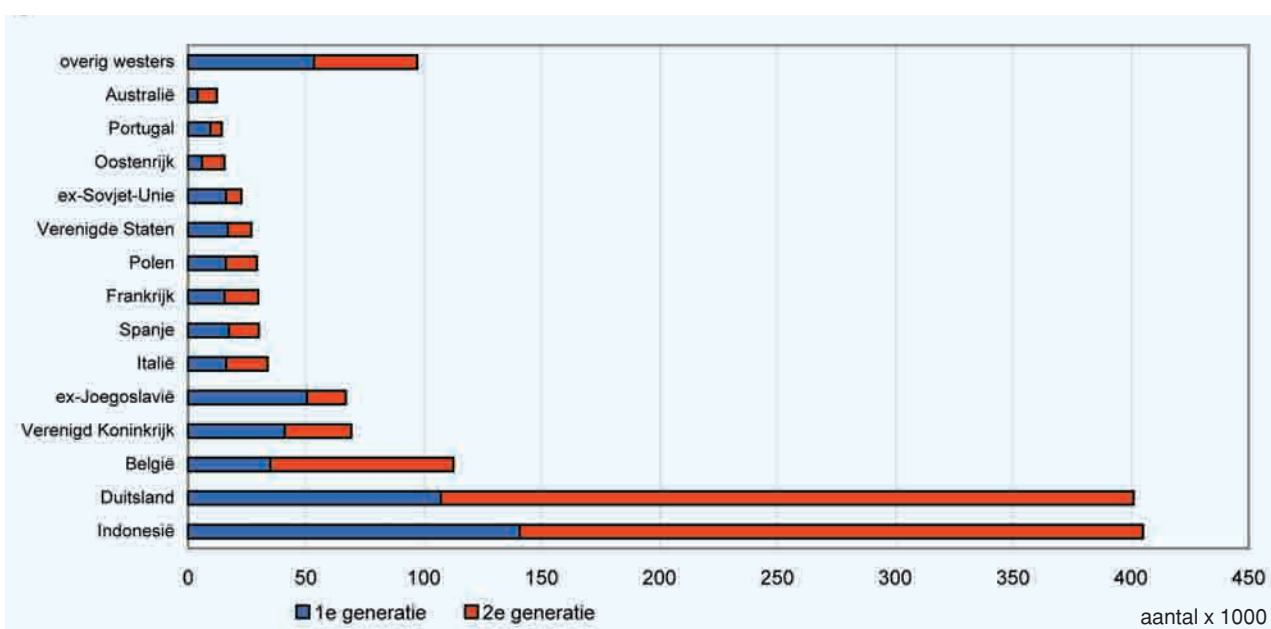
Hierna volgen op grote afstand België, het Verenigd Koninkrijk en voormalig Joegoslavië (Figuur 32). De overige westerse landen tellen aan het begin van het jaar 2000 alle minder dan 35 duizend personen.

De grootste groep niet-westerse allochtonen wordt gevormd door Turken, op de voet gevolgd door Surinamers en Marokkanen (Figuur 33). Na de Nederlandse Antillen/Aruba neemt de omvang van

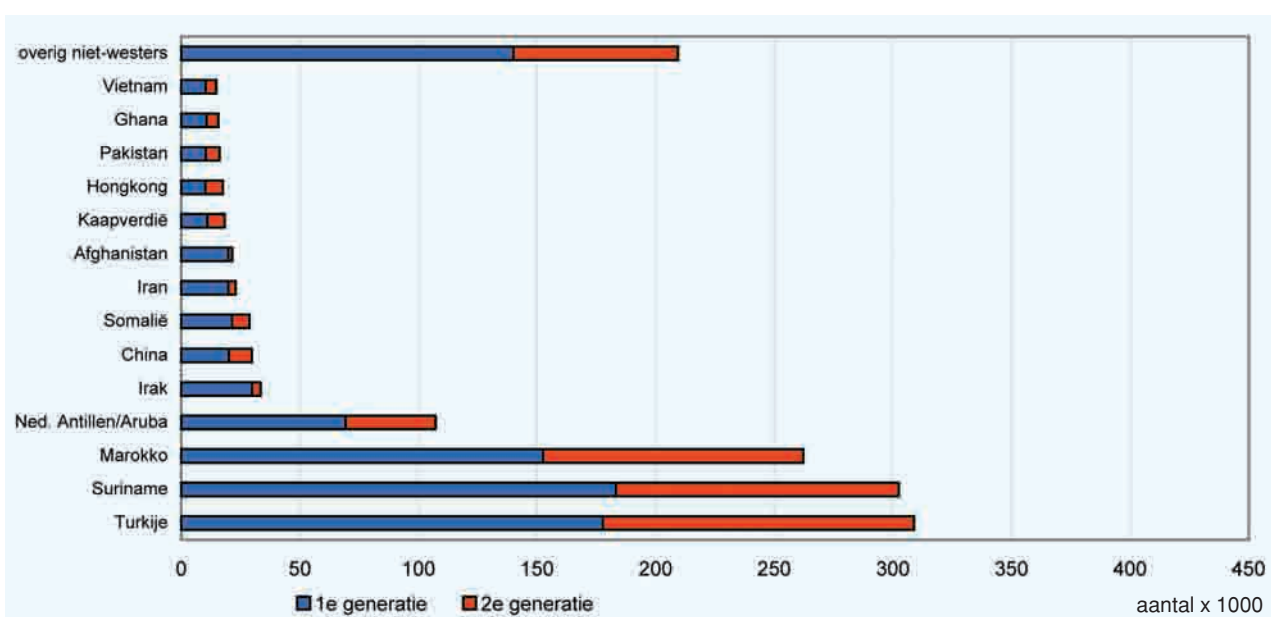
de andere herkomstlanden snel af. Getuige de omvang van de groep overige niet-westerse landen is de diversiteit aan herkomstlanden groot.

In beide figuren is goed te zien dat het aandeel van de eerste generatie het grootst is voor recente groepen migranten en het kleinst voor groepen die al een langere migratiegeschiedenis in Nederland kennen.

Figuur 32 Westerse allochtonen, 2000

Figuur 33 Niet-westerse allochtonen, 2000.

Bron: CBS.

Met dit portret van moeder en zuster getiteld 'Bijlmermajesteit' drukt de kunstenaar een zwart zelfbewustzijn uit.

Bijlmer Majesteit, 1983.
Armand Baag (1941-2001).
Olieverf op doek, 130 x 110 cm
(particuliere collectie).
Fotografie: Bert van Goethem.

Regionaal

Aan het begin van de 20^e eeuw zijn er twee provincies die wat betreft het percentage niet-Nederlanders met kop en schouders boven de andere provincies uitsteken, te weten Limburg met 5,2 procent en Zeeland met 2,6 procent (*Tabel 19*). Het grootste contrast wordt gevormd met Friesland (0,1 procent). De geografische ligging van Limburg en Zeeland is er de oorzaak van dat daar dan veel Duitsers respectievelijk Belgen wonen. Andere nationaliteiten komen in Nederland rond 1900 nauwelijks voor.

Een eeuw later ziet het plaatje er heel anders uit. Dan zijn het Noord- en Zuid-Holland die de hoogste percentages niet-Nederlanders herbergen, terwijl in Limburg dat percentage zelfs lager is dan in 1900. Niet langer zijn de Duitsers en Belgen het meest talrijk maar zijn het de Marokkanen, Turken en overige EU-landen. Ook is de diversiteit aan nationaliteiten veel groter geworden (*Tabel 20*).

Vergeleken met het landelijke percentage niet-Nederlanders in 2000 scoort Zeeland nog altijd hoog wat betreft het percentage aldaar wonende Belgen en Limburg als het op Duitsers aankomt. Opvallende uitschieters zijn voorts het percentage Turken in Overijssel en het percentage Marokkanen in de provincie Utrecht. Ten slotte worden vooral Friesland en Drenthe gekenmerkt door hoge percentages overige, niet in *Tabel 20* vermelde, landen van afkomst.

Als wordt gekeken naar land van geboorte (allochtonen) in plaats van naar land van nationaliteit (niet-Nederlanders), dan heeft in het jaar 2000, volgens de huidige definitie van het CBS, Noord-Holland naar verhouding de meeste allochtonen en Friesland de minste (*Tabel 21*).

Als uitsluitend de niet-westerse allochtonen worden gezien, gaat Zuid-Holland op kop (14,2 procent) en sluit Drenthe (2,6 procent) de rij.

Tabel 19 Niet-Nederlanders naar land van nationaliteit per provincie, 1900

	België	Duitsland	Verenigd Koninkrijk	Overig	Totaal	% van de bevolking
	aantal x 1000					%
Groningen	0,0	1,4	0,0	0,2	1,7	0,6
Friesland	0,0	0,2	0,0	0,0	0,3	0,1
Drenthe	0,0	1,1	0,0	0,0	1,2	0,8
Overijssel	0,0	1,9	0,0	0,1	2,1	0,6
Gelderland	0,3	3,4	0,1	0,4	4,2	0,7
Utrecht	0,1	0,7	0,1	0,2	1,1	0,4
Noord-Holland	0,8	5,7	0,4	1,5	8,4	0,9
Zuid-Holland	1,1	5,5	0,5	1,5	8,6	0,8
Zeeland	5,2	0,2	0,1	0,1	5,6	2,6
Noord-Brabant	3,6	1,2	0,1	0,3	5,2	0,9
Limburg	3,6	10,5	0,1	0,5	14,8	5,2
Nederland	14,9	31,9	1,3	4,9	53,0	1,0

Bron: CBS.

Tabel 20 Niet-Nederlanders naar land van nationaliteit per provincie, 2000

	België	Duitsland	VK	Overig EU	Turkije	Marokko	Overig	Totaal	% van de bevolking
	aantal x 1000								%
Groningen	0,2	1,5	0,6	1,3	0,8	0,3	6,8	11,5	2,0
Friesland	0,1	1,0	0,5	0,7	0,3	0,7	7,4	10,7	1,7
Drenthe	0,1	0,6	0,5	0,6	0,4	0,5	4,9	7,5	1,6
Overijssel	0,3	2,6	0,9	3,0	7,4	0,9	12,1	27,1	2,5
Flevoland	0,2	0,7	0,7	1,1	1,0	2,3	5,4	11,5	3,6
Gelderland	1,0	5,0	2,1	4,6	9,7	6,8	20,6	49,8	2,6
Utrecht	1,0	2,1	2,3	5,3	7,1	15,3	14,3	47,3	4,3
Noord-Holland	2,4	7,8	11,8	22,6	19,9	33,8	52,9	151,4	6,0
Zuid-Holland	4,2	7,8	12,9	24,1	34,7	38,4	66,1	188,2	5,5
Zeeland	6,2	1,1	0,8	0,9	0,6	0,7	3,8	14,1	3,8
Noord-Brabant	6,4	3,8	4,2	7,8	15,5	14,3	26,7	78,7	3,3
Limburg	3,3	20,3	2,1	4,7	3,3	5,8	14,3	53,8	4,7
Nederland	25,4	54,3	39,5	76,8	100,7	119,7	235,2	651,5	4,1

Bron: CBS.

Naar verhouding de meeste westerse allochtonen wonen in Limburg (15,0 procent) en de minste in Friesland (4,5 procent).

Het sterkst geconcentreerd in Noord- en Zuid-Holland zijn de personen van Surinaamse afkomst:

bijna driekwart van het totaal heeft daar domicilie (*Tabel 22*). De meeste personen van Belgische origine wonen in Noord-Brabant (30 procent), de meeste van Duitse afkomst in Limburg (24 procent).

Tabel 21 Eerste en tweede generatie westerse en niet-westerse allochtonen per provincie, 2000

	Westers				Niet-westers			
	1e generatie	2e generatie	totaal	% van de bevolking	1e generatie	2e generatie	totaal	% van de bevolking
	aantal x 1000				aantal x 1000			
				%				%
Groningen	14	22	36	6,4	17	9	25	4,5
Friesland	10	18	28	4,5	13	6	19	3,0
Drenthe	9	16	26	5,5	8	4	12	2,6
Overijssel	26	49	75	7,0	39	24	63	5,8
Flevoland	9	16	25	7,8	23	15	38	11,9
Gelderland	49	94	143	7,5	63	37	101	5,2
Utrecht	34	56	90	8,1	64	40	104	9,4
Noord-Holland	114	141	255	10,1	222	132	353	14,0
Zuid-Holland	136	165	301	8,9	307	177	484	14,2
Zeeland	17	21	37	10,0	9	6	14	3,9
Noord-Brabant	65	114	180	7,6	91	56	146	6,2
Limburg	61	110	171	15,0	32	17	49	4,3
Nederland	545	822	1.367	8,6	886	523	1.409	8,9

Bron: CBS.

Tabel 22 Eerste en tweede generatie allochtonen naar land van afkomst per provincie, 2000

	België	Duitsland	Indonesië	Turkije	Marokko	Suriname	Ned. Antillen en Aruba	Overige	Totaal
	aantal x 1000								
Groningen	0,9	12,9	11,0	3,9	1,2	5,9	3,7	21,9	61,5
Friesland	0,7	9,9	7,7	1,3	2,0	2,8	1,6	20,4	46,5
Drenthe	0,6	9,3	8,1	1,4	1,1	1,6	0,8	14,8	37,8
Overijssel	1,4	33,4	21,3	30,7	3,6	4,8	3,2	39,8	138,2
Flevoland	1,1	5,9	8,6	2,9	5,5	14,3	4,2	20,2	62,7
Gelderland	5,1	54,2	47,7	32,7	15,7	10,4	7,1	71,0	243,8
Utrecht	4,1	19,5	34,7	20,7	34,9	16,4	6,3	57,6	194,1
Noord-Holland	10,6	54,9	79,3	62,8	71,7	94,4	21,3	212,8	607,9
Zuid-Holland	16,2	59,0	102,9	99,0	80,7	129,2	41,4	256,1	784,6
Zeeland	16,9	5,3	6,6	2,7	1,8	2,3	1,5	14,6	51,6
Noord-Brabant	34,2	40,9	54,0	41,0	30,0	17,4	12,8	95,7	325,9
Limburg	20,7	95,9	23,3	9,8	14,0	2,9	3,3	50,7	220,7
Nederland	112,6	401,1	405,2	308,9	262,2	302,5	107,2	875,6	2.775,3

Bron: CBS.

Allochtonen per gemeente

Zoals eerder aan de orde kwam, valt het niet mee om de ruimtelijke spreiding van de 'vreemdelingen' over een lange tijdsperiode in kaart te brengen. Daar zijn twee hoofdoorzaken voor aan te wijzen. De statistische oorzaak is, dat in de opeenvolgende volkstellingen in de 19^e en begin 20^e eeuw de wijze waarop gegevens over vreemdelingen werden verzameld sterk wisselt. Cijfers voor verschillende jaren zijn daardoor moeilijk onderling vergelijkbaar. De tweede hoofdoorzaak is, dat in de afgelopen 150 jaar de maatschappelijke betekenis van de verschillende indicatoren voor 'vreemdeling zijn' (nationaliteit, geboorteland, geboorteland ouders) zodanig is veranderd dat een vergelijking in de tijd nauwelijks zinvol is.

Op regionaal niveau zijn alleen voor de huidige tijd gegevens over de aantallen allochtonen volgens de nieuwste CBS-definitie bekend. Voor historische vergelijkingen kan wel gebruik worden gemaakt van uit de volkstellingen afkomstige informatie over het geboorteland van de getelde personen, dat wil zeggen de eerste generatie allochtonen.

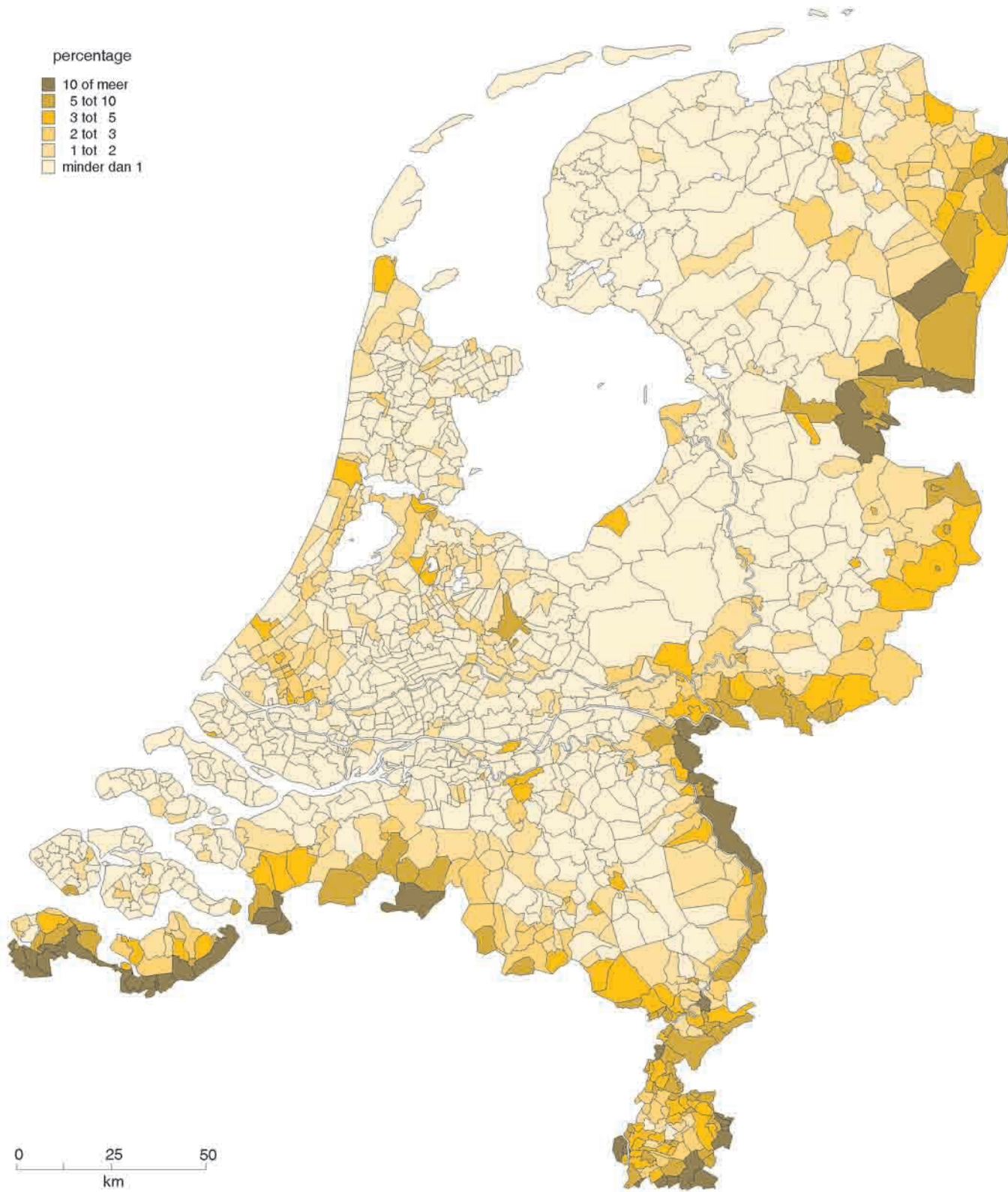
Rond 1850 bestaat de groep niet in Nederland geboren personen vrijwel volledig uit Duitsers en Belgen woonachtig in de grensgemeenten (*Kaart 23a*). Substantiële concentraties eerste generatie allochtonen komen uitsluitend voor in de provincies Zeeland, Noord-Brabant en Limburg, en meer naar het noorden, in Gelderland, Overijssel, Drenthe en Groningen. Het gaat daarbij bijna uitsluitend om gemeenten die direct aan de landsgrens liggen.

De meest internationale gemeente rond 1850 is Eede in Zeeuws-Vlaanderen, met 36 procent buiten Nederland geboren personen (in dit geval Belgen). Voor de grote steden komt het percentage allochtonen van de eerste generatie niet boven de vijf uit. In een groot aantal gemeenten wonen in het geheel géén in het buitenland geboren personen.

Ook aan het begin van de 20e eeuw bestaat de groep niet in Nederland geboren personen nog vrijwel volledig uit Duitsers en Belgen woonachtig in de grensgemeenten (*Kaart 23b*). Over het algemeen liggen de percentages allochtonen lager dan in 1850. Ook zijn het nu vooral gemeenten in Limburg waar het percentage allochtonen van de eerste generatie hoog ligt, terwijl dat in 1850 eerder het geval was in Zeeuwse gemeenten. De meest internationale gemeente is rond 1900 Baarle-Nassau waar het percentage buiten Nederland geboren personen op 27 ligt. In de drie grote steden bestaat tussen de twee en drie procent van de bevolking uit niet in Nederland geboren personen.

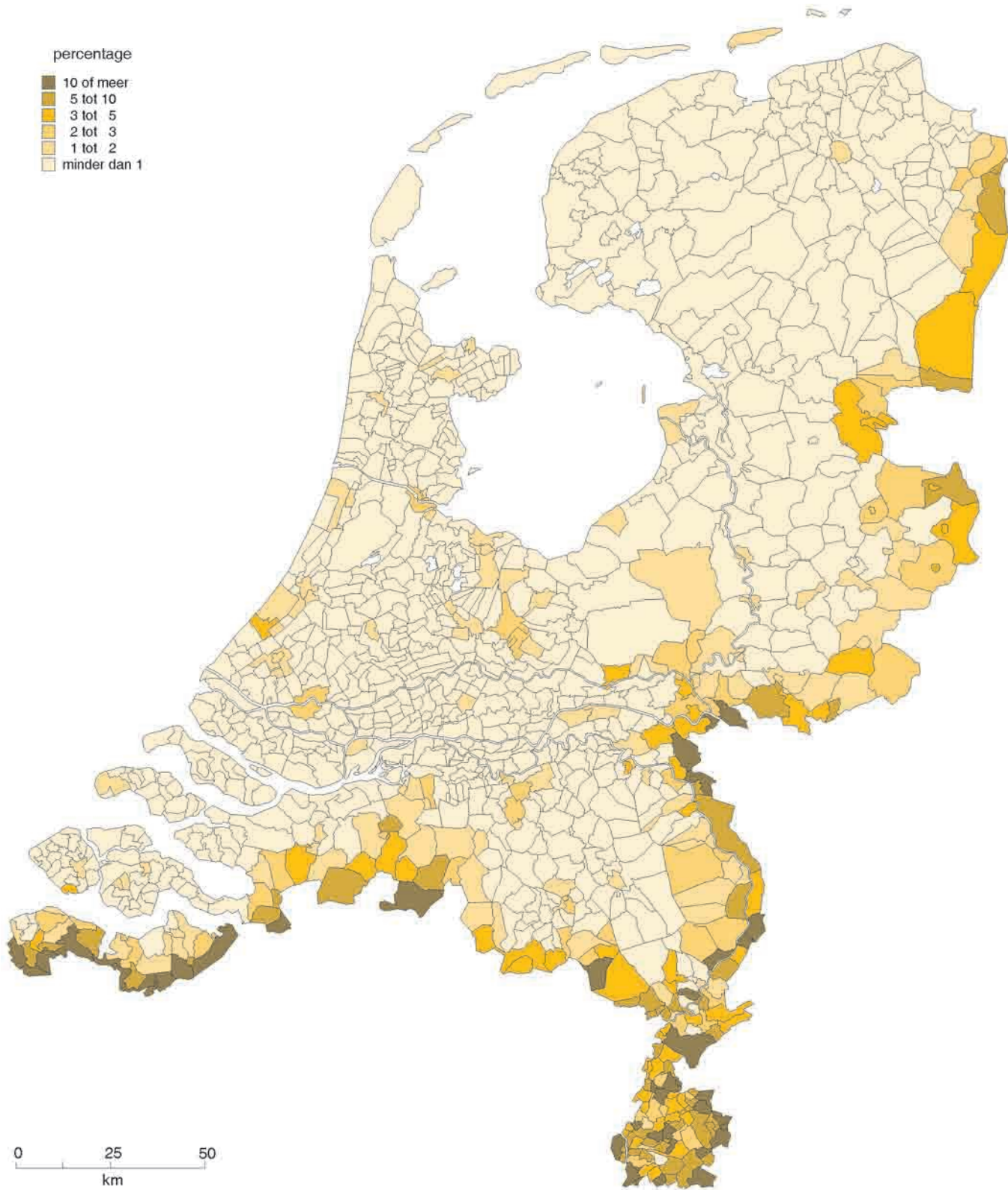
In 2000 wonen in Nederland aanzienlijk meer in het buitenland geboren personen dan in 1900 en is ook de ruimtelijke spreiding wezenlijk veranderd (*Kaart 23c*). Weliswaar worden nog steeds in de grensgemeenten in Limburg en Zeeland naar verhouding veel allochtonen van de eerste generatie geteld (de traditionele Belgen en Duitsers) maar de drie grote steden hebben zich eveneens aan de top gemeld. Verder worden ook in enkele gemeenten waarin of in de nabijheid van welke zich internationale instellingen hebben gevestigd (zoals de randgemeenten van Den Haag) hoge percentages buiten Nederland geboren personen aangetroffen. Het hoogste cijfer wordt met 37 procent gevonden in Vaals. Direct daarop komen Amsterdam, Rotterdam en Den Haag met 24 tot 27 procent. Er is geen enkele gemeente in Nederland meer te vinden waarin geen allochtonen van de eerste generatie wonen.

Kaart 23a Buiten Nederland geboren, 1850

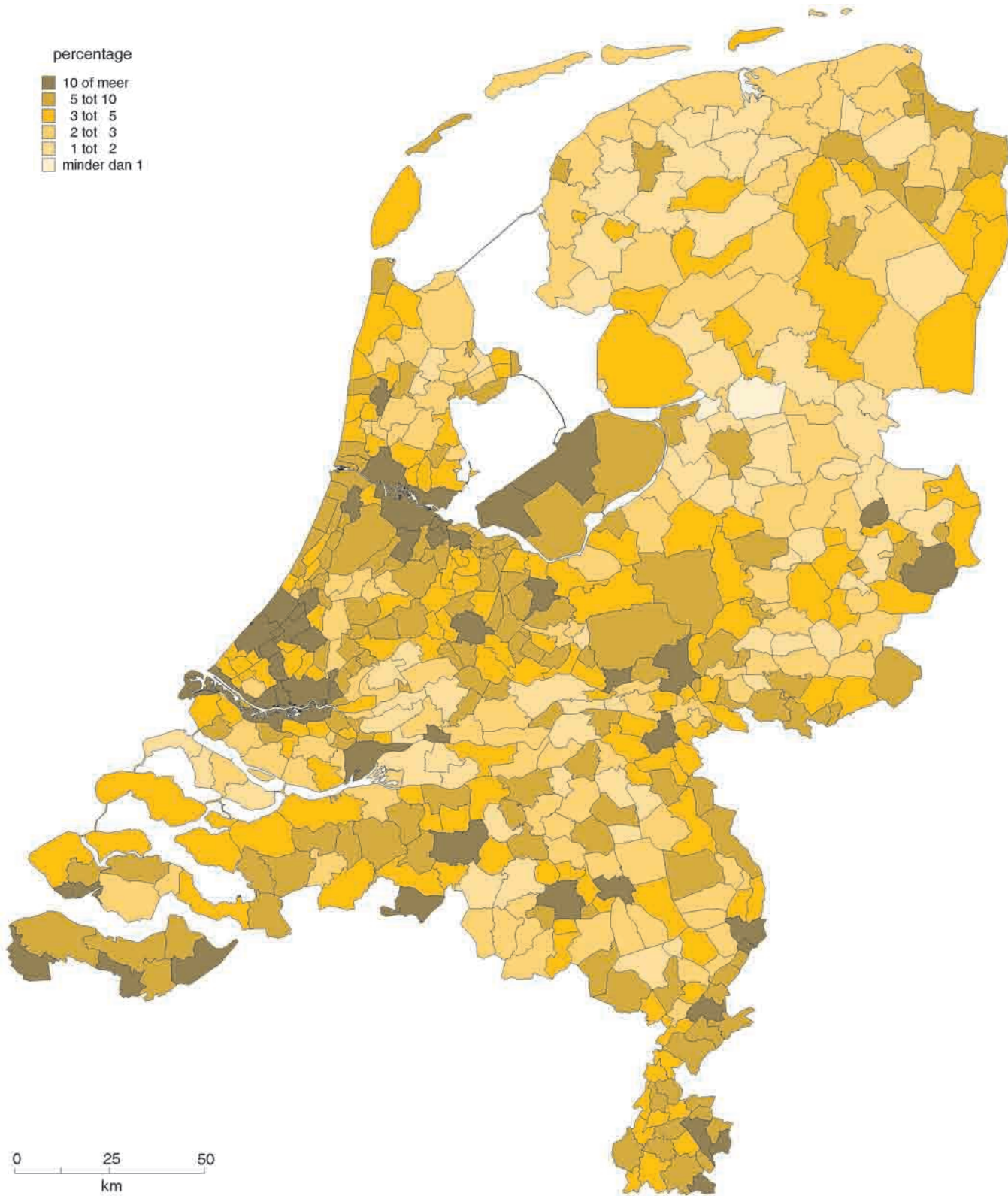
Bron: CBS.

Kaart 23b Buiten Nederland geborenen, 1900

Bron: CBS.

Kaart 23c Buiten Nederland geboren, 2000

Bron: CBS.

In 2000 is het begrip 'allochtone afkomst', gebaseerd op de kenmerken geboorteland en geboorteland van de ouders, een zinnigere indicator van de afkomst van de Nederlandse bevolking dan uitsluitend het geboorteland van de betrokkenen zelf. Bovendien is het om uiteenlopende redenen gebruikelijk westerse en niet-westerse allochtonen te onderscheiden. Vanwege hun sterk uiteenlopende ruimtelijke migratiepatroon worden voor het jaar 2000 afzonderlijke kaarten gepresenteerd voor de westerse en de niet-westerse allochtonen, waarbij voor beide groepen de eerste en tweede generatie zijn samengevoegd.

De westerse allochtonen, circa 8,5 procent van de bevolking, bestaan nog steeds voor een belangrijk deel uit Duitsers en Belgen in de grensgemeenten, vooral in Limburg en Zeeland (*Kaart 24a*). Het aandeel westerse allochtonen is het grootst in de gemeente Vaals (50 procent), met Sluis-Aardenburg en Kerkrade (beide 33 procent) als goede tweede en derde. Daarnaast zijn echter ook in enkele andere delen van het land grote groepen westerse allochtonen te vinden, vooral rond Den Haag en Amsterdam (inclusief Het Gooi). Koplopers hier zijn de gemeenten Wassenaar (22 procent), Amstelveen (17 procent) en Rijswijk (15

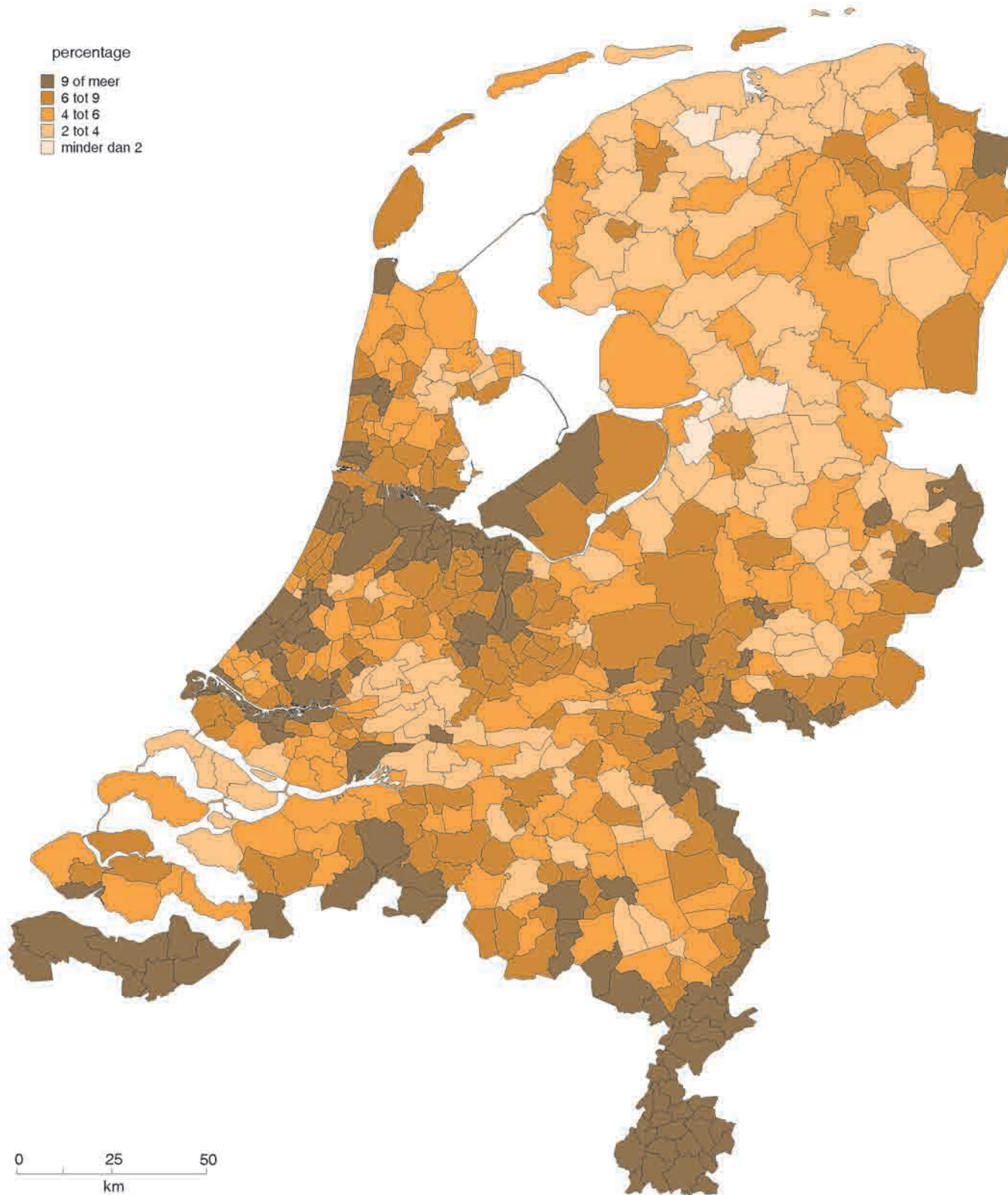
procent). Deze 'nieuwe' concentraties westerse allochtonen zijn enerzijds het gevolg van de sterk toegenomen internationalisering van de samenleving, met veel internationale bedrijven en organisaties geconcentreerd in de economische kerngebieden. Maar ook de dekolonisatie van Nederlands-Indië speelt een belangrijke rol in de ruimtelijke spreiding van de westerse allochtonen: de 'Indische Nederlanders' vormen een relatief omvangrijke groep, die vooral te vinden is in Den Haag en omgeving, en in iets mindere mate ook in Het Gooi.

De ruimtelijke spreiding van de niet-westerse allochtonen, circa 9 procent van de bevolking, laat een geheel ander beeld zien (*Kaart 24b*). De grootste herkomstgroepen zijn de Turken, Surinamers en Marokkanen. Zij zijn vooral te vinden in de grote steden. De top vier bestaat uit Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht, met respectievelijk 31, 30, 28 en 20 procent niet-westerse allochtonen. Ook in enkele andere gemeenten waar in de jaren zestig en zeventig veel gastarbeiders werkzaam waren, zoals Arnhem, Eindhoven, Enschede en Almelo, zijn de niet-westerse allochtonen sterk vertegenwoordigd. Hetzelfde geldt voor Almere en Lelystad, als overlooptgemeenten van Amsterdam.

Kleuterklas Paul Krugerschool Den Haag in 1972 en 2001. Leerkrachten Greet en Ineke zijn gebleven, Arnold, Max, Michel, Brian, Tonnie, Marcel, Peter, Wendy, Claudia, Diana, Petra, Barabara, José, Willeke, Nathalie, Andrea, Brenda, Marga en Jolanda zijn vertrokken; Muammer, Jurvien, Vikrant, Banu, Emad, Baram, Sanjana, Jaspreet, Maciej, Senem, Klaudia, Hicham en Sevda zijn gekomen.

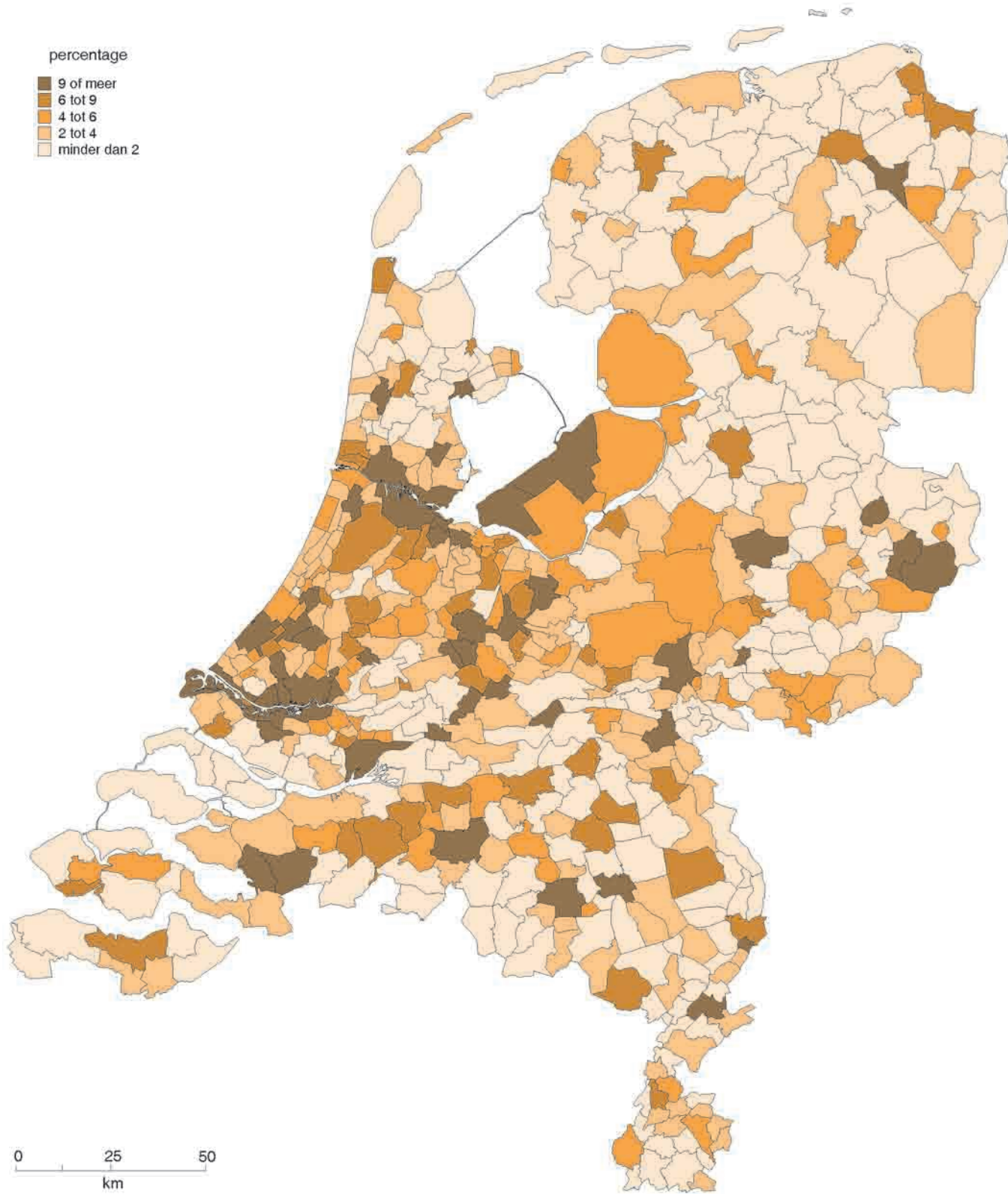
Foto 2001: P. Sijpesteijn, Van Huizen Schoolfotograaf, Den Haag.

Kaart 24a Westerse alloctonen per gemeente, 2000

Bron: CBS.

Kaart 24b Niet-westerse allochtonen per gemeente, 2000

Bron: CBS.

Epiloog

In hun boek 'L'invention de la France' presenteren de Franse demografen/ antropologen Hervé Le Bras en Emmanuel Todd een groot aantal historische en actuele kaarten over een veelheid van demografische en sociale onderwerpen. De enorme variatie die in deze kaarten zichtbaar wordt in de conceptie van het huwelijk, de geboorte en het overlijden verleidde de auteurs tot de conclusie dat 'Frankrijk niet uit één volk bestaat maar uit honderden'. Een zo dramatische conclusie kan voor Nederland niet worden getrokken maar duidelijk is wel dat Nederland door Knippenberg en De Pater terecht is beschreven als 'een archipel van gebieden en samenlevingen'.

Immers, in het verleden en het heden zijn ook in Nederland gebieden aan te wijzen die zich onderscheiden voor wat betreft sterfterisico's (voor kinderen en voor de rest van de bevolking), kindertal en gezinsgrootte, echtscheiding, de aanwezigheid van migranten, etc. Dit alles leidt tot een grote variatie tussen de regio's in de levenssituatie van de inwoners.

Daarbij springt toch vooral de tegenstelling in het oog tussen het westen en noorden van Nederland enerzijds en het oosten en zuiden anderzijds. Deze

tegenstelling hangt samen met verschillen in godsdienst, mate van verstedelijking, aard van de economie, culturele en familiale oriëntatie en oriëntatie op de wereld buiten het gebied.

Demografische verschijnselen worden in sterke mate gekenmerkt door inertie, dat wil zeggen traagheid. Dit betekent dat de ruimtelijke variatie in de demografische situatie voor een deel is overgeërfd en slechts langzaam verandert. Voor verschillende Europese landen is overtuigend aangetoond dat er een sterke relatie bestaat tussen gebieden waar in het verleden nieuwe vormen van demografisch gedrag zich ontwikkelden en regio's waar in de huidige tijd nieuwe patronen van relatie- en gezinsvorming ontstaan. Nederland vormt hierop geen uitzondering. De atlas illustreert herhaaldelijk hoe sterk de relatie ook in Nederland is tussen de historische en de huidige demografische situatie. Ondanks sterke veranderingen in het algemene niveau van de verschillende indicatoren en ondanks enorme wijzigingen in de economische situatie van de betrokken gebieden, zijn regionale demografische verschillen blijven bestaan. Dit wijst erop dat er nog altijd regionale cultuurverschillen in Nederland zijn die het gedrag van de bewoners van de regio beïnvloeden.

Technische toelichting

Algemeen

De in deze atlas gebruikte gegevens zijn afkomstig uit drie verschillende bronnen: het zogenoemde Hofstee-bestand (Beekink en Van Cruyningen, 1995), de Historisch-ecologische databank (HED) en het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). Het Hofstee-bestand maakt integraal onderdeel uit van de Historisch-ecologische databank.

De gebruikte historische kaarten zijn gebaseerd op door de Vakgroep Economische en Sociale Geschiedenis van de Katholieke Universiteit Nijmegen ontwikkelde digitale gemeentekaarten (zie Boonstra, 1994). De gemeentekaart van 2000 is afkomstig van Geodan.

Gegevens in deze atlas die betrekking hebben op één moment zijn per 1 januari (bevolking 2000 wil dus zeggen: bevolking op 1 januari 2000). Gegevens ontleend aan volkstellingen hebben echter betrekking op de bij die volkstelling gehanteerde teldatum (bevolking Volkstelling 1947 wil zeggen: bevolking zoals geteld op 31 mei 1947).

Gegevens die betrekking hebben op een periode zijn altijd per kalenderjaar. Sterfte 2000 wil zeggen: sterfte tussen 1 januari en 31 december 2000. Een streepje tussen twee jaren betekent 'tot en met' (1990-1994 wil dus zeggen: tussen 1 januari 1990 en 31 december 1994). Een schuine streep tussen twee jaren betekent 'gemiddeld per jaar' (groei 1975/1999 wil dus zeggen: de gemiddelde jaarlijkse groei tussen 1 januari 1975 en 31 december 1999).

In de tabellen, figuren en kaarten wordt doorgaans gewerkt met 'ronde' jaartallen, ook als de gegevens niet precies op dat 'ronde' jaartal betrekking hebben. Dat laatste kan gebeuren als er alleen volkstellingsgegevens beschikbaar zijn (bijvoorbeeld 1947 in plaats van 1950) of als er in verband met kleine aantallen een meerjaarlijks gemiddelde moet worden genomen (bijvoorbeeld 1898/1902 in plaats van 1900). In de toelichting per tabel/figuur/kaart worden al deze 'afwijkende' gevallen aangegeven.

Vrijwel alle kaarten zijn getekend met de gemeentelijke indeling per 1 januari van het desbetreffende jaar. De weinige uitzonderingen hierop worden expliciet genoemd in deze toelichting.

De bevolkingsomvang verandert door vier componenten: geboorte, sterfte, immigratie, emigratie. In de bevolkingsstatistiek verandert de bevolking echter ook nog door twee andere componenten: 'administratieve correcties' en 'overige correcties'. Beide componenten hebben te maken met de manier waarop de gemeentelijke bevolkingsregisters zijn georganiseerd. 'Administratieve correcties' hebben vooral betrekking op vertrokken personen met onbekende bestemming (niet-geregistreerd vertrek, veelal naar het buitenland). 'Overige correcties' zijn voornamelijk het gevolg van boekhoudverschillen. Het saldo van de correcties wordt vaak samengenomen met de (geregistreerde) emigratie, omdat 'niet-geregistreerd vertrek naar het buitenland' de belangrijkste oorzaak voor correcties vormt.

Per figuur

Figuur 3: Het immigratiesaldo is inclusief 'saldo administratieve en overige correcties'.

Figuur 5: De emigratie is inclusief 'saldo administratieve en overige correcties'.

Figuur 6: Het immigratiesaldo is inclusief 'saldo administratieve en overige correcties'.

Figuur 8: Het 'gemiddelde kindertal' wordt door demografen doorgaans aangeduid als het Totaal Vruchtbaarheidscijfer (TVC). Hiervoor moeten eerst de leeftijdsspecifieke vruchtbaarheidscijfers worden berekend: het aantal levendgeborenen in een bepaald kalenderjaar uit vrouwen van een bepaalde leeftijd, gedeeld door het aantal vrouwen

van diezelfde leeftijd in de totale bevolking. Het TVC (of gemiddeld kindertal) wordt vervolgens bepaald door deze leeftijdsspecifieke vruchtbaarheidscijfers voor alle leeftijden bij elkaar op te tellen. Dat optellen kan op twee manieren: over alle leeftijden binnen hetzelfde kalenderjaar, of over alle leeftijden binnen hetzelfde geboortjaar van de vrouw (dat wil dus zeggen: kalenderjaar minus leeftijd blijft gelijk).

Figuur 18: Per jaar is weergegeven: het aantal mannen (vrouwen) dat een tweede of volgend huwelijk sluit, gedeeld door het totaal aantal mannen (vrouwen) dat een huwelijk sluit.

Figuur 20: De notatie ‘-<’ staat voor ‘tot’ (in tegenstelling tot: ‘tot en met’).

Figuur 24: De emigratie is inclusief ‘saldo administratieve en overige correcties’.

Figuur 25: Het immigratiesaldo is exclusief ‘saldo administratieve en overige correcties’.

Figuur 26: Het immigratiesaldo is exclusief ‘saldo administratieve en overige correcties’.

Figuur 27: 1850 en 1900 zijn in werkelijkheid Volkstelling 1849 en Volkstelling 1899.

Figuur 28: 1850 is in werkelijkheid Volkstelling 1849.

Per tabel

Tabel 8: 1950 is in werkelijkheid Volkstelling 1947.

Tabel 10: Omdat de definitie van huwelijksluiting per provincie door het CBS per 1 januari 1995 is gewijzigd (tot en met 1994 alle in de regio gesloten huwelijken, ongeacht of partners al dan niet in de Basisadministratie van een Nederlandse gemeente stonden ingeschreven; vanaf 1995 alle huwelijken waarbij ten minste één van de partners in de Basisadministratie van een Nederlandse gemeente staat ingeschreven, ongeacht het land waar het

huwelijk is gesloten), zijn voor de jaren 1995-2000 de cijfers herberekend volgens de oude definitie.

Tabel 14: De emigratie is inclusief ‘saldo administratieve en overige correcties’.

Tabel 15: 1950 is in werkelijkheid Volkstelling 1947.

Per kaart

Kaart 4a-d: Alle kaarten zijn getekend met de gemeentelijke indeling per 1 januari 2000. De historische gemeentelijke inwoneraantallen zijn op basis van de gemeentelijke herindelingen gesommeerd tot inwoneraantallen voor de gemeentelijke indeling 2000. De kaarten geven per gemeente en per periode weer: bevolking aan het einde van de periode, gedeeld door de bevolking aan het begin van de periode, maal 100. Omdat kaart 4d betrekking heeft op een tijdvak dat drie keer zo lang is als de kaarten 4a-c, is de klasse-indeling voor kaart 4d zodanig aangepast dat het inkleuringspatroon voor alle kaarten met een gelijke *jaarlijkse* bevolkingsgroei correspondeert.

Kaart 7a-d: De kaarten zijn gebaseerd op gemeentelijke inwoneraantallen. De afstand tussen twee gemeenten is bepaald als de rechte lijnige afstand tussen de centroïdes (geografische middelpunten). De invloed van het buitenland is buiten beschouwing gelaten. In feite is dus per gemeente berekend: het aantal inwoners in de gemeente zelf, plus de inwoneraantallen van alle andere *Nederlandse* gemeenten waarvan het geografische middelpunt hemelsbreed 25 kilometer of minder is verwijderd van het geografische middelpunt van de gemeente zelf.

Kaart 8a-d: De hier weergegeven maat voor de huwelijksvruchtbaarheid (wettig geboren en per 1000 gehuwde vrouwen *ongeacht leeftijd*) wijkt af van wat in de demografie gebruikelijk is (wettig geboren en per 1000 gehuwde vrouwen *jonger dan 45 jaar*). De reden is dat voor de jaren 1880-1884 en 1928-1932 geen gegevens over gehuwden naar leeftijd beschikbaar waren.

Kaart 8a: periode 1880-1884, gemeentegrenzen van 1880.

Kaart 8b: periode 1928-1932, gemeentegrenzen van 1930.

Kaart 8c: periode 1959-1961, gemeentegrenzen van 1960.

Kaart 8d: periode 1997-2001, gemeentegrenzen van 2000.

Kaart 9a-c:

Kaart 9a: periode 1880-1884, gemeentegrenzen van 1880.

Kaart 9b: periode 1928-1932, gemeentegrenzen van 1930.

Kaart 9c: periode 1997-2001, gemeentegrenzen van 2000.

Kaart 10a-d: Er is een subtiel verschil tussen de maat in kaarten 10a en 10c enerzijds en de maat in kaarten 10b en 10d anderzijds. Een huwelijk (in een gemeente worden twee personen in de echt verbonden) is niet hetzelfde als een huwende (een in een gemeente woonachtige persoon krijgt door huwelijk de burgerlijke staat 'gehuwd'). Omdat de woonplaats van de man, de woonplaats van de vrouw, en de plaats waar het huwelijk wordt gesloten, niet altijd dezelfde zijn, is het aantal huwendes per gemeente niet noodzakelijkerwijs precies twee keer zo groot als het aantal huwelijken in die gemeente. Grosso modo zijn echter de twee maten 'huwelijken per 1000 niet-gehuwde vrouwen' en 'huwendes' (mannen plus vrouwen) rond 1880, 1930 en 1960 in hoge mate vergelijkbaar. Voor 2000 geldt dit niet. Sinds 1970 is het niet meer noodzakelijk dat er wordt getrouwd in de woongemeente van (een van) de huwelijkspartners. Uitgaan van de plaats van het huwelijk geeft dan een vertekend beeld: populaire trouwgemeenten springen er uit. Kaart 10a: huwelijken per 1000 niet-gehuwde vrouwen, periode 1880-1884, gemeentegrenzen van 1880.

Kaart 10b: huwendes per 1000 niet-gehuwden, periode 1928-1932, gemeentegrenzen van 1930.

Kaart 10c: huwelijken per 1000 niet-gehuwde vrouwen, periode 1959-1961, gemeentegrenzen van 1960.

Kaart 10d: huwendes per 1000 niet-gehuwden, 2000, gemeentegrenzen van 2000.

Kaart 11a-c: Bij echtscheidingen doet zich een met huwelijksluiting vergelijkbaar verschil in de gebruikte maten voor.

Kaart 11a: echtscheidingen per 1000 gehuwde vrouwen, periode 1880-1884, gemeentegrenzen van 1880.

Kaart 11b: scheidenden per 1000 gehuwden, periode 1928-1932, gemeentegrenzen van 1930.

Kaart 11c: scheidenden per 1000 gehuwden, 2000, gemeentegrenzen van 2000.

Kaart 12a-c: Het naar leeftijd gestandaardiseerd sterftecijfer in kaarten 12b en 12c is als volgt bepaald. Voor Nederland als geheel zijn sterftecijfers bepaald voor 10-jaars leeftijdsgroepen (0-9, 10-19, ...), gemiddeld over de jaren 1898-1903. Per gemeente zijn deze sterftecijfers gecombineerd met de gemeentelijke bevolking in 10-jaars leeftijdsgroepen per 1 januari 1900. Hieruit resulteert per gemeente een fictief aantal sterfgevallen 1900. Het werkelijke aantal sterfgevallen, maal 100, gedeeld door het fictieve aantal sterfgevallen is het gestandaardiseerd sterftecijfer, waarbij een waarde van 100 correspondeert met het nationale gemiddelde. Kaart 12a: periode 1850-1854, gemeentegrenzen van 1850.

Kaart 12b: periode 1898-1902, gemeentegrenzen van 1900.

Kaart 12c: periode 1997-2000, gemeentegrenzen van 2000.

Kaart 13a-c:

Kaart 13a: periode 1861-1874, gemeentegrenzen 1874.

Kaart 13b: periode 1924-1933, gemeentegrenzen 1933.

Kaart 13c: periode 1997-2001, gemeentegrenzen 2000.

Kaart 14a-b:

Kaart 14a: 1850 is in werkelijkheid Volkstelling 1849.

Kaart 14b: 1900 is in werkelijkheid Volkstelling 1899.

Kaart 15a-b:

Kaart 15a: periode 1875-1884, gemeentegrenzen van 1880.

Kaart 15b: periode 1925-1934, gemeentegrenzen van 1930.

Kaart 16: De kaart is gebaseerd op de *netto* binnenlandse migratiestromen tussen provincies. ‘Netto’ wil zeggen: het saldo van twee in tegengestelde richting lopende stromen (bijvoorbeeld de netto stroom van Noord-Holland naar Flevoland is het aantal migranten van Noord-Holland naar Flevoland minus het aantal migranten van Flevoland naar Noord-Holland). De inkleuring geeft aan, hoeveel inwoners een provincie jaarlijks wint of verliest als gevolg van binnenlandse migratie. De pijlen geven aan, de tien grootste *netto* interprovinciale migratiestromen (van de in totaal 12*11 of wel 132 interprovinciale stromen). In deze kaart zijn de Noordoostpolder en de Zuidelijke IJsselmeerpolders op alle tijdstippen gerekend tot de provincie Flevoland, hoewel deze provincie officieel pas in 1986 werd ingesteld. De vier kaarten tonen jaargemiddelden over respectievelijk de perioden 1948/52, 1958/62, 1973/77 en 1996/2000.

Kaart 18a-b: Het buitenlands migratiesaldo is inclusief ‘saldo administratieve en overige correcties’.

Kaart 19a-b:

Kaart 19a: 1900 is in werkelijkheid Volkstelling 1899.

Kaart 20a-b:

Kaart 20a: 1900 is in werkelijkheid Volkstelling 1899.

Kaart 21a-b:

Kaart 21a: 1900 is in werkelijkheid Volkstelling 1899. Alleenstaanden zijn in de statistiek gedefinieerd als ‘afzonderlijke levenden’.

Kaart 21b: Alleenstaanden zijn in de statistiek gedefinieerd als ‘éénpersoonshuishoudens’.

Kaart 22a-b:

Kaart 22a: 1900 is in werkelijkheid Volkstelling 1899. Personen in (particuliere) meerpersoonshuishoudens zijn in de statistiek gedefinieerd als: ‘inwoners in gezinshuishoudingen’, dit is exclusief ‘afzonderlijk levenden’ en ‘gestichtsbevolking’ en inclusief ‘personen in dienstbetrekking’.

Kaart 22b: Personen in (particuliere) meerpersoonshuishoudens zijn in de statistiek gedefinieerd als: totale bevolking exclusief alleenstaanden en bewoners van institutionele huishoudens.

Kaart 23a-c:

Kaart 23a: 1850 is in werkelijkheid Volkstelling 1849.

Kaart 23b: 1900 is in werkelijkheid Volkstelling 1899.

Figuren

Figuur 1	Bevolkingsomvang en jaarlijks groeipercentage, 1850-2000	13
Figuur 2	Jaarlijkse natuurlijke groei en saldo immigratie, 1850-2000	14
Figuur 3	Jaarlijkse geboorte en sterfte, 1850-2000	17
Figuur 4	Immi- en emigratie, 1865-2000	19
Figuur 5	Immigratiesaldo per jaar en cumulatief, 1865-2000	19
Figuur 6	Aantal gemeenten en gemiddeld aantal inwoners op 1 januari, 1850-2000	24
Figuur 7	Levendgeborenen per 1000 inwoners (bruto geboortecijfer), 1850-2000	55
Figuur 8	Kindertal per vrouw, per kalenderjaar 1850-2000 en per geboortjaar 1875-1975	56
Figuur 9	Gemiddelde leeftijd bij de geboorte van het eerste kind per geboortjaar van de moeder, 1920-1970	58
Figuur 10	De ontwikkeling van de vruchtbaarheid naar leeftijd (levendgeborenen per 1000 vrouwen)	58
Figuur 11	Percentage buitenechtelijk geboren kinderen, 1850-2000	59
Figuur 12	Huwelijkssluiting en –ontbinding, 1850-2000	73
Figuur 13	Verweduwing en echtscheiding, 1850-2000	74
Figuur 14	Huwelijkssluiting per 1000 niet-gehuwde mannen en huwelijksontbinding per 1000 gehuwde mannen, 1850-2000	75
Figuur 15	Percentage ontbonden huwelijken door echtscheiding en sterfte, 1850-2000	77
Figuur 16	Percentage ooit gehuwde mannen en vrouwen per geboortjaar, 1800-1949	78
Figuur 17	Gemiddelde leeftijd bij eerste huwelijkssluiting voor mannen en vrouwen, 1850-2000	80
Figuur 18	Percentage niet voor de eerste maal huwendes, 1850-2000	81
Figuur 19	Overledenen per 1000 inwoners (bruto sterftcijfer) per geslacht, 1850-2000	93
Figuur 20	Verdeling van sterfgevallen naar leeftijd bij overlijden, 1850-59 en 2000	94
Figuur 21	Levensverwachting bij geboorte en op leeftijd 65, 1850-2000	95
Figuur 22	Doodgeboorte en zuigelingensterfte, 1850-2000	96
Figuur 23a	Ontwikkeling van de sterftekansen in Nederland naar leeftijd, mannen, 1850-2000	97
Figuur 23b	Ontwikkeling van de sterftekansen in Nederland naar leeftijd, vrouwen, 1850-2000	97
Figuur 24	Immi- en emigratie per 1000 van de bevolking, 1865-2000	111
Figuur 25	Immigratiesaldo voor de specifieke emigratielanden, en voor Indonesië en Suriname, 1950-2000	112
Figuur 26	Immigratiesaldo voor Turkije en Marokko, 1965-2000	112
Figuur 27	Bevolking naar leeftijd en geslacht, 1850, 1900, 1950 en 2000	132
Figuur 28	Bevolking naar leeftijd, geslacht en burgerlijke staat, 1850 en 2000	133
Figuur 29	Eén- en meerpersoonshuishoudens en huishoudensgrootte, 1900-2000	140
Figuur 30	Niet-Nederlanders, absoluut en relatief, 1900-2000	148
Figuur 31	Allochtonen, 2000	149
Figuur 32	Westerse allochtonen, 2000	150
Figuur 33	Niet-westerse allochtonen, 2000	150

Kaarten

Kaart 1a	De indeling van Nederland in gemeenten en provincies op 1 januari 1850	22
Kaart 1b	De indeling van Nederland in gemeenten en provincies op 1 januari 2000	23
Kaart 2a	De regio Delft-Rotterdam in 1681	26
Kaart 2b	De gemeentelijke indeling van de regio Delft-Rotterdam in 1850	27
Kaart 2c	De gemeentelijke indeling van de regio Delft-Rotterdam in 2000	27
Kaart 3a	Bevolkingsomvang per gemeente, 1850	32
Kaart 3b	Bevolkingsomvang per gemeente, 1900	33
Kaart 3c	Bevolkingsomvang per gemeente, 1950	34
Kaart 3d	Bevolkingsomvang per gemeente, 2000	35
Kaart 4a	Bevolkingsgroei per gemeente, 1850-1899	38
Kaart 4b	Bevolkingsgroei per gemeente, 1900-1949	39
Kaart 4c	Bevolkingsgroei per gemeente, 1950-1999	40
Kaart 4d	Bevolkingsgroei per gemeente, 1850-1999	41
Kaart 5a	Bevolkingsdichtheid per gemeente, 1850	44
Kaart 5b	Bevolkingsdichtheid per gemeente, 1900	45
Kaart 5c	Bevolkingsdichtheid per gemeente, 1950	46
Kaart 5d	Bevolkingsdichtheid per gemeente, 2000	47
Kaart 6	Bevolkingsdichtheid 2000, driedimensionaal per viercijferig postcodegebied	48
Kaart 7a	Aantal inwoners binnen een straal van 25 kilometer, 1850	50
Kaart 7b	Aantal inwoners binnen een straal van 25 kilometer, 1900	51
Kaart 7c	Aantal inwoners binnen een straal van 25 kilometer, 1950	52
Kaart 7d	Aantal inwoners binnen een straal van 25 kilometer, 2000	53
Kaart 8a	Huwelijksvruchtbaarheid per gemeente, 1880	64
Kaart 8b	Huwelijksvruchtbaarheid per gemeente, 1930	65
Kaart 8c	Huwelijksvruchtbaarheid per gemeente, 1960	66
Kaart 8d	Huwelijksvruchtbaarheid per gemeente, 2000	67
Kaart 9a	Percentage buitenechtelijk geborenen per gemeente, 1880	70
Kaart 9b	Percentage buitenechtelijk geborenen per gemeente, 1930	71
Kaart 9c	Percentage buitenechtelijk geborenen per gemeente, 2000	72
Kaart 10a	Huwelijkssluiting per gemeente, 1880	84
Kaart 10b	Huwelijkssluiting per gemeente, 1930	85
Kaart 10c	Huwelijkssluiting per gemeente, 1960	86
Kaart 10d	Huwelijkssluiting per gemeente, 2000	87
Kaart 11a	Echtscheiding per gemeente, 1880	90
Kaart 11b	Echtscheiding per gemeente, 1930	91
Kaart 11c	Echtscheiding per gemeente, 2000	92
Kaart 12a	Sterfte per gemeente, 1850	102
Kaart 12b	Sterfte per gemeente, 1900	103
Kaart 12c	Sterfte per gemeente, 2000	104
Kaart 13a	Zuigelingensterfte per gemeente, 1870	106
Kaart 13b	Zuigelingensterfte per gemeente, 1930	107
Kaart 13c	Zuigelingensterfte per gemeente, 2000	108
Kaart 14a	Geborenen binnen de eigen woongemeente, 1850	116
Kaart 14b	Geborenen binnen de eigen woongemeente, 1900	117
Kaart 15a	Migratiesaldo per gemeente, 1880	118

Kaart 15b	Migratiesaldo per gemeente, 1930	119
Kaart 16	Grootste provinciale netto migratiestromen, 1948/52, 1958/62, 1973/77 en 1996/2000	122
Kaart 17a	Binnenlands migratiesaldo per gemeente, 1960	124
Kaart 17b	Binnenlands migratiesaldo per gemeente, 2000	125
Kaart 18a	Buitenlands migratiesaldo per gemeente, 1960	128
Kaart 18b	Buitenlands migratiesaldo per gemeente, 2000	129
Kaart 19a	Jongeren (0-19 jaar) per gemeente, 1900	136
Kaart 19b	Jongeren (0-19 jaar) per gemeente, 2000	137
Kaart 20a	Ouderen (60 jaar en ouder) per gemeente, 1900	138
Kaart 20b	Ouderen (60 jaar en ouder) per gemeente, 2000	139
Kaart 21a	Alleenstaanden per gemeente, 1900	144
Kaart 21b	Alleenstaanden per gemeente, 2000	145
Kaart 22a	Grootte van meerpersoonshuishoudens per gemeente, 1900	146
Kaart 22b	Grootte van meerpersoonshuishoudens per gemeente, 2000	147
Kaart 23a	Buiten Nederland geboren, 1850	155
Kaart 23b	Buiten Nederland geboren, 1900	156
Kaart 23c	Buiten Nederland geboren, 2000	157
Kaart 24a	Westerse allochtonen per gemeente, 2000	160
Kaart 24b	Niet-westerse allochtonen per gemeente, 2000	161

Tabellen

Tabel 1	Aantal gemeenten per provincie op 1 januari 1850, 1900, 1950 en 2000	24
Tabel 2	Bevolkingsomvang en -dichtheid per provincie, 1850-2000	29
Tabel 3	Gemiddelde jaarlijkse bevolkingsgroei per provincie, 1850-1999	29
Tabel 4	Tien kleinste gemeenten wat betreft inwonertal op 1 januari 1850, 1900, 1950 en 2000	31
Tabel 5	Tien grootste gemeenten wat betreft inwonertal op 1 januari 1850, 1900, 1950 en 2000	36
Tabel 6	Tien gemeenten met laagste bevolkingsdichtheid op 1 januari 1850, 1900, 1950 en 2000	42
Tabel 7	Tien gemeenten met hoogste bevolkingsdichtheid op 1 januari 1850, 1900, 1950 en 2000	43
Tabel 8	Bruto geboortecijfer en huwelijksvruchtbaarheidscijfer per provincie, 1850, 1900, 1950 en 2000	60
Tabel 9	Percentage buitenechtelijk geboren en per provincie, 1880-2000	61
Tabel 10	Huwelijkssluiting per provincie, 1850, 1900, 1950 en 2000	82
Tabel 11	Echtscheiding per provincie, 1880, 1930, 1970 en 2000	88
Tabel 12	Bruto sterftecijfer per provincie, 1850, 1900, 1950 en 2000	99
Tabel 13	Migratie van provincie naar provincie, 1948/52, 1958/62, 1973/77 en 1996/00	121
Tabel 14	Immigratie en emigratie per provincie, 1953/59, 1960/69, 1970/79, 1980/89 en 1990/00	126
Tabel 15	Percentage jongeren (0-19) en ouderen (60+) per provincie, 1850, 1900, 1950 en 2000	134
Tabel 16	Percentage alleenstaanden en huishoudensgrootte per provincie, 1900 en 2000	141
Tabel 17	Particuliere huishoudens naar samenstelling per provincie, 2000	142
Tabel 18	Niet-Nederlanders naar land van nationaliteit, 1900-2000	149
Tabel 19	Niet-Nederlanders naar land van nationaliteit per provincie, 1900	152
Tabel 20	Niet-Nederlanders naar land van nationaliteit per provincie, 2000	152
Tabel 21	Eerste en tweede generatie westerse en niet-westerse allochtonen per provincie, 2000	153
Tabel 22	Eerste en tweede generatie allochtonen naar land van afkomst per provincie, 2000	153

Bronnen

- Atlas van der Hagen (ca. 1690), Koninklijke Bibliotheek, Den Haag.
- Beekink E. en P. van Cruyningen (1995) *Demografische Databank Nederlandse Gemeenten, 1811-1850*. NIDI, Den Haag (NIDI rapport 40).
- Boonstra, O.W.A. (1994) Mapping the Netherlands, 1830 to 1994. The use of NLKAART. In: M. Goerke (ed.) *Coordinates for Historical Maps*. Göttingen, Max-Planck-Institut für Geschichte, pp. 156-161.
- CBS (1954) *Statistiek van de binnenlandse migratie 1948-1952*. W. de Haan, Utrecht.
- CBS (1961) *Statistiek van de binnenlandse migratie 1958-1959*. W. de Haan, Zeist.
- CBS (1963) *Statistiek van de binnenlandse migratie 1960-1961*. W. de Haan, Zeist.
- CBS (1965) *Statistiek van de binnenlandse migratie 1962-1963*. W. de Haan, Zeist.
- CBS (1981) *Regionale huwelijksvruchtbaarheid, provinciale cijfers, 1849/1850-1979*. Staatsuitgeverij, Den Haag.
- CBS (2001) *Tweehonderd jaar statistiek in tijdreeksen: 1800-1999*. Voorburg/Heerlen.
- CBS *Gemeenten in Nederland. Historisch overzicht*. Diverse jaren (computerbestand).
- CBS *Volkstellingen 1795-1971*. (CD-ROM).
- CBS *Maandstatistiek van bevolking en volksgezondheid*. Diverse jaargangen.
- CBS *Maandstatistiek van de bevolking*. Diverse jaargangen.
- CBS *Jaarstatistiek van de bevolking*. Diverse jaargangen.
- CBS *Bevolking der gemeenten op 1 januari*. Diverse jaargangen.
- CBS *Regionaal statistisch zakboek*. Diverse jaargangen.
- CBS *Statistisch zakboek*. Diverse jaargangen.
- CBS *Statline, de elektronische database van het CBS*. (www.cbs.nl).
- Erwich, B. en J. van Maarseveen (1999) *Een eeuw statistieken: historisch-methodologische schetsen van de Nederlandse officiële statistieken in de twintigste eeuw*. Centraal Bureau voor de Statistiek, Voorburg etc.
- Heide, H. ter (1965) *Binnenlandse migratie in Nederland*. Staatsuitgeverij, 's Gravenhage.
- Historisch-ecologische databank (HED), Afdeling Geografie en Planologie, Universiteit van Amsterdam.
- Knippenberg, H. en B. den Pater (1988) *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800*. SUN, Nijmegen.
- Knippenberg, H. (1980) De demografische ontwikkeling van Nederland sedert 1800: een overzicht. In: *K.N.A.G. Geografisch Tijdschrift*, XIV, nr. 1, pp. 54-76.
- Maarseveen, J. van en P.K.Doorn (red.) (2001) *Nederland een eeuw geleden geteld: een terugblik op de samenleving rond 1900*. Stichting Beheer IISG, Amsterdam etc.
- Nederlandsche Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst (1879) *Sterfte-atlas van Nederland over 1860-1874*. Amsterdam.
- Poppel, F. van (1992), *Trouwen in Nederland. Een historisch-demografische analyse van de 19e en vroeg-20ste eeuw*. Wageningen (AAG-bijdragen 33).

Poppel, F. van (2001) Van vijf naar 16 miljoen. De groei van de Nederlandse bevolking in de afgelopen eeuw. In: J. van Maarseveen en P.K. Doorn (red.) *Nederland een eeuw geleden geteld. Een terugblik op de samenleving rond 1900*. Stichting Beheer IISG, Amsterdam, pp. 65-87.

Tabeau, E., F. Willekens en F. van Poppel (1994) *Mortality in the Netherlands: The data base*. NIDI, Den Haag (NIDI rapport 36).

Waltmans, H.J.G. (1994) Gemeentelijke herindeling in Nederland; van de Franse tijd tot heden., Uitgeverij Stubeg, Hoogezand.

Voor wie verder wil lezen

Bevolkingsontwikkeling in het algemeen

CBS (1989) Demografie van Nederland, 1839-1989. In: *Maandstatistiek van de bevolking*, jaargang 37, no. 10.

CBS (2001) *Tweehonderd jaar statistiek in tijdreeksen: 1800-1999*. Centraal Bureau voor de Statistiek, Voorburg/Heerlen, 127 p.

Hofstee, E.W. (1981) *Korte demografische geschiedenis van Nederland van 1800 tot heden*. Haarlem, Fibula van Dishoeck, 140 p.

NIDI en CBS (2001) *PopTrain: een introductie in de demografie*. CBS en NIDI, Den Haag (CD-ROM).

Nimwegen, N. van en G. Beets (2000) *Bevolkingsvraagstukken in Nederland anno 2000*. Werkverband Periodieke Rapportage Bevolkingsvraagstukken. NIDI, Den Haag (NIDI rapport 58), 259 p.

Oomens, C.A. (1989) *De loop der bevolking van Nederland in de negentiende eeuw*. Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage, Staatsuitgeverij, 52 pp.

Woude, A. van der (1980) Demografische ontwikkeling van de noordelijke Nederlanden 1500-1800. In: *Algemene geschiedenis der Nederlanden; deel. 5*. Fibula van Dishoeck, Haarlem, pp. 102-168.

Geboorte

Beets, G., E. Dourleijn, A. Liefbroer en K. Henkens (2000) *De timing van het eerste kind in Nederland en Europa*. Ministerie van SZW, Den Haag (Elsevier Bedrijfsinformatie), 107 p.

Engelen, Th.L.M. van en J.H.A. Hillebrand (1990) De daling van de vruchtbaarheid in de negentiende en twintigste eeuw: een historiografisch overzicht met bijzondere aandacht voor Nederland. In: *Bijdragen en mededelingen*

betreffende de geschiedenis van Nederland, vol. 105, afl. 3, pp. 354-367.

Garssen, J., J. de Beer, P. Cuyvers en A. de Jong (red.) (2001) *Samenleven: Nieuwe feiten over relaties en gezinnen*. Centraal Bureau voor de Statistiek, Voorburg, 228 p.

Kok, J. (1991) *Langs verboden wegen: de achtergronden van buitenechtelijke geboorten in Noord-Holland, 1812-1914*. Verloren, Hilversum, 176 p.

Liefbroer, A.C. en P.A. Dykstra (2000) *Levenslopen in verandering. Een studie naar ontwikkelingen in de levenslopen van Nederlanders geboren tussen 1900 en 1970*. SDU, Den Haag (WRR serie Voorstudies en Achtergronden V107), 255 p.

Huwelijkssluiting en -ontbinding

Kalmijn, M., W. Bernasco en J. Weesie (red.) (1999) *Huwelijks- en samenwoonrelaties in Nederland: De organisatie van afhankelijkheid*. Van Gorcum, Assen, 254 p.

Kalmijn, M., P.M. de Graaf, M.I. Broese van Groenou en P.A. Dykstra (2001) Oorzaken en gevolgen van echtscheiding: Een landelijk onderzoek onder gehuwde en gescheiden mensen in Nederland. In: *Sociale Wetenschappen*, 44, 2, pp. 1-16.

Nederlandse Gezinsraad en CBS (2001) *Levensloop en gezin*. Den Haag, 33 p.

Poppel, F. van (1992), *Trouwen in Nederland. Een historisch-demografische analyse van de 19e en vroeg-20ste eeuw*. Wageningen (AAG-bijdragen 33), 654 p.

Sterfte

Achterberg, P. en P. Kramers (2001) *Een gezonde start?* Rijksinstituut voor volksgezondheid en milieu, Bilthoven (RIVM Rapport 27155 003), 50 p.

Mackenbach, J. (1992) *De veren van Icarus: over de achtergronden van twee eeuwen epidemiologische transitie in Nederland*. Bunge, Utrecht, 100 p.

Wolleswinkel-van den Bosch, J. (1998) *The epidemiological transition in the Netherlands*. Proefschrift, Erasmus Universiteit Rotterdam.

Mackenbach, J.P. en H. Verkleij (red.) (1997) *Volksgezondheid Toekomst Verkenning 1997; II: Gezondheidsverschillen*. Elsevier/De Tijdstroom, Maarssen.

Migratie

Heide, H. ter (1965) *Binnenlandse migratie in Nederland*. Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage, 515 p.

Lucassen, J. en R. Penninx (1994) *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders: immigranten in Nederland 1550-1993*. Het Spinhuis, Amsterdam, 237 p.

Muus, P. (1993) *Internationale migratie naar Europa: een analyse van internationale migratie, migratiebeleid en mogelijkheden tot sturing van immigratie, met bijzondere aandacht voor de Europese Gemeenschap en Nederland*. Sua, Amsterdam, 178 p.

Penninx, R., J. Schoorl en C.A. van Praag (1993) *The impact of international migration on receiving countries: the case of the Netherlands*. Swets & Zeitlinger, Amsterdam etc., 240 p.

Bevolkingsstructuur

Lucassen, J. en R. Penninx (1994) *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders: immigranten in Nederland 1550-1993*. Het Spinhuis, Amsterdam, 237 p.

Klerk, M. de (red.) (2001) *Rapportage ouderen 2001. Veranderingen in de leefsituatie*. Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag, 344 p.

Spiegel Historiae (2002), Nieuwkomers aan de Noordzee: Migranten in Nederland, 1600-2000. Themanummer, 37, 7-8.

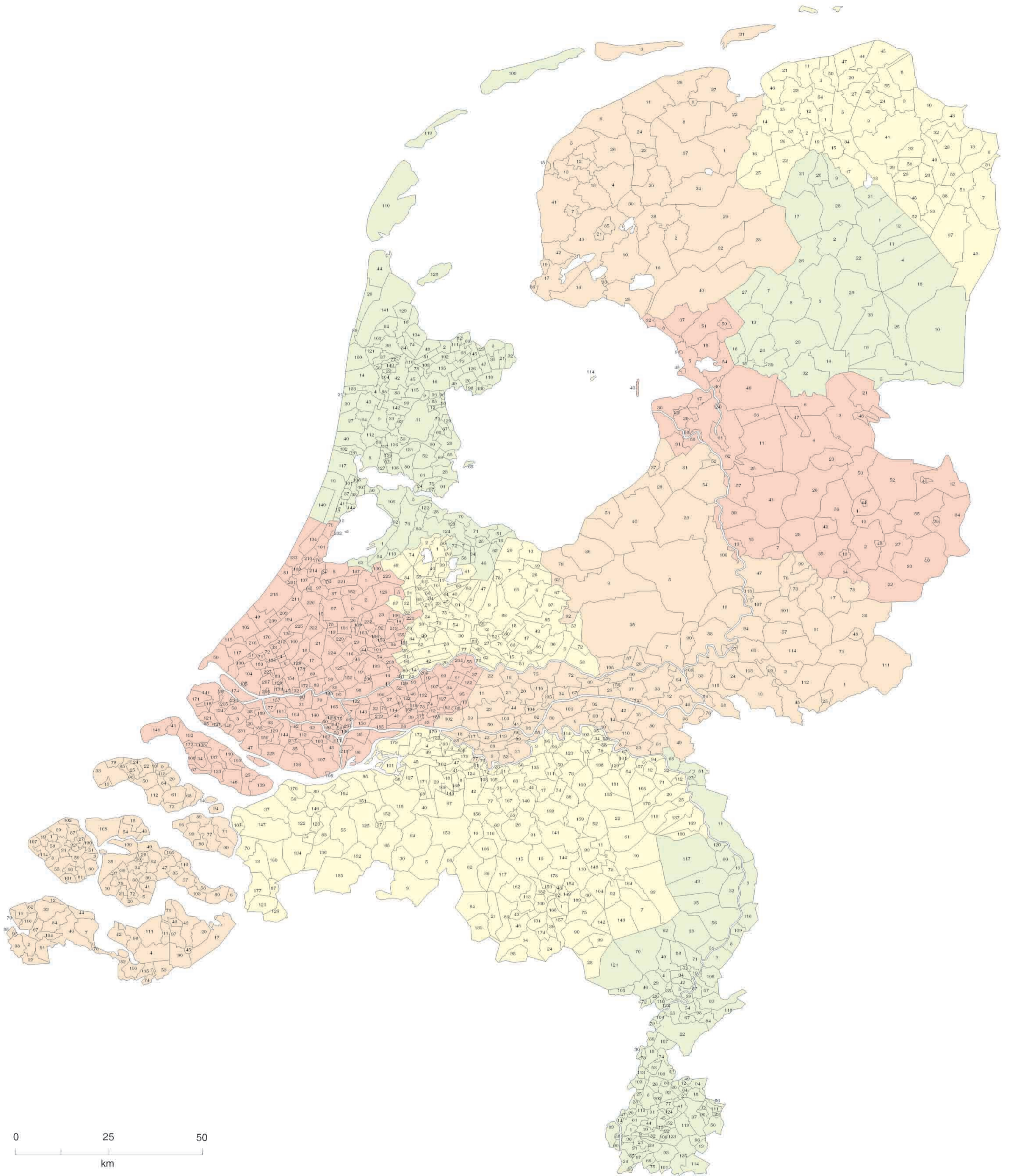
Valk, H. de, I. Esveldt, K. Henkens en A.C. Liefbroer (2001) *Oude en nieuwe allochtonen in Nederland: een demografisch profiel*. Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, Den Haag (Werkdocument W 123), 282 p.

DEMOS

Voor een breed publiek geeft het NIDI tien keer per jaar het tijdschrift DEMOS uit. Demos beoogt de kennis en meningsvorming over bevolkingsvraagstukken te bevorderen door middel van toegankelijke en qua omvang beknopte bijdragen. Het bulletin biedt een brede dekking van demografische onderwerpen. Gratis abonnementen kunnen worden aangevraagd bij NIDI/Demos, Postbus 11650, 2502 AR Den Haag. Demos is ook te raadplegen via de website van het NIDI (www.nidi.nl).

Gemeentelijke indeling van Nederland op 1 januari 1850

Gemeentelijke indeling van Nederland op 1 januari 1850

Groningen

6 Dalen	27 Doesburg
7 Diever	28 Doornspijk
8 Dwingeloo	29 Doorwerth
9 Eelde	30 Dreumel
10 Emmen	31 Driel
11 Gasselte	32 Druuten
12 Gieten	33 Duiven
13 Havelte	34 Echteld
14 Hoogeveen	35 Ede
15 Meppel	36 Eibergen
16 Niijeveen	37 Elburg
17 Norg	38 Elst
18 Odoorn	39 Epe
19 Oosterhesselen	40 Ermelo
20 Peize	41 Est en Opijnen
21 Roden	42 Ewijk
22 Rolde	43 Gameren
23 Ruinen	44 Geldermalsen
24 Ruinerwold	45 Gendringen
25 Sleen	46 Gendt
26 Hoogezand	47 Gorssel
27 Hoogerkerk	48 Groenlo
28 Kantens	49 Groesbeek
29 Kloosterburen	50 Haaften
22 Leek	51 Harderwijk
23 Leens	52 Hattum
24 Loppersum	53 Hedel
25 Marum	32 Zuidwolde
26 Meeden	33 Zweeloo
27 Middelstum	
28 Midwolda	
29 Muntendam	
30 Nieuwe Pekela	1 Ambt Almelo
31 Nieuweschan	2 Ambt Delden
32 Nieuwolda	3 Ambt Hardenberg
33 Noordbroek	4 Ambt Ommen
34 Noordijk	5 Ambt Vollenhove
35 Oldehove	6 Avereest
36 Oldekerk	7 Bathmen
37 Onstwedde	8 Blankenham
38 Oude Pekela	9 Blokzijl
39 Sappemeer	10 Borne
40 Scheemda	11 Dalſen
41 Slochteren	12 Denekamp
42 Stedum	13 Deventer
43 Termunten	14 Diepenheim
44 Uithuizen	15 Diepenveen
45 Uithuizermeeden	16 Enschede
46 Ulrum	17 Genemuiden
47 Usquert	18 Giethoorn
48 Veendam	19 Goor
49 Vlagtwedde	20 Grafhorst
50 Warffum	21 Gramsbergen
51 Wedde	22 Haaksbergen
52 Wildervank	23 Den Ham
53 Winschoten	24 Hasselt
54 Winsum	25 Heino
55 't Zandt	26 Hellendoorn
56 Zuidbroek	27 Hengelo
57 Zuidhorn	28 Holten

Overijssel

Friesland

1 Achkarspelen	29 IJsseluiden
2 Aengwirden	30 Kampen
3 Ameland	31 Kamperveen
4 Baarderadeel	32 Kuirne
5 Barradeel	33 Lonneker
6 Het Bildt	34 Losser
7 Bolsward	35 Markelo
8 Dantumadeel	36 Nieuwleusen
9 Dokkum	37 Oldemarkt
10 Doniawerstal	38 Oldenzaal
11 Ferwerderadeel	39 Olst
12 Franeker	40 Ootmarsum
13 Franekeradeel	41 Raalte
14 Gaasterland	42 Rijssen
15 Harlingen	43 Schokland
16 Haskerland	44 Stad Almelo
17 Hemelum	45 Stad Delden
18 Hennaardera-deel	46 Stad Hardenberg
19 Hindeloopen	47 Stad Ommen
20 Idaarderadeel	48 Stad Vollenhove
21 IJlst	49 Staphorst
22 Kollumerland en Nieuwkruisland	50 Steenwijk
23 Leeuwarden	51 Steenwijkerwold
24 Leeuwardera-deel	52 Tubbergen
25 Lemsterland	53 Vriezenveen
26 Menaldumadeel	54 Wanneperveen
27 Oostdongeradeel	55 Weerselo
28 Ooststellingwerf	56 Wierden
29 Opsterland	57 Wijhe
30 Rauwerderhem	58 Wilsum
31 Schiermonnikoog	59 Zalk en Vee-caten
32 Schoterland	60 Zwartsluis
33 Sloten	61 Zwolle
34 Smallingerland	62 Zwollerkerspel
35 Sneek	
36 Stavoren	
37 Tietjerkstera-deel	
38 Utingeradeel	
39 Westdongeradeel	
40 Weststellingwerf	
41 Wonseradeel	
42 Workum	
43 Wymbritseradeel	
1 Anloo	22 Culemborg
2 Assen	23 Deil
3 Beilen	24 Didam
4 Borger	25 Dinxperlo
5 Coevorden	26 Dodewaard

26 Hoogland	47 Hoogkarspel
27 Houten	48 Hoogwoud
28 IJsselstein	49 Hoorn
29 Jaarsveld	50 Houtrijk en Polanen
30 Jutphaas	51 Huizen
31 Kamerik	52 Ilpendam
32 Kamerik	53 Jisp
33 Kockengen	54 Kalslagen
34 Laag-Nieuwkoop	55 Katwoude
35 Langbroek	56 Koedijk
36 Leersum	57 Koog aan de Zaan
37 Leusden	58 Kortenhof
38 Linschoten	59 Krommenie
39 Loenen	60 Kwadijk
40 Loenersloot	61 Landsmeer
41 Loosdrecht	62 Laren
42 Lopik	63 Leimuiden
43 Maar	64 Limmen
44 Maarssen	65 Marken
45 Maarssenbroek	66 Memdeblik
46 Maarsseveen	67 Middellie
47 Maartensdijk	68 Midwoud
48 Mijdrecht	69 Monnickendam
49 Montfoort	70 Muiden
50 Nigtevecht	71 Naarden
51 Noord-Polsbroek	72 Nederhorst den Berg
52 Odiik	73 Nibbixwoud
53 Oud-Wulven	74 Nieuwe-Nierdorp
54 Oudenrijn	75 Nieuwendam
55 Oudhuizen	76 Nieuwer-Amstel
56 Portengen	77 Noord-
57 Renswoude	78 Noord-
58 Rhenen	79 Renswoude
59 Rhijnauwen	80 Oosthuizen
60 Rijsenburg	81 Oostzaan
61 Ruwiel	82 Opmeer
62 Schalkwijk	83 Opperdoes
63 Schonauwen	84 Oterleek
64 Snelrewaard	85 Oude-Niedorp
65 Soest	86 Ouders-Amstel
66 Sterkenburg	87 Oudkarspel
67 Stoutenburg	88 Oudorp
68 Teckop	89 Petten
69 Tienhoven	90 Purmerend
70 Tull en 't Waal	91 Randsorp
71 Utrecht	92 Rietwikeroord
72 Venendaal	93 De Rijk
73 Veldhuizen	94 Schagen
74 Vinkeveen en Vauerveen	95 Schardam
75 Vleuten	96 Vreeland
76 Vreeland	97 Vreeswijk
77 Vreeswijk	98 Schellinkhout
78 Nede	99 Werkhoven
79 Nede	100 Schoerl
80 Nede	101 Schoten
81 Nede	102 Sijbekarspel
82 Nede	103 Sint Maarten
83 Nede	104 Sint Pancras
84 Nede	105 Langerak
85 Nede	106 Spaarnadam
86 Nede	107 Spaarnwoude
87 Nede	108 Spanbroek
88 Nede	109 Terschelling
89 Nede	110 Texel
90 Nede	111 Twisk
91 Nede	112 Uigteest
92 Nede	113 Uithoorn
93 Nede	114 Urk
94 Nede	115 Ursem
95 Nede	116 Veenhuizen
96 Nede	117 Velsen
97 Nede	118 Venhuizen
98 Nede	119 Vlieland
99 Nede	120 Warder
100 Nede	121 Warmenhuizen
101 Nede	122 Watergraafsmeer
102 Nede	123 Weesp
103 Nede	124 Weesperkarspel
104 Nede	125 Wervershoof
105 Nede	126 Westwoud
106 Nede	127 Westzaan
107 Nede	128 Wieringen
108 Nede	129 Wieringerwaard
109 Nede	130 Wijdenes
110 Nede	131 Wijzewormer
111 Nede	132 Wijk aan Zee en Duin
112 Nede	133 Wimmenum
113 Nede	134 Winkel
114 Nede	135 Wognum
115 Nede	136 Wormer
116 Nede	23 Broek in Waterland
117 Nede	24 Buiksloot
118 Nede	25 Bussum
119 Nede	26 Callantsoog
120 Nede	27 Castricum
121 Nede	28 Diemen
122 Nede	29 Edam
123 Nede	30 Egmond-Binnen
124 Nede	31 Egmond aan Zee
125 Nede	32 Enkhuizen
126 Nede	33 Graft
127 Nede	34 's-Graveland
128 Nede	35 Grootebroek
129 Nede	36 Grosthuizen
130 Nede	37 Haaren
131 Nede	38 Haarlem
132 Nede	39 Haarlemmerliede
133 Nede	40 Harenkarspel
134 Nede	41 Heemskede
135 Nede	42 Heerhugowaard
136 Nede	43 Heiloo
137 Nede	44 Den Helder
138 Nede	45 Hensbroek
139 Nede	46 Hilversum

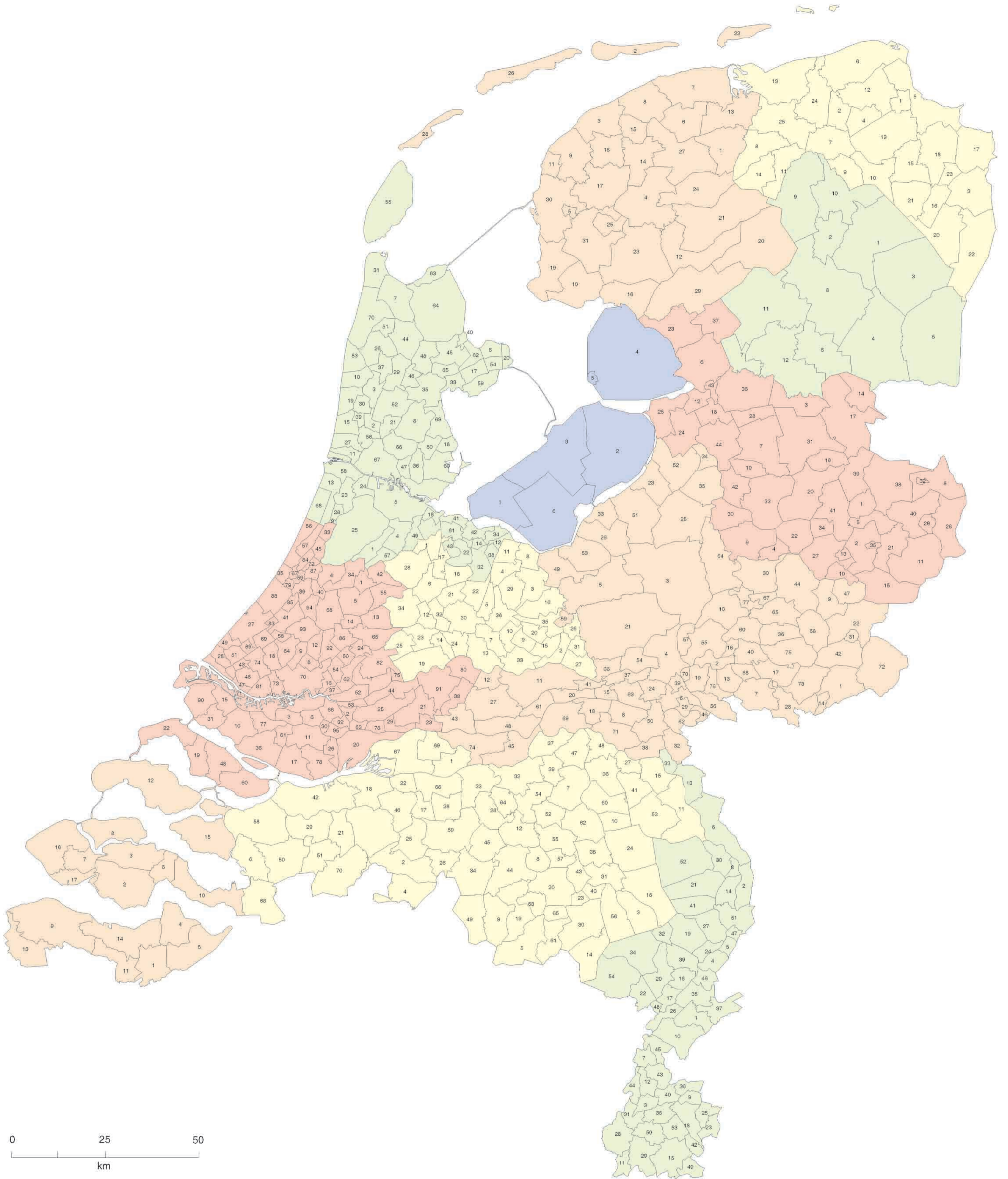
Noord-Holland

Zuid-Holland

14 Barwouts-waarder	123 Nieuwe Tonge
15 Benthuizen	124 Nieuwenhoorn
16 Bergambacht	125 Nieuwerkerk aan den IJssel
17 Bergschenhoek	126 Nieuwkoop
18 Berkel en Rodenrijs	127 Nieuwland
19 Berkenwoude	128 Nieuwland, Kortland en 's-Graveland
20 Biert en Stompaarden	129 Nieuwpoort
21 Bleiswijk	130 Nieuwveen
22 Bleskensgraaf	131 Noord-Waddinxveen
23 Bodegraven	132 Noordeloos
24 Vrije en Lage Boekhorst	133 Noordwijk
25 Den Bommel	134 Noordwijkerhout
26 Boskoop	135 Nootdorp
27 Brandwijk	136 Numansdorp
28 Brielle	137 Oegstgeest
29 Broek, Thuil en 't Weegje	138 Onwaard
30 Capelle aan den IJssel	139 Ooltgensplaat
31 Charlois	140 Oost- en West-Barendrecht
32 Delfshaven	141 Oostvoorne
33 Delft	142 Ottoland
34 Dirksland	143 Oud-Abbas
35 Dordrecht	144 Oud-Beijerland
36 Dubbeldam	145 Oud en Nieuw Mathenesse
37 Everdingen	146 Ouddorp
38 Geervliet	147 Oude en Nieuwe Struiten
39 Giessen-Nieuwkerk	148 Oude-Tonge
40 Giessendam	149 Oudenhooft
41 Goedereede	150 Ouderkerk aan den IJssel
42 Goidschaloord	151 Oudewater
43 Gorinchem	152 Oudshoorn
44 Gouda	153 Oukoop
45 Gouderak	154 Overschie
46 Goudriaan	155 Papekop
47 Goudswaard	156 Papendrecht
48 's-Gravendeel	157 Pernis
49 's-Gravenhage	158 Peursum
50 's-Gravenzande	159 Pierstijl
51 Groeneveld	160 Pijnacker
52 Groot-Ammers	161 Poortugaal
53 Groot-Ido-ambacht	162 Puttershoek
54 Haastrecht	163 Reeuwijk
55 Hagestein	164 Rhoon
56 Hardinxveld	165 Ridderkerk
57 Hazerswoude	166 Rietveld
58 Heenvliet	167 Rijsdorp
59 Heer Oude-lands Ambacht	168 Rijsburg
60 Heerjansdam	169 Rijsort en Strevelschhoek
61 Hei- en Boeicop	170 Rijswijk
62 Heinenoord	171 Rockanje
63 Hekelingen	172 Rotterdam
64 Hekendorp	173 Rozenisse
65 Hellevoetsluis	174 Roxenburg
66 Hendrik-Ido-Ambacht	175 Sandelingen-Ambacht
67 Herkingen	176 Sassenheim
68 Heukelum	177 Schelluinen
69 Hillegersberg	178 Schiebroek
70 Hillegom	179 Schiedam
71 Hodenpil	180 Schipluiden
72 Hof van Delft	181 Schoonhoven
73 Hofwegen	182 Schoonrewoerd
74 Hoogblokland	183 Schoondebeurs en Simons-haven
75 Hoogeveen in Rijnland	184 Sint Maartensregt
76 Hoogmade	185 Sliedrecht
77 Hoogvliet	186 Sluipwijk
78 Hoornaar	187 Sommeldijk
79 IJsselmonde	188 Spijk
80 Katendrecht	189 Spijkenisse
81 Katwijk	190 Stad aan 't Haringvliet
82 Kedichem	191 Stein
83 Kethel en Spaland	192 Stellendam
84 Kijfhoek	193 Stolwijk
85 Klaaswaal	194 Stompwijk
86 Kleine Lindt	195 Stormpolder
87 Koudekerk	196 Streefkerk
88 Kralingen	197 Strijen
89 Kringen aan den IJssel	198 Strijensas
90 Krimpen aan de Lek	199 Tempel
91 Laagblokland	200 Tienhoven
92 Lange Ruige Weide	201 Valkenburg
93 Langerak	202 Leerdam
94 Leerbroek	203 Veur
95 Leerdam	204 Vianen
96 Leiden	205 Vierpolders
97 Leiderdorp	206 Vlaardingen
98 Lekkerkerk	207 Vlaardingervliet
99 Lexmond	208 Vliet
100 De Lier	209 Voorburg
101 Lisse	210 Voorhout
102 Loosduinen	211 Voorschoten
103 Maasdam	212 Vrijnsban
104 Maasland	213 Waarder
105 Maassluis	214 Warmond
106 Meerdervoort	215 Wassenaar
107 Meerkerk	216 Wateringen
108 Melissant	217 Westmaas
109 Middelburg	218 Wijldrecht
110 Middelharnis	219 Wijngaarden
111 De Mijl	220 Woerden
112 Mijsheerenland	221 Woubrugge
113 Moerkapelle	222 Zegwaard
114 Molenaarsgraaf	223 Zevenhoven
115 Monster	224 Zevenhuizen
116 Moordrecht	225 Zoetermeer
117 Naaldwijk	226 Zoeterwoude
118 Naalders en Pancrassgors	227 Zouteveen
119 Nederslingeland	228 Zuid-Beijerland
120 Nieuw-Beijerland	229 Zuid-Waddinxveen
121 Nieuw-Helvoet	230 Zuidbroek
122 Nieuw-Lekkerland	231 Zuidland
123 Zwanmerdam	232 Zwammerdam

233 Zwartewa	114 Zoutelande	93 Lieshout	9 Bemelen
234 Zwijndrecht	115 Zuiddorpe	94 Linden	10 Berg en Terblijt
	116 Zuidzande	95 Lith	11 Bergen
		96 Lithoijen	12 Bingelrade
		97 Loon op Zand	13 Bocholtz
		98 Luiksgestel	14 Borgharen
		99 Maartheeze	15 Born
		100 Maashees en Overloon	16 Broekhuizen
		101 Made en Drimmelen	17 Broeksittard
		102 Meeuwen, Heel en Babyloniënbroek	18 Brunssum
		103 Megen, Haren en Macharen	19 Bunnigum
		104 Mierlo	20 Bunde
		105 Mill en Sint Hubert	21 Cadier en Keer
		106 Moergestel	22 Echt
		107 Nieuw-Vossemeer	23 Eijgelshoven
		108 Nieuwkuijk	24 Eijsden
		109 Nistelrode	25 Elsloo
		110 Nuunen, Gerwen en Nedervetten	26 Geleen
		111 Nuland	27 Genneep
		112 Oeffelt	28 Geulle
		113 Oerle	29 Grathem
		114 Oijen en Teeffelen	30 Grevenbicht
		115 Oirschot	31 Gronsveld
		116 Oisterwijk	32 Grubbenvorst
		117 Oost-, West- en Middelbeers	33 Gulpen
		118 Oosterhout	34 Haelen
		119 Oploo, Sint Anthonis en Ledeaeker	35 Heel en Panheel
		120 Oss	36 Heer
		121 Ossendrecht	37 Heerlen
		122 Oud en Nieuw Gastel	38 Helden
		123 Oudenbosch	39 Hertogen
		124 Oudheusden	40 Hethuysen
		125 Princenhage	41 Hoensbroek
		126 Putte	42 Horn
		127 Raamsdonk	43 Horst
		128 Ravenstein en Langel	44 Houthem
		129 Reek	45 Hulsberg
		130 Reusel	46 Hunsel
		131 Riethoven	47 Iteren
		132 Rijsbergen	48 Ittervoort
		133 Rijswijk	49 Jabek
		134 Roosendaal en Nispen	50 Kerkrade
		135 Rosmalen	51 Kessel
		136 Rucphen	52 Klimmen
		137 Sambeek	53 Limbricht
		138 Schaijk	54 Linne
		139 Schijndel	55 Maasbracht
		140 Sint Michielsgestel	56 Maasbree
		141 Sint-Oedenrode	57 Maasriek
		142 Soerendonk, Sterksel en Gastel	58 Maasricht
		143 Someren	59 Margraten
		144 Son en Breugel	60 Meerlo
		145 Sprang	61 Meerssen
		146 Standdaarbuiten	62 Meijel
		147 Steenberg en Kruisland	63 Melick en Herkenbosch
		148 Stiphout	64 Merkelbeek
		149 Stratum	65 Mesch
		150 Strijp	66 Mheer
		151 Terheijden	67 Montfort
		152 Teteringen	68 Mook en Middelaar
		153 Tilburg	69 Munstergeleen
		154 Tongelre	70 Nederweert
		155 Uden	71 Neer
		156 Udenhout	72 Neeritter
		157 Valkenswaard	73 Nieuwenhagen
		158 Veen	74 Nieuwstadt
		159 Veghel	75 Noorbeek
		160 Veldhoven en Meerveldhoven	76 Nunhem
		161 Velp	77 Nuth
		162 Vessem, Winterteles en Knegsel	78 Obbicht en Papeenhoven
		163 Vierlingsbeek	79 Ohé en Laak
		164 Vierden	80 Oirsbeek
		165 Vlijmen	81 Oisterum
		166 Vrijhoeve-Capelle	82 Oud-Valkenburg
		167 Vught	83 Oud-Vroenhoven
		168 Waare	84 Posterholt
		169 Waalwijk	85 Rijckholt
		170 Wanroij	86 Rimburg
		171 Waswijk	87 Roermond
		172 De Werken en Sleeuwijk	88 Roggel
		173 Werkendam	89 Roosteren
		174 Westerhoven	90 Schaesberg
		175 Wijk en Aalburg	91 Schimmert
		176 Willemstad	92 Schin op Geul
		177 Woensdrecht	93 Schinnen
		178 Woensel	94 Schinveld
		179 Woudrichem	95 Sevenum
		180 Wou	96 Simpelveld
		181 Zeeland	97 Sint Geertruid
		182 Zeelst	98 Sint Odiliënberg
		183 Zesgehuchten	99 Sint Pieter
		184 Zevenbergen	100 Sittard
		185 Zundert	101 Slakenen
			102 Spaubeek
			103 Stein
			104 Stevensweert
			105 Stramproy
			106 Strucht
			107 Susteren
			108 Swalmen
			109 Tegelen
			110 Thorn
			111 Ubach over Worms
			112 Ulestraten
			113 Urmond
			114 Vaals
			115 Valkenburg
			116 Venlo

Gemeentelijke indeling van Nederland op 1 januari 2000

Gemeentelijke indeling van Nederland op 1 januari 2000

Groningen	Friesland	Drenthe	Overijssel	Gelderland	Utrecht	Noord-Holland	Zuid-Holland	Zeeland	Noord-Brabant	Limburg
1 Appingedam	1 Achtkarspelen	1 Aa en Hunze	1 Almelo	1 Aalten	1 Abcoude	1 Aalsmeer	1 Ter Aar	1 Axel	1 Aalburg	1 Ambt Montfort
2 Bedum	2 Ameland	2 Assen	2 Ambt Delden	2 Angerlo	2 Amerongen	2 Akersloot	2 Alblasserdam	2 Borsele	2 Alphen-Chaam	2 Arcen en Velden
3 Bellingwedde	3 Het Bildt	3 Borger-Odoorn	3 Avereest	3 Apeldoorn	3 Amersfoort	3 Alkmaar	3 Albrandswaard	3 Goes	3 Asten	3 Beek
4 Ten Boer	4 Boarnsterhim	4 Coevorden	4 Bathmen	4 Arnhem	4 Baarn	4 Amstelveen	4 Alkemade	4 Hontenisse	4 Baarle-Nassau	4 Beesel
5 Delfzijl	5 Bolsward	5 Emmen	5 Borne	5 Barneveld	5 De Bilt	5 Amsterdam	5 Alphen aan den Rijn	5 Hulst	5 Bergeijk	5 Belfeld
6 Eemsum	6 Dantumadeel	6 Hoogeveen	6 Brederwiede	6 Bemmeloord	6 Breukelen	6 Andijk	6 Barendrecht	6 Kapelle	6 Bergen op Zoom	6 Bergen
7 Groningen	7 Dongeradeel	7 Meppel	7 Dalen	7 Bergh	7 Bunnik	7 Anna Paulowna	7 Bergambacht	7 Middelburg	7 Born	7 Born
8 Grootegast	8 Ferwerderadiel	8 Midden-Drenthe	8 Denekamp	8 Beuningen	8 Bunschoten	8 Beemster	8 Bergambacht	8 Noord-Beveland	7 Bernheze	8 Broekhuizen
9 Haren	9 Franekeradeel	9 Noorder-De Wolden	9 Deventer	9 Borculo	9 Doorn	9 Bennebroek	9 Berkel en Rodenrijs	9 Oostburg	8 Best	9 Brunssum
10 Hoogezand-Sappemeer	10 Gaasterlân-Sleat	10 Tynaarlo	10 Diepenheim	10 Brummen	10 Driebergen-Rijsenburg	10 Bergen	10 Beverwijk	10 Reimerswaal	9 Bladel	10 Echt
11 Leek	11 Harlingen	11 Westerveld	11 Enschede	11 Buren	11 Eemnes	11 Egmond	11 Blaricum	11 Sas van Gent	10 Boekel	11 Eijsden
12 Loppersum	12 Heerenveen	12 De Wolden	12 Genemuiden	12 Culemborg	12 Harmelen	12 Enkhuizen	12 Bloemendaal	12 Schouwen-Duiveland	11 Boxmeer	12 Geleen
13 De Marne	13 Kollumerland en Nieuwkruisland		13 Goor	13 Didam	13 Houten	12 Bussum	13 Bloemendaal	13 Sluis-Aardenburg	12 Bostel	13 Genneep
14 Marum			14 Gramsbergen	14 Dinxperlo	13 Houten	15 Castricum	11 Bleiswijk	14 Terneuzen	13 Breda	14 Grubbenvorst
15 Menterwolde			15 Haaksbergen	15 Dodewaard	14 IJsselstein	16 Diemen	13 Bodegraven	15 Tholen	14 Cranendonck	15 Gulpen-Wittem
16 Pekela	14 Leeuwarden		16 Den Ham	16 Doesburg	15 Leersum	17 Drechterland	14 Boskoop	16 Veere	15 Cuijk	16 Haelen
17 Reiderland	15 Leeuwarderadeel		17 Hardenberg	17 Doetinchem	16 Leusden	18 Edam-Volendam	15 Brielle	17 Vlissingen	16 Deurne	17 Heel
18 Scheemda	19 Nijefurd		18 Hasselt	18 Druten	17 Loenen	19 Egmond	16 Capelle aan den IJssel		17 Dongen	18 Heerlen
19 Slochteren	16 Lemsterland		19 Heino	19 Duiven	18 Loosdrecht	20 Enkhuizen	17 Cromstrijen		18 Drimmelen	19 Helden
20 Stads kanaal	17 Littenseradiel		20 Hellendoorn	20 Echteld	19 Lopik	21 Maarssen	18 Delft		19 Eersel	20 Heythuysen
21 Veendam	18 Menaldumadeel		21 Hengelo	21 Ede	20 Maarn	22 Maartensdijk	19 Dirksland		20 Eindhoven	21 Horst
22 Vlagtwedde	19 Nijefurd		22 Holten	22 Eibergen	21 Maarssen	23 Haarlem	20 Dordrecht		21 Etten-Leur	22 Hunsel
23 Winschoten	20 Ooststellingwerf		23 IJsselham	23 Elburg	22 Maartensdijk	24 Haarlemmerliede en Spaarnwoude	21 Giessenlanden		22 Geertruidenberg	23 Kerkrade
24 Winsum	21 Opsterland		24 IJsselmuiden	24 Elst	23 Montfoort	25 Haarlemmermeer	22 Goedereede		23 Geldrop	24 Kessel
25 Zuidhorn	22 Schiermonnikoog		25 Kampen	25 Epe	24 Nieuwegein	26 Harenkarspel	23 Gorinchem		24 Gemert-Bakel	25 Landgraaf
	23 Skarsterlân		26 Losser	26 Ermelo	25 Oudewater	27 Heemskerk	24 Gouda		25 Gilze en Rijen	26 Maasbracht
	24 Smallingerland		27 Markelo	27 Geldermalsen	26 Renswoude	28 Heemstede	25 Graafland		26 Goirle	27 Maasbree
	25 Sneek		28 Nieuwleusen	28 Gendringen	27 Rhenen	29 Heerhugowaard	26 's-Gravendeel		27 Grave	28 Maastricht
	26 Terschelling		29 Oldenzaal	29 Gendt	28 De Ronde Venen	30 Utrecht	27 's-Gravenhage		28 Haaren	29 Margraten
	27 Tytsjerksteradiel		30 Olst	30 Gorsel	31 Soest	31 Veenendaal	28 's-Gravenzande		29 Halderberge	30 Meerlo-Wansum
	28 Vlieland		31 Ommen	31 Groenlo	30 Utrecht	32 Vleuten-De Meern	29 Hardinxveld-Giessendam		30 Heeze-Leende	31 Meerssen
	29 Weststellingwerf		32 Ootmarsum	32 Groesbeek	31 Veenendaal	33 Wijk bij Duurstede	30 Heerjansdam		31 Helmond	32 Meijel
	30 Wûnseradiel		33 Raalte	33 Harderwijk	32 Vleuten-De Meern	34 Woerden	31 Hellevoetsluis		32 's-Hertogenbosch	33 Mook en Middelaar
	31 Wymbritseradiel		34 Rijssen	34 Hattum	33 Wijk bij Duurstede	35 Woudenberg	32 Hendrik-Ido-Ambacht		33 Heusden	34 Nederweert
			35 Stad Delden	35 Heerde	34 Woerden	36 Zeist	33 Hilversum		34 Hilvarenbeek	35 Nuth
			36 Staphorst	36 Hengelo	35 Huissen		33 Hoorn		35 Laarbeek	36 Onderbanken
			37 Steenwijk	37 Heteren	40 Hummelo en Keppel		34 Huizen		36 Landerd	37 Roermond
			38 Tubbergen	38 Heumen	41 Kesteren		35 Wester-Koggenland		37 Lith	38 Roermond
			39 Vriezenveen	39 Huissen	42 Lichtenvoorde		36 Landsmeer		38 Loon op Zand	39 Roggel en Neer
			40 Weerselo	40 Hummelo en Keppel	43 Lingewaal		37 Langedijk		39 Maasdonk	40 Schinnen
			41 Wierden	41 Kesteren	44 Lochem		38 Laren		40 Mierlo	41 Sevenum
			42 Wijhe	42 Kesteren	45 Maasdriel		39 Limmen		41 Mill en Sint Hubert	42 Simpelveld
			43 Zwartsluis	43 Lichtenvoorde	46 Millingen aan de Rijn		40 Medemblik		42 Moerdijk	43 Sittard
			44 Zwolle	44 Lochem	47 Nijmegen		41 Muiden		43 Nuenen, Gerwen en Nederwetten	44 Stein
				45 Maasdriel	48 Neerijnen		42 Naarden		44 Oirschot	45 Susteren
				46 Millingen aan de Rijn	49 Nijkerk		43 Nederhorst den Berg		45 Oisterwijk	46 Swalmen
				47 Nijmegen	50 Nijmegen		44 Niedorp		46 Oosterhout	47 Tegelen
				48 Neerijnen	51 Nunspeet		45 Noorder-Koggenland		47 Oss	48 Thorn
				49 Nijkerk	52 Oldebroek		46 Obdam		48 Ravenstein	49 Vaals
				50 Nijmegen	53 Putten		47 Oostzaan		49 Reusel-De Mierden	50 Valkenburg aan de Geul
				51 Nunspeet	54 Renkum		48 Opmeer		50 Roosendaal	51 Venlo
				52 Oldebroek	55 Rheden		49 Ouder-Amstel		51 Rucphen	52 Venray
				53 Putten	56 Rijnwaarden		50 Purmerend		52 Schijndel	53 Voerendaal
				54 Renkum	57 Rozendaal		51 Schagen		53 Sint-Anthonis	54 Weert
				55 Rheden	58 Ruurlo		52 Schermer		54 Sint-Michielsgestel	
				56 Rijnwaarden	59 Scherpenzeel		53 Schoorl		55 Sint-Oedenrode	
				57 Rozendaal	60 Steenderen		54 Stede Broec		56 Someren	
				58 Ruurlo	61 Tiel		55 Texel		57 Son en Breugel	
				59 Scherpenzeel	62 Ubbergen		56 Uitgeest		58 Steenbergen	
				60 Steenderen	63 Valburg		57 Uithoorn		59 Tilburg	
				61 Tiel	64 Voorst		58 Velsen		60 Uden	
				62 Ubbergen	65 Vorden		59 Venhuizen		61 Valkenswaard	
				63 Valburg	66 Wageningen		60 Waterland		62 Veghel	
				64 Voorst	67 Warnsveld		61 Weesp		63 Veldhoven	
				65 Vorden	68 Wehl		62 Wervershoof		64 Vught	
				66 Wageningen	69 West Maas en Waal		63 Wieringen		65 Waalre	
				67 Warnsveld	70 Westervoort		64 Wieringermeer		66 Waalwijk	
				68 Wehl	71 Wijchen		65 Wognum		67 Werkendam	
				69 West Maas en Waal	72 Winterswijk		66 Wormerland		68 Woensdrecht	
				70 Westervoort	73 Wisch		67 Zaanstad		69 Woudrichem	
				71 Wijchen	74 Zaltbommel		68 Rijnsburg		70 Zundert	
				72 Winterswijk	75 Zelhem		69 Rijswijk			
				73 Wisch	76 Zevenaar		70 Rotterdam			
				74 Zaltbommel	77 Zutphen		71 Rozenburg			
				75 Zelhem			72 Sassenheim			
				76 Zevenaar			73 Schiedam			
				77 Zutphen			74 Schipluiden			
							75 Schoonhoven			
							76 Sliedrecht			
							77 Spijkenisse			
							78 Strijen			
							79 Valkenburg			
							80 Vianen			
							81 Vlaardingen			
							82 Vlist			
							83 Voorburg			
							84 Voorhout			
							85 Voorschoten			
							86 Waddinxveen			
							87 Warmond			
							88 Wassenaar			
							89 Wateringen			
							90 Westvoorne			
							91 Zederik			
							92 Zevenhuizen-Moerkapelle			
							93 Zoetermeer			
							94 Zoeterwoude			
							95 Zwijndrecht			

In deze atlas wordt door middel van een groot aantal kaarten een beeld gegeven van de enorme demografische veranderingen die zich in de laatste anderhalve eeuw in Nederland hebben voorgedaan. De beperking van het kindertal, de toename van de levensduur, en de sterk wisselende migratiestromen deden zich in de verschillende delen van het land niet in identieke vorm en gelijk tempo voor. Mede hierdoor ontstonden grote regionale verschillen in de samenstelling en omvang van familienetwerken, in de gezondheid en levenskansen van mannen, vrouwen en kinderen, en meer in het algemeen in de levenssituatie van de bevolking. De atlas illustreert hoe belangrijk de historisch gegroeide situatie is voor de huidige regionale verschillen in de bevolkingsontwikkeling en is daarmee onmisbaar voor eenieder die belang stelt in het moderne Nederland.

De atlas is samengesteld door onderzoekers van het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI), onderdeel van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW).

ISSN 90-369-1264-3

www.uitgeverijelmar.nl